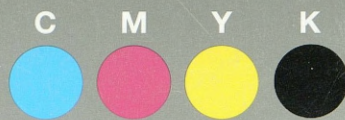
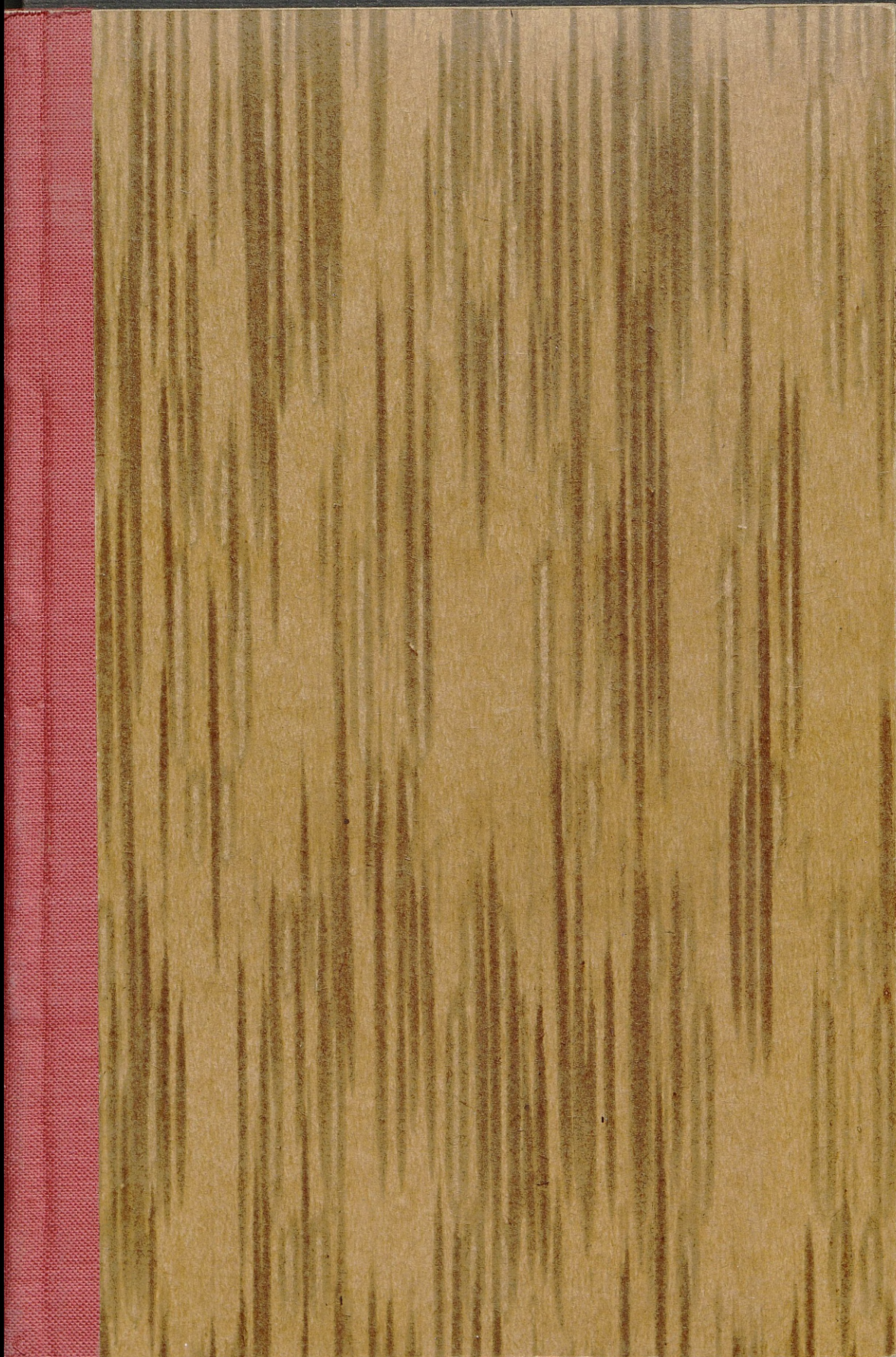
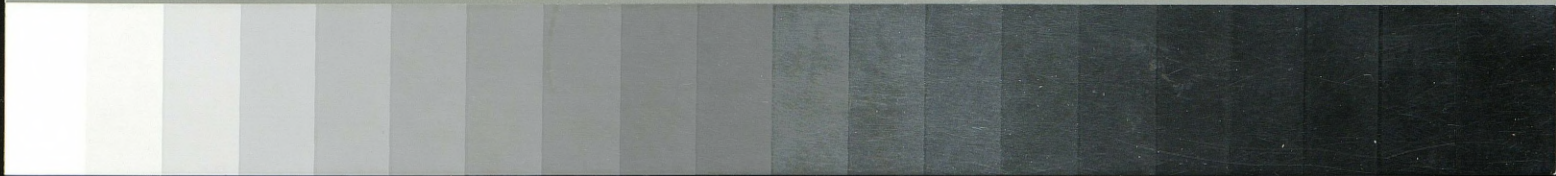

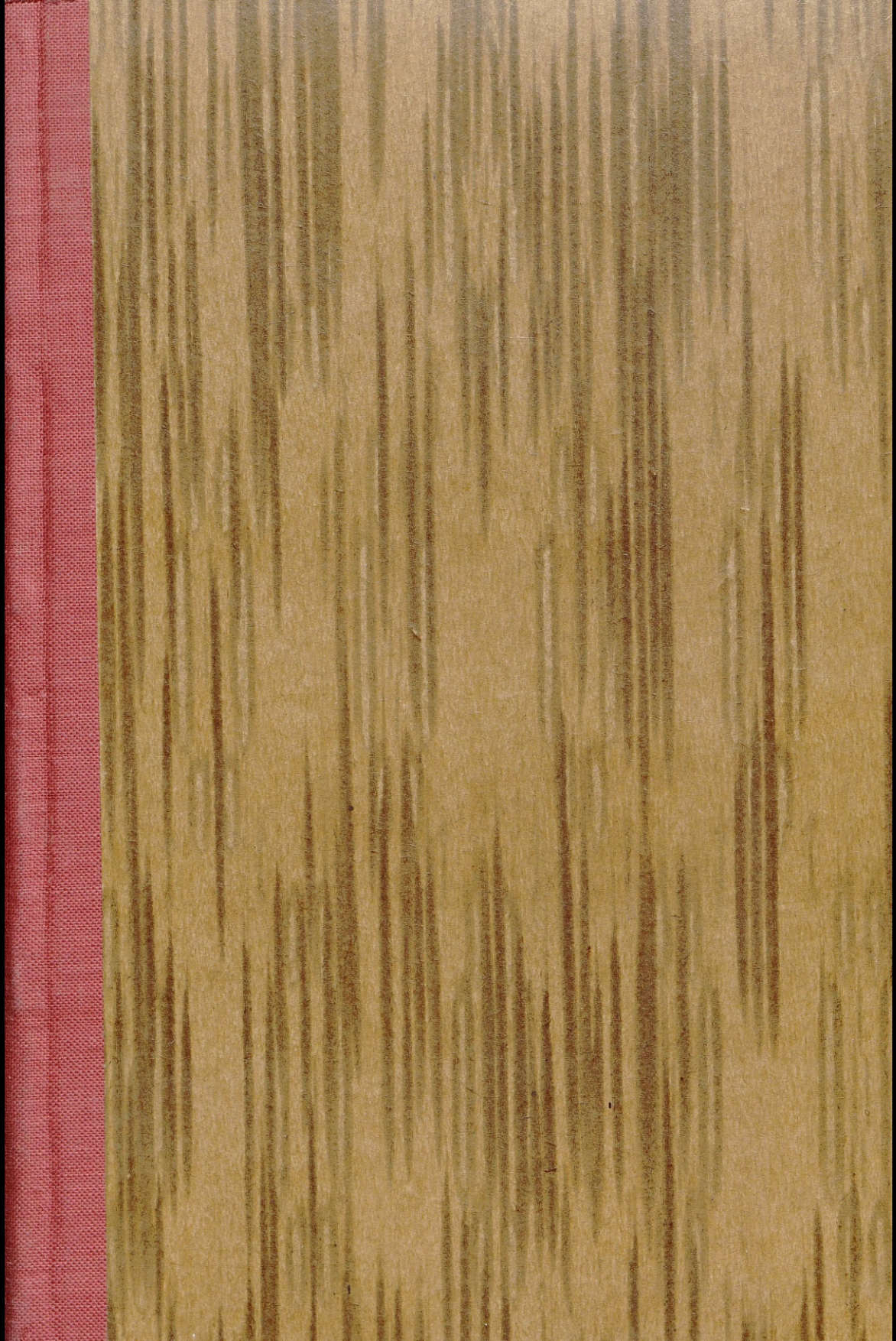
Grey Scale #13

DANES-PICTA.COM

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

KRÓTKI RYS
DZIEJÓW Powszechnych

opracował

WIKTOR POLEŻAN.

—•••—
CZĘŚĆ PIERWSZA:

DZIEJE STAROŻYTNE.

TARNÓW
NAKLADEM KSIĘGARNI ZYGMUNTA JELENIA
1901.

30889/2

PRZEDMOWA.

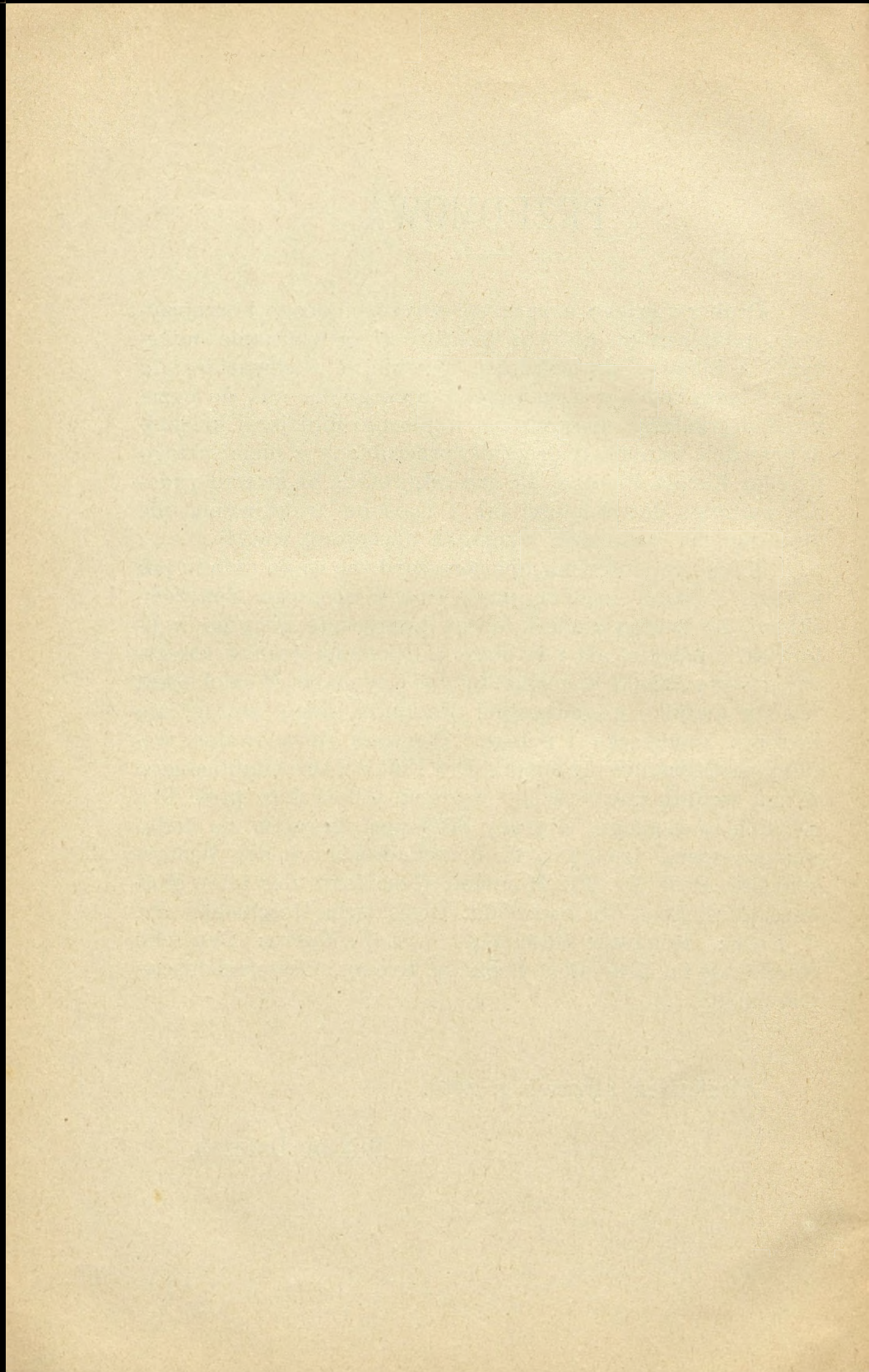

Brak zwięzłego a zarazem wyczerpującego i przejrzystego podręcznika, któryby umożliwiał powtarzanie materiału z historii powszechnej, polskiej i austriackiej do wszelkiego rodzaju egzaminów, szczególnie zaś do egzaminu dojrzałości, spowodował napisanie niniejszej książki. Wprawdzie istnieje podręcznik przerobiony z niemieckiego dziełka Karola Ploetza, ale nie odpowiada on swemu zadaniu zarówno dla objętości jak i sposobu traktowania nie stojącego na wysokości wymagań dzisiejszej wiedzy.

Swoje repertorium oparłem zarówno co do układu jak i treści o znaną książkę prof. Dra Wincentego Zakrzewskiego, bo trudno znaleźć lepszy podręcznik nietylko w literaturze polskiej ale i w obcych. Niemniej jednak rozszerzyłem swe dziełko znacznie, by dać Czytelnikowi całokształt wiedzy nietylko gimnazyalnej. Zmianom uległa szczególnie historia austriacka i polska. Pierwszą opracowałem według podręczników Hannaka, Dra Finkla i Dra Głębińskiego drugą według najnowszego wydania dzieła ś. p. prof. Dra Anatola Lewickiego. W pracy swej posługiwałem się nadto następującymi dziełami: J. Weber: Lehrbuch der Weltgeschichte, Prof. Dr. Fr. Hommel: Geschichte des alten Morgenlandes, Prof. Dr. Swoboda: Griechische Geschichte, Dr. J. Koch: Römische Geschichte, Dr. F. Kurze: Deutsche Geschichte im Mittelalter, Prof. Dr. Krones: Oesterreichische Geschichte.

Pisałem w styczniu r. 1901.

Wiktor Doleżan.

W S T Ę P.

Historia powszechna daje obraz rozwoju rodu ludzkiego, wskazuje, które ludy wływały na wytworzenie naszej cywilizacji. Historia czerpie materiały ze źródeł historycznych. Należą do nich: 1. Mowa ludzka. 2. Tradycja ustna (podania, legendy, pieśni). 3. Pomniki, budowle, monety. 4. Zabytki piśmienne jak: roczniki, kroniki, pamiętniki, biografie, napisy, akta, listy. — Do najważniejszych nauk pomocniczych historii zaliczamy geografję i chronologję (rachubę czasu). Mniej ważnemi są: epigrafika, paleografia, genealogia, heraldyka, numizmatyka i archeologia.

Cała historia rozpada się na 3 części główne:

Do roku 476 po Chr. *Dzieje starożytne* od czasów pierwotnych do upadku państwa zachodnio-rzymskiego.

476—1492 *Dzieje średniowieczne* od r. 476 do odkrycia Ameryki.

Od roku 1492. *Dzieje nowożytne* od końca wieku XV. do czasów dzisiejszych.

Geografia świata starożytnego. Prawie wszystkie znane kraje leżały w około morza Śródziemnego. Morze to zwano Wielkiem (magnum), później wewnętrznem (internum), wreszcie zewnętrznem (externum). Cieśninę gibraltarską nazywano słupami Herkulesa. Części morza Śródziemnego między Azyą a Bałkanami nosiły nazwy odmienne od dzisiejszych. I tak zwał się: Archipelag — morzem Egejskiem; Morze Marmara — Propontis; morze Czarne — Pontus Euxinus (gościnne); morze Azowskie — palus Maeotis (bagno Meockie). Morza otaczające Włochy nosiły natomiast nazwy dzisiejsze (morze i zatoka Jońska, morze Adryatyckie, Tyrreńskie). Granicą świata starożytnego były na północy niemal zawsze rzeki *Ren* (Rhenus) i *Dunaj* (Danubius), na południu

pustynia *Afrykańska* czyli *Libyjska*. W Azji stanowiły północną granicę rzeki *Oxus* (Amu-darya) i *Jaxartes* (Syr-darya), wschodnią rzeka *Indus*, południową zatoka perska i morze Czerwone. O istnieniu Chin wiedziano. — W powyższych granicach rozwijała się cała starożytna cywilizacja. Najwięcej zdolności do rozwoju okazała rasa biała (kaukaska) o 3 szczepach: 1. *aryjskim* (Azja, Europa), 2. *semickim* (Azja) i 3. *chamickim* (Afryka). Pominąwszy czasy przedhistoryczne, których badaniem zajmuje się archeologia, rozwinęła się wyższa cywilizacja na *wschodzie*. Historia w związku zaczyna się zatem dziejami plemion aryjskich i semickich. Ojczyznę Aryjczyków była wyżyna wschodniego Eranu; jedna ich gałąź *Hindusi* zdobyła Pendżab i kraje nad Gangesem, druga *Aryowie* stała się szczepem rodzicielskim ludów Europy. Przestrzeń między zachodnim brzegiem Eranu a morzem Śródziemnem zamieszkiwali *Semici*. Ze wschodu przesiąknęła powoli cywilizacja na zachód, gdzie ją krzewili Grecy i Rzymianie. — Dlatego dzielimy historię starożytną na 3 części: 1. Dzieje Wschodu, 2. Dzieje Grecyi i 3. Dzieje Rzymu.

A) LUDY WSCHODNIE.

Pojęcie historii starożytnego wschodu. Nietylko kraje Azji Mniejszej, ale Indye i Chiny obejmujemy pojęciem Wschodu. Te dwa ostatnie kraje wyłączamy jednak zwykle z historii starożytnego Wschodu, bo chociaż n. p. początki chińskiej kultury podobnie jak i egipskiej pozostają w pewnem powinowactwie z Babylonią, nie mają dzieje »dalekiego Wschodu« (Chin) punktów stycznych z dziejami zachodniej Azji. Natomiast historia Azji zachodniej obejmuje pierwiastki cywilizacyjne, wchłonięte później przez naszą cywilizację; jest niejako przedsiönkiem dziejów Hellady i Romy. Początkowo kreśli ona dzieje najstarszych cywilizacyj w świecie Babylonii i Egiptu; w dalszym przebiegu obejmuje losy drobnej Palestyny, leżącej między tymi dwoma krajami; w końcu przenosi panowanie nad światem a tem samym pierwszą rolę w cywilizacji na Zachód, któremu już na 1000 lat poprzód oddał Wschód swą kulturę (pismo, miary, wagi). Indye, których cywilizacja wykazuje wpływ Babylonu wyłącza się zwykle dlatego, że dzieje ich zaczynają się wówczas (wystąpienie Buddy), gdy Azji Mniejszej się kończą. Egipt, na pierwszy rzut oka nie należący do Azji, musi jednak odgrywać ważną rolę w historii starożytnego Wschodu, choćby dlatego, że łączyły go ożywione stosunki z Palestyną, Babylonią i Assyryą. Nadto posiada przyroda Egiptu charakter raczej azyatycki niż afrykański a stwierdzono również, że jego pierwsi osadnicy i w ogóle cała kultura wzięła początek od Babilończyków. Dla całokształtu podajemy dzieje wszystkich ludów Wschodu.

Język ludów wschodnich. Ludy Azji Mniejszej należą do dwóch wielkich familij językowych: 1. Grupa *sumero-alarodyczna*, której przedstawicielami jest pierwiastek sumirski t. zn. język twórców cywilizacji babilońskiej i elamski; rozpada się znowu na

kilka większych działów. Trzeba tu zaliczyć: a) Język *sumirski*, zbiór formułek, psalmów, hymnów; jest to mowa oddawna martwa. b) Język *indo-germański* (ważny dla historyi w tej grupie język seytyjski, medyjski i staroperski). c) Język *alarodyczny* t. zn. dialekty Azji Mniejszej, północnej Syryi, Armenii i Elamu. Dzisiejszym przedstawicielem alarodycznego jest język w *Georgii* (południowe stoki Kaukazu). Należąca tu *uraltajska* rodzina językowa (fińska, węgierska, języki tureckie i mongolskie) nie jest nam niestety znana z czasów przedchrześcijańskich.

2. Grupa *semicka* rozpadająca się na dwa działy: *wschodnio-semicki* (babilońsko-assyryjski z rozgałęzieniem egipsko-berberyjskim) i *zachodnio-semicki*; do tego ostatniego należy jeszcze kananejski, (fenicki, hebrajski, moabicki i t. p.) arabski i aramejski. — Z biegiem czasu rysowały się różnice między ludami i językami coraz wybitniej. Assyryjczycy n. p. pozostali czystszyimi Semitami niż Babilończycy, którzy z pochodzenia byli tylko semickimi Sumeryjczykami. Podobnie ma się rzecz z językiem staro-egipskim i innymi językami północnej Afryki: staro-egipski był początkowo ludowym dialektem semicko-babilońskim a języki północno-afrykańskie mięszaniną semickiego i elamickiego.

1. Chińczycy.

W cesarstwie chińskim zawojowanem obecnie przez mongolskie plemię *Mandżu* istnieje od najdawniejszych czasów lud pochodzenia mongolskiego, posiadający od tysięcy lat niezmienną cywilizację i urządzenia społeczne. O historyi Chińczyków niewiele da się powiedzieć pewnego, bo źródła ich kłamią. Wiarę budzą tylko opowiadania europejskich podróżników. Największą potęgę i obszar posiadały Chiny za dynastji *Han* (206—263 po Chr.) Ostatni rozkwit Chin przypada na 7 wiek po Chr. za panowania *Tai-tsonga*. Po wygaśnięciu dynastji *Tang* nadchodzą w 10 wieku czasy upadku. We wszelkich urządzeniach chińskich przebija bezduszna formalistyka, ujęcie w ścisłe karby przepisów, a odcięcie Chin od reszty świata cywilizowanego ułatwił obok niedostępności położenia geograficznego sławny »*mur chiński*« wybudowany w 3 stuleciu przeciw nomadom z północy. Pod względem cywilizacyjnym mają Chińczycy znaczne zasługi, ale też stanąwszy raz na wysokim szczeblu kultury nie

udoskonali jej wcale. Weznie badali oni gwiazdy, znali kompas, proch strzelniczy i druk, rozwineli przemysl (tkactwo, porcelana, papier). Rolnictwo stalo u nich wysoko, jak rowniez uprawa herbaty i wyr6b tkanin jedwabnych. — Za tw6rcę literatury jakotez religii, polegajacej nie na sluzbie b6stwa, ale na nauce o obowiazkach i przykazaniu mi6losci bliźniego, uważaję Chińcy *Konfucyusza* (Kong-fu-tse 550—479). Nauki Konfucyusza mieszczę się w 4 księgach (King): 1. Y-king o treści religijno-filozoficznej; 2. Li-king, księga ceremoniału; 3. Szi-king, księga pieśni; 4. Szu-king, zbi6r praw.

2. Egipcyanie.

Przyroda kraju. Egipt jest to długa a wąska dolina Nilu położona na zach6d od morza Czerwonego międy 24°—31° płn. szer. Otaczaję ją g6ry wapienne dochodzace w Abisynii na południu do znacznej wysokości. Nil powstaje z połączenia 2 rzek, tworzy liczne katarakty i uchodzi bagnistę i piaszczystę deltę do morza Śródziemnego. Dolina rzeki długa na 100 mil ulega w górnej części znacznemu zwężeniu 3—7 mil. Klimat kraju jest gorący a suchy. Żyźność powoduję sławne *wylewy* nilowe. Rzeka wzbiera od czerwca do września (najwyższy stan wody 6—7 m. ponad zwykły poziom), a opada od października do stycznia zostawiję namul. (Kemt = ziemia czarna). Fauna i flora obfita. (Lotos i papyrus znikły dzisiaj prawie zupełnie).

Ludność. Egipt zamieszkiwała ludność pokrewna szczepom afrykańskim i semickim. Ponieważ język jej pochodził z Azyi, bardzo być może, że dali krajowi początek koloniści z Babilonii. Ludność pracowita pozostawała oddawna w poddaństwie u wielkich właścicieli gruntów, których siedziby stały się później miastami. Podstawę podziału politycznego Egiptu były powiaty (*nomoi*) w liczbie około 40.

Chronologia. Egipcyanie znali od najdawniejszych czasów rok słoneczny od dwunastu 30-dniowych miesiącach, do którego doliczali corocznie 5 dni. Rok zaczynali podczas letniego przesilenia dnia z nocą i to w dniu wschodu gwiazdy Syryusz (Sothis), że zaś rok egipski o 360+5 dniach był o 5 godzin zakr6tki, używano biegu Syryusza do wyr6wnania różnicy (1461 lat = 1460 lat Sothisa t. zw. okres sothisowy). Rok liczył zatem 365½ dni. Fakta notowano według pa-

nowania królów (niepewność chronologii), których grupowano w dynastye (wszystkich było 31).

Religia. W Egipcie czczono bogi *lokalne i wielkie*. Bóstwa słońca: Pta, Ra, Ozyrys i jego syn Horus. Boginie nieba: Izys, Hathor. W Tebach istniał kult Ammona - Ra (bóg niebios). W końcu ustaliła się nauka, że wszystkie bóstwa są uosobieniem słońca. Z mitów egipskich znane są o walce boga słońca Ra ze smokiem Apepem, o wielkim potopie, o drzewie życia, o wyspie wiecznej szczęśliwości i t. p. Czczili też Egipcyanie zwierzęta (*byk Apis*) w osobnych świątyniach. W czasach poaleksandryjskich wytworzyło się nowe bóstwo Serapis (Ozyrys + Apis). Wierzano w nieśmiertelność duszy, sąd pośmiertny Ozyrysa, dawano więc mumiom księgę zmarłych z zaklęciami dla przeblagania sędziów.

Starożytne państwo egipskie. Kraj dzielił się na 3 części: 1. *Egipt Górny* z miastem *Teby* (stubramne); 2. *Egipt Środkowy* ze stolicą *Memfis*; 3. *Egipt Dolny* (Delta) z miastami: Heliopolis, Naukratis, Sais, Bubastis, Peluzyum i Aleksandrya. — Pierwszym królem był *Menes* (około 3200 przed Chr.) który połączył Egipt Górny z Dolnym. Miał stolicę w Memfis. Faraonowie, jego następcy byli panami absolutnymi (despotyzm), mieli liczny dwór i mnóstwo urzędników (służba biurowa, sprawy załatwiano na piśmie, wielkie znaczenie pisarzy). Potęga Egiptu za dynastyi 4 i w późniejszych wiekach była wielka, a stolicą *Memfis*.

Średniowieczne państwo egipskie. Później kraj upada i dochodzi do najwyższej pomyślności za dynastyi 12, rezydującej w *Tebach*. Królowie ci podbili *Nubię* (Kusz). Najslynniejszym był *Amenemhat III*, założyciel jeziora sztucznego (w dzisiejszem Fajum, Grecy zwali je Meris). Temuż królowi przypisują zbudowanie labiryntu o 12 pałacach.

Najazd pasterskich Hyksosów. Plemiona koczownicze pochodzenia semickiego z Synaj i z Syrii opanowały kraj, choć nie stale. Najezdzców wypędzili po paru wiekach władcy Teb. — *Nowożytne państwo.* Zmiana stosunków politycznych i społecznych. Wiele właścicieli znikli wśród walk, własność ziemska należy do króla. Rozwija się *centralizacya* biur i *wojskowość*. Królowie z Dynastyi 18, 19 i 20 zmieniają sztukę wojenną przez wprowadzenie koni do armii, odzyskują Etyopię a Tutmosis I i III zdobywają całą *Syryę*. Gdy później w Syrii zakwitło państwo *Chetytów* następują

z nimi walki, zakończone przez słynnego *Ramzesa II Wielkiego* (około 1300 przed Chr.) pokojem, na mocy którego Egipt zyskał Syryę południową. Ramzes panował długo; następcy nosili jego imię (do 1060 przed Chr.) — Z późniejszym upadkiem władzy królewskiej rośnie znaczenie kapłanów, którzy zakładają nawet w *Napata* w Etyopii państwo ściśle kapłańskie. Resztą Egiptu zawładnęli *obcy żołdacy*, zamęt wzmaga się. Korzystają z tego Etyopowie z *Napata*, zajmują Egipt górny i Syryę (od r. 800 przed Chr.) W Syrii spotykają się z Assyryjczykami. Egipt ulega (w 671 przed Chr.) władcy assyryjskiemu Assarhaddonowi.

Restauracya za dynastyi 26. Późniejsze losy Egiptu. Jarzmo królów assyryjskich zrzucił przy pomocy Greków i Fenicyan *Psametych* władca miasta Sais (645). Otworzył on kraj dla cudzoziemców (Grecy, Fenicyanie), dbał o handel morski, chciał znowu państwo powiększyć Syryą. Syn jego *Necho* zdobywa Palestynę i Syryę, ale pokonany (604) pod **Karchemysz** (Circesium) przez króla babilońskiego Nabuchodonozora traci te zdobycze. Wznawia on plan *Ramzesa II* połączenia Nilu kanałem z morzem Czerwonem, ale bezskutecznie. Z jego polecenia opłynęli Fenicyanie Afrykę dookoła. Za *Amazisa*, przedostatniego władcy z dynastyi 26 napływają Grecy coraz silniej do Egiptu i osiedlają się stale w *Naukratis*. (Przyjaźń z *Polikratesem*, tyranem z *Samos*). Syn jego *Psammenit* przegrywa bitwę pod *Peluzyum* (525 przed Chr.), *Kambizes*, król perski zdobywa Egipt. Panowanie perskie było łagodne, jednak nienawistne. Po upadku Persów wchodzi Egipt w skład Macedonii (*Aleksander W.* i jego następcy *Ptolomeusze*).

Kultura egipska. Lud egipski dzielił się na *kasty* czyli stany ściśle zamknięte: 1. Kapłani; 2. Wojownicy; 3. Rolnicy; 4. Rzemieślnicy; 5. Pasterze. Pierwsze dwie kasty należały do plemienia białego, reszta do czarnego. Forma rządu była despotyczna; król posiadał i władzę duchowną, kasta kapłanów wywierała znaczny wpływ. — W czasach rozprężenia wzrosło ogromnie znaczenie *nomarchów* (*nomoi*-powiaty), którzy zarządzili dziedzicznie tworząc całe dynastye. Egipcyanin lubił wesołe i wygodne życie i dbał o wygląd zewnętrzny (golenie, peruki i brody przyprawne, znajomość muzyki i instrumentów). Przemysł kwitł bardzo. Wyrabiano tkaniny lniane, bawełniane, naczynia gliniane, szkło; obrabiano kamienie i kruszce. Handel szedł drogami wodnymi (kanały liczne) i lądowymi (studnie, cysterny). —

Z umiejętności uprawiano szczególnie astronomię, matematykę, mierzniotwo i medycynę (leczenie chorób ocznych). Pismo było zrazu obrazowe, *hieroglify*, potem skrócone *hieratyczne* i *demotyczne*. Hieroglify odczytał pierwszy Francuz *Champolion* († 1832), dając początek *egiptologii*. Istniała też obfita literatura egipska (pieśni, utwory dydaktyczne, hymny). — Najważniejszym źródłem do poznania dziejów Egiptu jest historia *Manethosa*, kapłana egipskiego (około 325 przed Chr.) ułożona po grecku ze źródeł miejscowych.

Sztuka egipska. Najdawniejsze zabytki pochodzą z czasów dynastyi 4. Są to: *piramidy* i *mastaba* (lawy). Największe piramidy znajdują się na zachód od dawnego Memfis w pobliżu wsi Gizeh (wym. Dżizeh). Jest ich około 40; do największych należą królów *Chufu* (150 m.), *Chafra* i *Menkera*. Każda piramida kryła w sobie komorę grobową z *mumią* króla, a nad nią była kaplica dla ofiar. W pobliżu największych piramid znajduje się olbrzymi *Sfinks*. Bogate zabytki budowlane pochodzą również z czasów państwa nowożytnego. Główne świątynie wznosiły się w Tebach (dzisiaj Luksor i Karnak), a budowano je z syenitu (Syene) lub z innych trwałych gładów. Główną była świątynia bóstwa *Amona*, a najwięcej świątyń zbudował Ramzes II. Świątynie te poprzedzały dwie sale o olbrzymich kolumnach, a były ozdobione *obeliskami*, *pylonami* (wrotami), ogromnymi statuami siedzącymi królów i szeregami sfinksów. Wszystko pokrywały płaskorzeźby powleczone jaskrawymi barwami. Sztuka egipska poszatkowo realistyczna utraciła później pierwotną naturalność. Osobliwością Teb było też *miasto zmarłych* t. zn. galerye i korytarze kute w skałach a zawierające grobowce królów. Na uwagę zasługują jeszcze *kolosy Memnona*, z których jeden wydawał ze siebie głos.

3. Chaldecjczycy i Assyryjczycy.

Geografia Mezopotamii. Nizinę płaską i równą zamykają rzeki *Eufkrat* i *Tygrys* zwane dawniej u ujścia *Pasiligris*. Kraje nad temi rzekami były następujące: 1. *Wielka Armenia* z miastami *Artaksata* i *Tigranocerta*. 2. *Babilonia* ograniczona od północy »medyjskim murem« z *Babilonem*, Seleucyą, Kunaksą. 3. *Assyrya* z *Niniwą*, Ktezyfonem, Arbela, Gaugamelą. 4. *Mezopotamia właściwa* z Edessą, Karrea, Nizibis. Klimat kraju gorący, wylewy

obfite Eufratu i Tygrysu (liczne kanały). Brak materiału budowlanego, używano dlatego gliny. — Chaldejczycy i Assyryjczycy należeli do Semitów ale pismo wzięli od ludu rasy mongolskiej (kraj *Sumir* i *Akkad*). W Chaldei istniały miasta już około 3000 przed Chr. (Ur, Uruk, Agade), któremi władali arcykapłanie. Chaldeję podbili i zjednoczyli królowie krainy *Elam*. Po oswoobodzeniu się z niewoli, Babilon zyskał przewagę. — Mylne podania greckie opowiadają o królu assyryjskim *Ninusie*, który założył Niniwę, a żona jego *Semiramida* Babilon, gdyż kultura wyższa wyszła właśnie z Babilonu.

Religia i kultura chaldejska. Mitologia była pochodzenia sumirskiego. Czczono bogi *Anu*, *Bel*, *Ea*, *Isztar* (bogini wojny) i bóstwa gwiazd. Świątynie budowano z cegły w kształcie olbrzymich schodów (wieża Babel). Religia pełna guseł i zabobonów. Chaldejczycy zajmowali się też pilnie astronomią i astrologią. Pisali na miękkiej glinie później suszonej i wypalanej, pismem *klinowem* (odeczytali je między 1840—1850 Anglicy *Raliwson* i *Hincks*, jakoteż Niemiec *Oppert*). Od r. 1842 odkopano wiele pałaców królów perskich (Birs-Nimrud, Babil) i dano początek *assyriologii*. Rzeźba chaldejska słynęła drobiazgowem wykończeniem, szczególnie znane są *gemmy*. Handel i przemysł stał w Babilonii wysoko, znano dokładnie *miary* i *wagi*. Podstawą ich był system 60: jedna mina miała 60 sekelów czyli funtów, podwójna godzina 60 minut, podwójny łokieć 60 piędzi, koło 6 razy po 60 stopni. Rok zaczynający się 21. marca liczył 12 miesięcy 30-dniowych, do których doliczano co kilka lat 13 miesiąc. Chaldejczycy posiadali także wczesnie literaturę poetyczną (ułamki poematu o potopie i o bogini Isztar). — Źródłem do poznania historii Babilonu jest dzieło kapłana chaldejskiego Berossusa pisane po grecku za czasów Aleksandra W.

Historia Assyrii. Dzieje Assyrii (nazwa kraju od miasta Assur) o wiele późniejsze niż Chaldei, od której przejęła religię i cywilizację. Cechą mieszkańców była *wojowniczność*, ćwiczona w ustawicznych polowaniach na dzikie zwierzęta. Pierwszym despotycznym monarchą-zdobywcą był *Tiglat-Pilezar I* (około 1100 przed Chr.) Dotarł on na północy do morza Czarnego, na zachód do Śródziemnego, na południu zagarnął Babilon. Za następców jego odzyskał Babilon niepodległość. Od IX do połowy VIII wieku tworzą Assyryjczycy znowu monarchię zdobywcą. Na północy zajęli część Armenii

i Azji Mniejszej, na wschodzie Medyę i Persyę, na południu Babilon, na zachodzie Syryę i Egipt. Najwybitniejszym ze zdobywców był *Sargon* (722—705). Armia była wówczas wzorowa, opór niszczone przesiedlaniami. Z owych czasów pochodzą też zabytki budowlane Assyrii w pałacach królewskich z cegły, ozdobionych lwami, bykami o głowach ludzkich, płaskorzeźbami i w świątyniach. Rzeźba assyryjska była żywszą niż egipska i uwydatniała szczegóły stroju. Z następnych władców zajmował się szczególnie *Assurbanipal* (668—626) naukami i zebrał wielką bibliotekę (dzisiaj w Londynie). Tymczasem wewnątrz kraju mnożą się bunty, a napady *Scytów* osłabiają jego potęgę. Wreszcie namiestnik babiloński Nabopolassar i król Medów Kyaksares zdobyli i zburzyli Niniwę za króla *Saraka* (605 przed Chr., opowiadania Greków o *Sardanapalu*).

Państwo nowobabilońskie. Do wielkiego znaczenia doszło nowe królestwo za *Nabuchodonozora* (604—562). Pokonał on egipskiego *Nechona* pod *Karchemysz* (604), który podbił już całą Syryę i dotarł do Eufratu. Nadto ujarzmił Syryę i Judeę zdobywszy *Jerozolimę* (586). Nabuchodonozor był doskonałym organizatorem państwa, dbał też o Babilon, który przyozdobił *ogrodami wiszącymi*, otoczył *murami* i połączył mostem na Eufracie. Dbał również o rolnictwo (kanały, jezioro sztuczne), handel i przemysł. Dla obrony przeciw Medom wystawił wielki »mur medyjski« między Eufratem a Tygrysem. Po jego śmierci państwo upada, ostatni władca *Naboned* uległ królowi perskiemu *Cyrusowi* (538). Babilon zachował dawną świetność do Aleksandra W. stawszy się jedną ze stolic państwa perskiego.

4. Izraelici.

Geografia Syryi. Syrya leżała między morzem Śródziemnym, Eufratem i pustynią syryjsko-arabską. Kraj był pełen gór, o gorącym klimacie i bujnej roślinności. Dzielił się na 4 części: 1. *Aram* (Syrya północna) u stóp gór Taurus, 2. *Celesyrya* (głęboka) między Libanem i Antilibanem, 3. *Fenicja* pobrzeże morza Śródziemnego i 4. *Kanaan* (Palestyna) na południu. Palestyna rozpadła się na: a) *Judeę* z Jerozolimą, b) *Samaryę* z miastem Sichem, c) *Galileę* z Nazaretem, d) *Pereę*. Syryę zamieszkiwały ludy semickie (Aramejczycy i Kanaanici) o charakterze praktycznym, religijności posuniętej do fanatyzmu. Prócz Izraelitów czczono wszędzie boga

najwyższego, *Il, Baala*, i boginię *Astarte*. Często były okrutne ofiary z ludzi. Skutkiem ciągłych walk był ustrój polityczny niestabilny, obcy władcy jednoczyli Syryę nieraz. O władzę nad tym krajem walczyli naprzemian Egipcyanie i Assyryjczycy. Znać dlatego tu wpływ cywilizacji egipsko-chaldejskiej. Raz tylko stworzył lud niesemicki *Chetytów* z Syryi państwo możne odpartszy królów egipskich z 19 dynastji i zostawił po sobie pomniki i napisy.

Pierwotne dzieje Izraelitów. Początkowo rządili Izraelitami *patryarchowie* (Abraham, Izaak, Jakób). Jako lud koczowniczy wywedrowali następnie do Egiptu, skąd ich zawiódł do ziemi obiecanej prorok *Mojżesz*. Ten dał im prawa (dziesięcioro Bożego przykazania), podzielił na 13 pokoleń, z których ostatnie t. j. *Lewici* (kapłanie) czuwało nad służbą bożą. Naczelnikiem Lewitów był arcykapłan z rodu Arona. Królem ludu był sam Bóg, *Jehowa* (system *teokratyczny*). Przed wejściem do Palestyny przebywali Izraelici jeszcze na pustyni; do kraju obiecanej otwarł im wstęp ich wódz *Jozue*. Kanaan, ziemię mniej żyzną przepływał *Jordan* wpadający do morza Martwego (400 m. poniżej morza Śródziemnego).

Rządy sędziów. Królowie Saul, Dawid, Salomon. Izraelici musieli walczyć z ludami kananeńskimi, ulegali nieraz im wpływowi i stawali się poganami. Największym ich wrogiem byli *Filistyni* (Samson). Początkowo piastowali nad Izraelitami władzę *sędziowie* (Jefta, Gedeon), potem królowie. Pierwszym z królów był *Saul* namaszczony przez Samuela; zginął w wojnie z Filistynami. Król *Dawid* z rodu Juda (około 1000 przed Chr.) zjednoczył Izraelitów, odparł Filistynów. Zdobywszy *Jerozolimę* zbudował pałac na górze Sion, układał *psalmy* na cześć Boga. Nakładał on na poddanych wysokie daniny (bunt Absalona), a potężne swe państwo przekazał mądrymu *Salomonowi*. Ten wystawił w Jerozolimie wspaniałą *świątynię* przy pomocy rzemieślników fenickich. Z królem tyryjskim Hiramem żył Salomon w przyjaźni, a żeglarze fenicycy wyprawiali się na jego rozkaz po złoto do Ofiru. Skutkiem ucisku podatkowego wybrały tylko 2 pokolenia jego syna Roboama królem, 10 zaś wybrało Jeroboama. Powstały więc 2 królestwa: 1. *Izraelickie* ze Samaryą na północy i 2. *judzkie* na południu ze stolicą w Jerozolimie. Z zamieszek wewnętrznych w nowych państwach korzystają Egipcyanie i inni najezdźcy łupiąc je bezustannie.

Prorocy. Upadek państwa izraelskiego. Skutkiem stosunków z Fenicyą, sprzeniewierzali się Izraelici swej religii i składali ofiary Baalowi. Dla nawrócenia zsyłał Bóg proroków jak *Eliasz*, *Elizeusz*, później *Amos* i *Izajasz*. Mimo tego królestwo izraelskie chyli się ku upadkowi, płaci roczną daninę królom assyryjskim, a Tiglat-Pilezar zabiera nawet część kraju. Gdy się Izraelici zbuntowali obległ Salmanassar Samaryę i wziął do niewoli króla Hozeasza. Samaryę zdobył w r. 722 Sargon, zburzył do szczytu, a ludność osiedlił w Assyrii i Medyi.

Jeremiasz. Zburzenie Jerozolimy. Judea ocalała na razie płacąc haracz Assyrii. Ale prorocy wróżyli nowe klęski, zarazem zbawcę *Messyasza*. Najślynniejszym z tych proroków był *Jeremiasz*, który przepowiedział upadek Jerozolimy. Po niszczącym napadzie Scytów zawładnął Judeą król egipski Necho, gdy zaś ten przegrał bitwę pod Karchemysz (604) uległ kraj Babilonii. Ostatni król judzki Zedekiasz usiłował przy pomocy Egiptu wydobyć się z jarzma babilońskiego, ale pokonał go i wziął do niewoli Nebukadnezar (586) zdobywszy i zburzywszy úprzednio Jerozolimę. Zaczął się okres niewoli babilońskiej. Dopiero król perski Cyrus pozwolił zajawszy Babilonię wrócić Izraelitom do Jerozolimy i odbudować świątynię.

5. Fenicyanie.

Kraj i jego ludność. Wąskie wybrzeże morskie u stóp gór Libanu obfitujących w cedry zamieszkiwał lud semickiego pochodzenia, któremu sama przyroda wskazywała życie żeglarskie. Najważniejszymi miastami były: *Aradas*, *Byblos*, *Berytos*, *Sydon*, *Tyr* i *Trypolis*. Wszędzie czczono *Baala* (Melkart) i Astartę. Sławnymi były też ofiary *Molocha*. Fenicya nie stanowiła nigdy jedności politycznej. Na czele poszczególnych miast stali królowie władający przy pomocy rady możnych (*rządy arystokratyczne*). Nieraz jednak wybuchały rewolucye i panowała demokracja. Fenicyanie ulegali często Egipcyanom, Assyryjczykom i Chaldejczykom dbając tylko o własny dobrobyt. Odnaczali się wielkim sprytem, praktycznością i chciwością, naśladowali łatwo obce wynalazki. Za rządów egipskich w Syrii słynęły najbardziej 2 miasta fenickie: Sydon i Tyr (ostatni szczególnie za Hirma II współczesnego Dawidowi i Salomonowi).

Przemysł i handel; kultura. Całe bogactwo kraju płynęło : z przemysłu i handlu. Kwitnęły szczególnie: 1. wyroby lniane, szklane, kruszcowe (wzory z Egiptu), 2. wyroby wełniane, snycerstwo drogich kamieni (wzory z Chaldei). Nadto wynaleźli Fenicyanie *farbiarstwo purpurowe* i słynęli z budowy *portów i okrętów*. — Przemysł był rozwinięty fabrycznie. Całą swą kulturę i sztukę wzięli od obcych (wpływy egipskie, assyryjsko-chaldejskie), wynaleźli zato podobno *pismo głoskowe*. Przez swą pomysłowość byli Fenicyanie krzewicielami cywilizacji *wschodniej na zachodzie*. — Handel uprawiali dwojaki: lądowy w głąb Azji przy pomocy karawan i *morski* bez współzawodników. Kupczyli *plodami surowymi* sprowadzonymi od barbarzyńców następnie przerabianymi w domu, jakoteż trudnili się zyskownym *handlem ludźmi*. Puszczali się nietylko na morze Śródziemne, ale na otwarty Ocean, dotarli do Anglii (Kassyterydy, wyspy cynowe), na morze Północne, gdzie nabywali bursztyn, Afrykę zaś opłynęli dookoła.

Kolonie fenickie. Najważniejszym źródłem powiększania handlu morskiego były kolonie zakładane w miejscach, gdzie były obfite zapasy plodów surowych. Fenicyanie posiadali kolonie na *Cyprze, w Cylicyi, na Rodos, Krecie, Cyterze, Tassos* (złoto), dalej ku zachodowi na *Malcie, Sycylii, Sardynii*, na północnym brzegu Afryki (*Leptis Maior i minor, Hadrumetum, Utyka. Hippo Zarytus i Regius*) i w południowej Hiszpanii czyli *Tarsis* (srebro; *Gades* dzisiaj Kadyks). Najwięcej kolonii założyło miasto Tyr. Znienawidzeni powszechnie zdołali najdłużej utrzymać się Fenicyanie w Afryce i *Hiszpanii południowej*. Opiekę nad tymi koloniami objęła najmłodsza kolonia tyryjska *Kartagina* (podanie o królowej Dydo). Sam Tyrus uległ po 13-letnim oblężeniu Nebukadnezarowi, a po zdobyciu Babilonii przez Cyrusa stała się Fenicya częścią państwa perskiego. Gdy król macedoński Aleksander państwo perskie zniszczył, a Tyr oparł się mu, zdobył go i zburzył częściowo. Handel morski przeniósł się do Aleksandryi.

6. Aryowie.

Kraj i jego ludność. Półwysep indyjski oblewa z 2 stron Ocean, od Azji oddzielają Himalaje. Klimat gorący, roślinność bujna. Północna część kraju żyzna zowie się *Hindostan*, południowa gó-

rzysta *Dekan*. Z rzek są najważniejsze: *Indus* (kraj Pendżab) i *Ganges*. Lingwistyka czyli porównawcza nauka języków wykazała, że wszystkie ludy Europy i części Azji pochodzą od wspólnego plemienia *aryjskiego* (indo-germańskiego). Ci *Aryowie pierwotni* o nieznanych siedzibach trudnili się *pasterstwem*, tworzyli związki rodowe, byli obdarzeni bujną fantazją. Aryowie właściwi t. j. przodkowie Indów i ludów irańskich osiedli w Iranie wschodnim, a około 2000 przed Chr. część ich udała się do Indyj.

Aryowie w Pendżabie i nad Gangesem. Walki Aryów z tubylcami w Pendżabie trwały całe wieki, poczem posunęli się w kraj nadgangesowy, gdzie założyli *wielkie monarchie despotyczne*. Wzajemne walki stanowią *wiek bohaterski*, którego wspomnienie zawierają epeje indyjskie: 1. *Mahabharata*, którą miał uporządkować *Wjasa*, ma za tło historyczne podbicie krainy nad Gangesem a opowiada o wojnie 2 rodów królewskich Kuru i Pandu; 2. *Ramajana* (autor jej podobno *Walmiki*) opiewa bohatera Ramę i podbój Dekanu. Po podbiciu Indyj nadgangesowych wytworzyły się 4 kasty (trzy czyste t. j. aryjskie, jedna nieczysta): 1. *Brahmani* t. j. kapłanie, 2. *Kszatrya* — wojownicy, 3. *Wajsyja* — rolnicy, kupcy, rzemieślnicy, 4. *Sudra* czyli podbici tubyley.

Cywilizacya. Brahmanizm. Najdawniejsze *księgi święte Weda* (najstarsza *Rigweda*) spisane w języku martwym *sanskryckim* są hymnami na cześć bogów z czasów, gdy Aryowie bawili w Pendżabie (opiewają walki bóstw jasnych z ciemnymi). Z pojęć *Rigwedy* wytworzył się brahmanizm, pouczający o Brahmanie, który przenika całą przyrodę (*panteizm*). Dusza ludzka odbywa po śmierci *wędrowkę* przechodząc w ciała innych istot (*metempsychoza*). Kapłanie, kasta uprzywilejowana, oddawali się modlitwie, rozmyślaniom (medytacye, kontemplacye) i surowej pokucie (życie ascetyczne). Liczne przepisy religijne (*prawa Manu*) określały czystość kasty i odbywanie nabożeństw. Brahmanowie wytworzyli też *literaturę filozoficzną*.

Budda. Według podań legendarnych wystąpił w VI wieku przed Chr. reformator *Budda* królewskiego rodu. Jako pustelnik głosił *nirwanę* t. zn. rozplnięcie się w nieości. Bóstwa odrzucał, zalecał natomiast miłość bliźniego i miłosierdzie. Po śmierci reformatora uznano go za bóstwo, wznoszono mu świątynie (*stupa*, zabytki w El-lorze, Elefante), a pustelnicy buddajscy osiadali w klasztorach. Prze-

ciw buddaizmowi zaczęli występować później Brahmanowie, a dla zyskania ludu wprowadzili *trójkę indyjską* (trimurti): *Brahman*, *Wisznu* i *Siwa*. Wyparty z Indyj przyjął się atoli buddaizm w Tybecie, Chinach i t. d.

7. Medowie. Persowie. Lidyjczycy.

Geografia Iranu. Wyrzynę *Iran* zamieszkiwały plemiona *aryjskie*, zwane też ludami indyjskimi. Iran ograniczała rzeka Tyger na zachód, Indus na wschód, zatoka Perska i morze Indyjskie na południe, stepy Turanu na północy. Jest to kraj górzysty o klimacie kontynentalnym, środek wypełnia pustynia. Z prowincyi zasługują na uwagę: 1. *Partya* i *Hirkania* nad morzem Kaspijskiem, 2. *Baktrya* z miastem Baktra, 3. *Medya* z miastem Ekbatana, 4. *Suzyana* nizina nad Tygrem z miastem Suza, 5. *Persis* z miastami Persepolis i Pasargadae.

Geografia Azji Mniejszej. Kraj przeżynają góry *Taurus*, z rzek uchodzą: 1. *Halys* do morza Czarnego; 2. *Granik* do morza Marmara; 3. *Skamander* do Egejskiego; 4. *Eurymedon*, *Kalykadnos* do morza zamkniętego (Lykijskiego). Azyę Mniejszą zamieszkiwały ludy trackiego, syryjskiego, fenickiego lub nieznanego pochodzenia, pełno też było rozsianych kolonij greckich. — *Prowincye*: 1. *Mizya* z Troją, 2. *Lydia* z miastami Sardes i Magnetya, 3. *Karya*, 4. *Lykia*, 5. *Pamfilia*, 6. *Cylicya* z Seleucya, Tarsus, Issus, 7. *Kappadocya* z Cezareą. Nikopolis, 8. *Likaonia* z Ikonium, 9. *Pizydyja* z Antyochią, 10. *Frygia*, 11. *Galacya* z Gordios (węzeł gordyjski), 12. *Bitynia*, 13. *Paflagonia* z Synope, 14. *Pontus* z Amazya, Trapezus. — Między mieszkańcami odznaczyli się *Chetytowie* jako pośrednicy dla wpływów Wschodu na Zachód, jakoteż *Frygowie* (cześć matki bogów *Kybeli*), których państwo zniszczył lud barbarzyński *Kimmeryów* z północy.

Mazdeizm. Awesta. Religję dał ludom irańskim *Zaratustra* (Zoroaster). W nauce tej występuje bóstwo jasne *Ormuzd* (Ahuramazda) w walce z duchem ciemności *Ahrimanem* (Angromajnyus) a ludzie powinni duchowi dobremu pomagać. Zwolennicy *mazdeizmu* t. j. prawd głoszonych przez Zoroastra palili ognie święte na górach i składali ofiarę z czystości serc. W Iranie istniały nadto bóstwa dawniejsze, ludowe jak *Mitra*. Zaratustra żył około 1000 — 700

przed Chr. a nauki jego spisano w księgi święte *Awesta*, w języku martwym *Zend*. O Baktryi, w której księgi te powstały spisał podania i pieśni poeta nowoperski *Firdusi* w poemacie Szah-nameh (księga królów).

Państwo Medów. Medę zamieszkiwały pierwotnie ludy niearyjskie, podbite później przez Medów irańskich, wyznających naukę Zoroastra (*Magowie*). Od Sargona uległa Medya stałe Assyrii dla braku łączności, a zarazem nauczyła się od najeźdźców sztuki wojennej. Za Assurbanipala miał być pierwszym władcą medyjskim *Dejoces*, któremu przypisują założenie stolicy Ekbatana. Następcą jego miał być podobno *Fraortes*. Pierwszym historycznym królem był *Kyaksares* (626—584), który po najeździe Scytów łącznie z Nabopolassarem babilońskim *zburzył Niniwę (605)*. Objąwszy spadek assyryjski zetknęli się Medowie z Lydami. Dotarwszy do rzeki Halys, stoczyli następnie zaciętą walkę z Lydami, przerwana zaćmieniem słońca (28 maja 585) poczem zawarli z nimi pokój za wdaniem się Babilonu, przyczem uznano Halys za granicę. Ostatnim królem medyjskim był *Astyages* (584—550).

Państwo perskie. Cyrus. Persowie lud bitny dzielili się na 7 pokoleń; najmożliwszym był ród *Achemenidów*, z którego pochodził zdobywca *Cyrus (558—529)*. Grecy przechowali o nim różne podania (matka Mandana, córka Astyagesa, sen tegoż, ocalenie Cyrusa, ukaranie i zdrada Harpagusa). Cyrus czyli Kurusz podbił z łatwością Medę, poczem przyszła kolej na Lydycę. Kraj ten doszedł do znacznej potęgi za *Krezusa* przez handel i bił pierwszy *monetę*. Krezus zagrożony łączył się z Babilonem, Egiptem i Spartą ale Cyrus zdobył stolicę Lydyi *Sardes*, państwo zniszczył, choć z Krezusem obszedł się łaskawie (bajka grecka o Krezusie na stosie i Solonie). W r. 538 przyszła kolej na Babilon, który Cyrus zdobył przez odprowadzenie wód Eufratu. Izraelici wrócili do Palestyny, cała Syrya uznała Cyrusa. Ostatnie lata nieznanne; zginął czy umarł z ran podczas walk z ludami turańskimi (Królowa Massagetów Tomyris).

Kambyzes (529—522) pobił Psametycha III pod Peluzyum i zajął Egipt. Poniewierał jednak religię Egipcyan i dopuszczał się okrucieństw. Pobił królów Etyopskich w Napata, ale wojsko wysłane do świątyni Amona zginęło w piaskach. Umarł z rany samobójczej w Syryi, gdy zdążył do Azyi, by uśmierzyć bunt.

Daryusz (522 - 485 przed Chr.) Kambyzes miał brata *Bar-dye*, którego kazał zamordować. Wiedział o tem Mag *Gaumata*, podobny do zabitego, i ogłosił się sam władcą (Pseudo-Smerdis). Kambyzes umierając wyjawiał tajemnicę śmierci brata, a *Daryusz* krewny jego zabił przywłaszczyciela. Wybuchł jednak bunt w całym państwie, który udało się Daryuszowi stłumić w 3 latach. Potem rozszerzył na wschodzie swe państwo aż po *Indus*, w Europie pobił *Tracyę*. Nie udało się tylko wyprawa na *Scytów* (most na Dunaju—Ister, ocalony wiernością Histieusza z Miletu pomimo kno-wań Milcyadesa z Aten, tyrana Chersonezu). Dalsze panowanie Daryusza wypełniają wojny z Grekami.

Organizacya państwa perskiego. Założywszy *monarchię uniwersalną*, urządził ją Daryusz wewnątrznie jak następuje:

1. Ludom podbitym pozostawił prawa, obyczaje, własne urzędnia.
2. Kraj cały podzielił na 20 *satrapij*, któremi kierowali satrapowie o władzy cywilnej.
3. Satrapa dbał o pobór wojsk na wyprawy i o *haracz*, płacony w naturze lub w monecie złotej (darejkach).

Na czele sił zbrojnych stali osobni wodzowie; wybrane zastępy zwano *gardyą nieśmiertelnych* (składała się z samych Persów).

5. Dla ułatwienia komunikacyi zbudowano gościńce (pomierzone na parasangi), założono *poczty*, ustanowiono kuryerów królewskich.
6. Urzędników kontrolowali nadzwyczajni wysłańcy t.zw. oczy i uszy króla. — Sam Daryusz przybrał tytuł *króla królów*, otoczył się dworem o ceremoniale assyryjskim. Dużo było urzędów dworskich (najwyższy: przyjaciół króla), na dworze też wychowywała się młodzież perska i medyjska (na satrapów i wodzów). Stolicę było w państwie cztery: *Suza, Babilon, Ekbatana i Persepolis*.

Sztuka, handel, przemysł. Zabytki budowlane wykazują wpływ *assyryjski* jakoteż sztuki *egipskiej* i *greckiej*. Grobowce kuto w skałach na znacznej wysokości. Pisma używali Persowie *klino-wego*, ale uproszczonego, zgłoskowego. (Odczytał je Niemiec *Grottefend*), Handel i przemysł pozostawał w rękach Chaldejczyków, Fenicyan i Greków. Persowie trudnili się tylko sztuką wojenną.

B) GRECYA.

Okres pierwszy: Czasy przedhistoryczne.

1. Najstarsza cywilizacja.

Kraj i jego przyroda. Grecya czyli *Hellada* zamknięta na północy górami, na południu morzem egejskim i Jońskim, da się podzielić na 3 części: 1) *Grecya północna*. Rozróżniamy w niej 2 krainy: *Epir* na zachodzie o ludności illyryjsko-greckiej, 2) *Tessalia* na wschód od gór Pindus (na północy Olimp, na wschodzie Ossa, Pelion, na południe Otrys) z rzeką *Penejos*, miastami Lamia, Larissa. Wąwóz Termopile prowadził stąd go Grecyi środkowej. — II. *Grecya środkowa* o 6 krainach. A) Na zachodzie: 1. *Akarnania* z przylądkiem Akeyum, 2. *Etolia*, 3. *Lokris*. B) Na wschodzie: 4. *Fokis*. U stóp Parnasu: Delfy z wyrocznią Apollina, Krissa i Kirra. 5. *Beocya* z górami Helikon (siedziba muz), Kiteron, jeziorem Kopais a rzeką Cefissus. Miasta: Teby z Kadmeą, Leuktra, Plateje, Cheronea, Orchomenos. 6. *Attyka* z górami Parnas, Hymettus, Pentelikon, z rzekami Kefissos i Ilissos. Miasta: Ateny z Akropolisem, Pireus, Munichia, Faleron, Maraton, Dekeleja. III. *Peloponez* otoczony morzem od reszty lądu oddzielony zatoką Korynecką i Saronką łączył się zapomożą przesmyku istmijskiego czyli koryneckiego. Ważniejsze prowincye: 1. *Arkadya* środkowy górzysty kraj z miastami Mantinea, Tegea, Megalopolis. 2. *Achaja* na północ od poprzedniej. 3. *Elis* na zachodzie z rzekami Alfejos i Penejos. 4. *Messenia* z twierdzami Itome i Ira. 5. *Lakonia* na południu z górami Tajgetos. Miasto Sparta nad rzeką Eurotas. 6. *Argolida* na wschodzie z miastami Nauplia, Mykeny. — *Wyspy*: A. na morzu Egejskim: 1. *Kreta*, 2. *Tera*, 3. *Cyklady* jak Paros, Naksos, Delos, Keos, Andros, Tenos. B. W zatoce Saronkiej: 4. *Egina*.

5. *Salamina*. C. Na morzu Eubejskim: 6. *Eubea* z przylądkiem Artemizium. D. Na morzu Trackiem: 7. *Lemnos*. 8. *Samotrake*. 9. *Tassos*. E. Wzdłuż Azyi Mniejszej: 10. *Tenedos* naprzeciw niej Ilion czyli Troja. 11. *Lesbos*. 12. *Chios*. 13. *Samos* naprzeciw przylądek Mikale. 14. *Kos*. 15. *Rodos*. F. Na morzu Jońskim: 16. *Cytera*. 17. *Zakintos*. 18. *Kefalonia*. 29. *Itaka*. 20. *Leukas*. 21. *Korcyra*. Zasluguje jeszcze na uwagę we wschodniej części morza Śródziemnego wyspa *Cypr*. — Grecya jest krajem górzystym o dobrych i licznych przystaniach. Żegluga rozwinęła się też wczesnie, a dla niedostępności kraju wewnątrz wytworzył się *partykularyzm*. Klimat jest w Grecyi ciepły umiarkowany, powietrze jasne. W górach kwitnie chów bydła, w dolinach uprawa wina i drzew oliwnych. Z kopalni stynęły dawniej srebro (Laurion), marmur (Paros) i wyborna glina.

Ludność. Przodkowie Greków pochodzenia *aryjskiego* mieli organizację *rodową*, znali rolnictwo, oddawali cześć bóstwom jasnym. Bóg grecki *Zeus* odpowiadał bóstwom indyjskim i irańskim. Za najstarszych mieszkańców Grecyi uchodzili *Pelazgowie*, na których działały wpływy Fenicyan, Karów i Lęlegów. Dla pozbycia się obcych powstała pewna organizacja, poczucie odrębności narodowej i wybuchła walka. Zjawiają się najstarsze państwa greckie Achajów, Danaów, Minyów, nastaje *wiek bohaterski*. Rządzili wówczas *królowie*, wywodzący się od bogów lub herosów, otaczała ich zaś rada ze *szlachty*. Lud brał udział w zebraniach, niewolników używano do posług, niewiasty zajmowały się gospodarstwem domowem. Walczono z wozów dzidą i mieczem, niekiedy lukami. Czas upływał na igrzyskach i zabawach, na których śpiewacy (aojdowie) sławili męstwo bohaterów. Przemysł kwitł krajowy, a handel mieli w swych rękach Fenicyanie.

Podania greckie. Opowiadania czyli mity greckie uosabiały wpływy obce w postaci *herosów*, zastępując najdawniejszą historję. Niektóre z nich były *lokalne*, inne *narodowe*. Do lokalnych należą: 1) Podanie o *Kekropsie*, królu Attyki, założycielu Cekropii, 2) o *Danaosie*, bracie Aigiptosa, przybysza z Egiptu i jego 5 córkach, Danaidach (praca Danaid — napelnianie beczek bez dna wodą), 3) o *Kadmusie*, założycielu Teb, jest uosobieniem wpływów fenickich. Bohaterowie narodowi: 1) *Herakles* (12 prac wykonanych przez niego), 2) *Tezeusz*, bohater Ateńczyków (zabicie Minotaura,

dzikiego byka, odparcie amazonek), 3) *Minos* na Krecie. 4) *Wyprawa Argonautów* po złote runo zawieszone w gaju Aresa w Kolchidzie pod przewodnictwem *Jazona* (Herakles, Tezeusz, Kastor, Polluks, Orfeusz). 5) *Król Edyp* ślepy i jego córki Antygona i Ismena. 6) *Wojna trojańska* o całym szeregu bohaterów, która była podstawą chronologicznych obliczeń greckich (zburzenie Troi 1184 przed Chr.)

Zabytki greckie. Uczonemu niemieckiemu *Schliemannowi* († 1890) zawdzięczamy odkopanie najdawniejszych zabytków greckich, które należą: a) do kultury *trojańskiej* i b) *mykeńskiej*. Pierwsza grupa nosząca nazwę od Troi (dzisiaj pagórek Hissarlik) sięga 3000 roku przed Chr. i należy przeważnie do epoki *kamiennej*. Mykeńska kultura (Mykeny i Tiryns) używa brązu i miedzi zamiast kamienia, a pochodzi z 15 i 12 wieku przed Chr. Zabytki tych kultur składają się z grodów o murach cyklopskich, ozdobnych bramach (lwia brama w Mykenach), z pałaców, grobowców nakształt uli (w Mykenach, Orchomenos). Znaleziono też maski ze złota, które kładziono zmarłym na twarz, wiele sprzętów i ozdób. Wszędzie znać wpływ fenicki, frygijski, licyjski i egipski. Pismo wzięli Grecy od Fenicyan.

2. Wędrowki Dorów.

Podboje doryckie i ich znaczenie. Nieznane ludy dały początek wędrowkom. Tessalowie i Beotowie zajęli wówczas swe kraje, zaś wyparci Dorowie krainę Doris między górami Eta i Otrys. Stąd w towarzystwie Etołów, którym dano później Elidę posunęli się według opowiadań greckich — pod przywództwem *Heraklidów* na południe, zagarniając na Peloponniezie wszystkie państwa z wyjątkiem górzystej Arkadyi. Powstały wówczas następujące państwa doryckie: 1. *Messenia*, 2. *Sparta*, 3. *Argos*, 4. *Korynt*, a poza Peloponniezem 5. *Megara* i 6. wyspa *Egina*. Wyparta ludność *achajska* osiedla się w *Achai*, w północnym Peloponniezie. Cała wędrowka Dorów odbywała się przez dłuższy czas, a śladem podboju było w Peloponniezie upośledzenie ludności pierwotnej i rody Heraklidów. Sam podbój skończył się najpóźniej około 1000 r. przed Chr.

Kolonizacya. Greckie Plemiona. Dawna ludność szukała wszędzie nowych siedzib, czy w Attyce, czy na morzu Egejskim, czy

w Azji Mniejszej. — *I grupa osad eolska* (północna) z Peloponnesu, Beocyi, i Tessalii dotarła ku wyspie *Lesbos* (Mitylene i Metymna) jakoteż do Kyme i Smyrny na stałym lądzie Azji. *II grupa jońska* (w środku) wyszła z Attyki na wyspy Samos i Chios, i do Azji Mniejszej, gdzie powstały miasta: *Milet, Efezos, Kolofon*. Ognisko stanowiła świątynia Apollona na wyspie *Delos*. *III grupa dorycka* (na południu) zajęła wyspy: Tera, Melos, Krete, Rodus i na wybrzeżach Karyi miasta: Halikarnas i Knidos. — Grecy odróżniali 4 plemiona: 1. *Dorów*, 2. *Jonów*, 3. *Achajów* (płn. Peloponnes) i 4. *Eolów* (pstry) czyli resztę plemion greckich. Narzeczy było dwa: jońskie i doryckie (eolskie odmienne, achajskiego nie było).

Okres drugi: Tworzenie się państw.

3. Kolonie greckie.

Przyczyny kolonizacji. Sposób zakładania. Obszar. Powody zakładania kolonii były następujące: 1. Potrzeba *handlu*, 2. Zaburzenia *polityczne*, 3. *Mnożenie się* ludności w Grecyi. Kolonie zakładano z urzędu pod nadzorem miasta, wysyłającego kolonistów. Kierownik kolonii czyli *ojkistes* zabierał z miasta *święty ogień* i rozniecał w nowej osadzie. Kolonie były zawisłe od swej metropoli *religijnie* (dary, poselstwa) a nie *politycznie*. Kolonizacja rozpoczęła się w IX wieku przed Chr. a trwała do VI; najwięcej kolonii powstało w VIII i VII wieku. Za ich granicę można przyjąć Hiszpanię płn. i połud. Gallię, Cypr i Nil, Sycylię, Afrykę północną i morze Czarne. Jonowie z Azji Mniejszej dotarli do kraju Scytów, z Fokei do Hiszpanii i Gallii. Ku Afryce i Sycylii kierowali się znowu Dorowie. Fenicyanie utrzymali się tylko w płn. Afryce i Hiszpanii południowej.

Kolonie w Azji Mniejszej. Grecy opanowali tu głównie wybrzeża, z wyjątkiem krainy Troas. Między koloniami przodowały miasta *jońskie*, których było 12 (Fokeja, Klazomene, Eretre, Chios, Teos, Lebedos, Kolofon, Efez, Samos, Priene, Mius). Łączyły się one w *związki* ku czci Posejdona (jońskie) lub Apollona (doryckie). — Najbogatszem było miasto *Milet*, które założyło 100 kolonii. W miastach jońskich kwitnął handel, przemysł, literatura i sztuki (świątynia Artemidy w Efezie, Hery w Samos). Wpływ cywilizacji wschodniej

objawiał się: 1. przyswajaniem oświaty, 2. obyczajami wschodnimi, 3. kultem wschodnim, 4. strojem. — Potęga królów lydyjskich spowodowała upadek kolonii greckich przez: a) wrażliwość, b) wybujałość i c) niezgody wewnętrzne.

Kolonie w Sycylii i Włoszech południowych. Najstarszą kolonią grecką w Sycylii było *Naxos*, następnie *Katana*. Z Koryntu założono *Syrakuzy*, potem powstała *Megara*, wychodźcy z Krety założyli *Gele*, w 100 lat później *Agragas*. Kolonie sycylijskie rozwijały się głównie pod względem artystycznym. W dolnej Italii czyli w t. zw. później Wielkiej Grecji była najstarszą kolonią *Kyme* (8 wiek). W pobliżu powstało *Neapolis* i *Zankle*. Na wybrzeżu leżało chalcydyjskie *Region*. Najdalej na południe wysunięta część Włoch należała do kolonizacji *achajskiej*. Słynęły tu najstarsze miasta *Sybaris* (ze zbytku), *Kroton* (z atletów i lekarzy) i *Metapont*. Spartańczycy założyli jedynie *Taras*.

Kolonie na morzu Egejskiem, Hellesponcie, Propontydzie, morzu Czarnem i w Egipcie. Na półwyspie chalcydyjskim założyły 2 kolonie Chalkis i Eretria cały szereg miast. Miasto Korynt założyło też tu *Poteidaję*. Ku wschodowi obsadzili Paryjczycy wyspę *Tasos*; należy również wspomnieć o koloniach na wybrzeżu trackim jak: *Maroneia* (z Chios), *Samotrake* (z Samos), *Ainos* (z Mitylene). Na wybrzeżu azyatyckim leżące miasta *Abydos*, *Parion*, na Cherronezie *Limnai* i *Kardia* były koloniami Miletu. Z innych miast jońskich założyło Fokis kolonię *Lampsakos*. Na Propontydzie posiadali Milezyjczycy *Kizykos*, na Bosforze Karyjczycy *Kalchadon* i *Byzantion*. Do osad mileryjskich na morzu Czarnem należały *Synope*, *Tyras*, *Teodozja*, *Istros*, *Odessos*, *Apollonia*. Megarejczycy posiadali *Herakleę*, *Chersonnesos*. Do Egiptu dotarli mieszkańcy Miletu zakładając miasta *Naukratis* (około 650 przed Chr.) i *Kyrene*.

Stosunki polityczne. Formy rządów były w koloniach następujące: 1. *Monarchiczna*, która wszędzie wkrótce upadła. 2. *Arystokratyczna*, czyli rządy możnych, wyradzające się nieraz w *oligarchię* t. zn. rządy kilku, 3. *Timokratyczna*, z której często wyłaniała się zniechęcona *tyrannida*, 4. *Demokratyczna*, gdy lud cały rządził z odmianą najgorszą *ochlokracji* czyli rządów motłochu. Formy rządów zmieniały się często skutkiem ustawicznych rewolucyj. We Włoszech nadał prawa najpierw *Zaleukos* w Lo-

krach, w Sycylii *Charondas* z Katany, obaj twórcy rządów timokratycznych. Z okrucieństw słynął tyran *Falaris* w Agragas. Dowodem wzajemnych nienawiści jest zburzenie miasta Sybaris przez zwycięski Kroton (510 przed Chr.).

4. Dzieje Sparty.

Dzieje pierwotne. Z państw podbitych na Peloponniezie przez Dorów było najpotężniejsze *Argos* szczególnie za króla *Fejdona* (VIII wiek przed Chr.), który władał i na wyspie *Eginie*, bijąc najstarszą monetę (stopa *eginecka*). Znaczenie odebrała państwu Argos Sparta, która staczała długie walki z achajskim miastem *Amykle* (Stolica Sparty powstała z obozu oblężniczego). Wewnętrzne waśni rozrywały następnie potęgę Sparty, dopóki nie ustaliły się rządy 2 królów. Potem opanowali Dorowie kraj po ujście Eurotasu, miasta nadmorskie i wyspę Cytęre.

Likurg. Ustrój Sparty. Prawodawcą Sparty miał być Likurg z rodu królewskiego (IX wiek przed Chr.) postać zupełnie legendarna. Społeczeństwo spartańskie dzieliło się na 3 stany:

1. *Spartiaci* t. zn. potomkowie Dorów, wolni obywatele o pełni praw. Dzielili się na 3 *file* czyli pokolenia, każda fila na 10 ob.
2. *Periojkowie*, mieszkańcy okolicznych miast achajskich, które się dobrowolnie poddały. Mieli własność ziemską, płacili wszelkie podatki (Spartiaci nie), ale nie mieli żadnych praw.
3. *Helotowie*, potomkowie podbitych tubyleców, najliczniejsi żyli w niewoli uprawiając grunta panów. Spartiatów wraz z Periojkami zwano urzędowo Lacedemończykami. Rządy były w Sparcie arystokratyczne. Na czele stali 2 *królowie* z rodu Heraklidów (jeden z linii Agidów, drugi Eurypontydów) o rozległej władzy wojskowej. Królom pomagała w rządach Rada starszych, *geruzya* z 30 członków, 2 królów i 28 starców 60 letnich, wybieranych *dożywotnio*. Naradzała się ona nad wnioskami, które miały być przedłożone zgromadzeniu ludowemu i sądziła sprawy gardłowe. Zgromadzenie Spartiatów *apella*, składające się z 30-letnich obywateli odrzucało lub zatwierdzało wnioski geruzyi, wybierało urzędników. Pięciu *eforów* o wielkiej władzy nadzorowało samych królów (wybierano ich corocznie).

Życie i obyczaje. Wychowanie. Każdy Spartyata służył wojskowo od 20—60 roku życia, musiał należeć do stowarzyszeń woj-

skowych i brać udział we wspólnych ucztach (*andreia*) o skromnych potrawach (czarna polewka). Zbytku unikano używając pieniędzy żelaznych; złoto i srebro posiadało tylko państwo na potrzeby zagraniczne. Obeym był wstęp do Sparty zabroniony (*xenelasia*). Wależono pieszo, jazda była nieliczna. Wojska piesze czyli *hoplici* uzbrojeni w pancerz, tarczę, helm i miecz rozstrzygały bitwę. Heloci służyli jako lekkobrojni. Bitwa była uroczystością; zwycięstwo obchodzono ustawieniem pomnika z broni nieprzyjaciół, *tropaion*. — Wychowanie dzieci pozostawało pod nadzorem państwa. Słabe dzieci porzucano w górach Tajgetos, zdrowe chowały się do 7 roku w domu, potem w publicznych szkołach wojskowych. Głównie kwitnęły ćwiczenia gimnastyczne, nadto muzyka, śpiew i tańce. Pisać nie umiano, a wyrażano swe myśli krótko (lakonizm). Wychowanie dziewcząt było na wpół publiczne, kobieta spartańska miała znaczenie, mieszając się do spraw publicznych.

Wojny messeńskie. Symmachia spartańska. Z sąsiednią Messenią prowadziła Sparta dwie wojny zupełnie legendarne; jedną w VIII wieku, drugą w VII przed Chr. z przerwą lat kilkadziesiąt między obiema. W pierwszej wojnie oblegano twierdzę *Itome*, bronioną przez króla messeńskiego *Aristodemos*, w drugiej skalistą *Irę* pod Messeńczykiem *Aristomenesem*. Do walki zagrzewał Spartan podobno Ateńczyk-poeta Tyrteusz. Messenię zdobyto, ludność zamieniono na Helotów; część wyemigrowała. Po wojnie zawarli Spartanie związek z *Elidą*, a z miastem *Tegeą*, którego niemogli pokonać *przymierze zaczepno-odporne*. Symmachia ta objęła później i inne kraje. W połowie VI wieku ogarnęła symmachia prawie cały Peloponnez, Sparta uzyskała *hegemonię* w całej Grecyi. W miastach doryeckich na Peloponniezie północnym były rządy arystokratyczne, lub panowała tyrania. W Koryncie rządził ród Kypselidów, z którego pochodził tyran *Periandros* sprzymierzony z Egiptem (Amasis). W Sikyonie słynął tyran *Klistenes* z bogactw, w Megarze rządził *Teagenes*.

5. Dzieje Aten.

Ustrój pierwotny. Ludność Attyki pochodzenia jońskiego wywodziła się od Kekropsa przybysza z Egiptu. Z bohaterów ateńskich najslawniejszym był Tezeusz, bóstwem państwa bogini Pallas Atene.

Do Attyki należała też kraina Eleusis. Organizacya była *rodowa*; ludność dzielila się na 4 pokolenia, *fyle*, i 12 *fratryi*, każda o 30 rodach. Po mitycznym królu *Kodrusie* władzę królów ograniczono, zamieniono na dożywotnią; nastaly rządy szlachty, *Eupatrydów*. Początkowo byli archontowie z władzą *dożywotnią*, potem *na lat dziesięć*. Od r. 683 istniało 9 archontów wybieranych co roku z rodu Eupatrydów: 1. *Archon*, właściwy naczelnik rządu najwyższy urzędnik (eponymos), 2. *Bazileus* (król) pełnił obowiązki najwyższego kapłana, 3. *Polemarchos* był naczelnym wodzem, 4. *Tesmo-tetai*, których było 6. kierowali sądownictwem. Archontom pomagała w rządach, w sądzeniu i wybierała urzędników *Rada na Areopagu* złożona z byłych archontów, wybieranych dożywotnio. Stany geomorów czyli agroików (wieśniaków) jakoteż demiurgów t. j. rzemieślników nie miały żadnych praw, a popadały nieraz *w niewolę* u Eupatrydów skutkiem niewypłacalności długów.

Zamach Kylona. Prawa Drakona. Skutkiem nadużyć Eupatrydów niechęć rosła. Wówczas opanował Kylon zięć tyрана Teagenesa Akropolis (około 640). Archont Megakles, z rodu Alkmeonidów zdobył Akropolis i popełnił świętokradztwo wymordowawszy bezbronych zwolenników tyрана w świątyni. — Pierwszym, który spisał prawa w Atenach (karne i dłużnicze) był archont Drakon (620). Nad ich wykonaniem czuwał Areopag. Ustawy te osławiono jako surowe (krwią pisane). Drakon miał też utworzyć zgromadzenie ludu (ekklezja) i wielką radę, *bule* (z 401 członków).

Solon i jego reformy. Solon z rodu królewskiego Kodrydów oddawał się handlowi i podróżował wiele. Dopomógł on do odzyskania Salaminy utraconej na rzecz Teagenesa, teścia Kylona i brał udział w wojnie świętej. Spowodował również wygnanie świętokradczego rodu Alkmeonidów i religijne oczyszczenie ludu przez kapłana Epimenidesa z Krety. Zyskawszy wpływy zaprowadził t. zw. *sejsachteję* czyli uwłaszczenie zadłużonych wieśniaków (594). Zniósł nadto branie w niewolę za długi, a niewolników wykupił kosztem państwa. W miejsce stopy egijskiej (1 talent=3.261 złr.) wprowadził stopę *eubejską* (1 talent=2.357 złr.). Z prawa Drakona zatrzymał Solon tylko ustawy karne, inne zmienił. Reformy polityczne były następujące: 1. *Wielka Rada* (*bule*) z 400 członków 30 letnich (po 100 z 4 fyl) i 2. *Zgromadzenie ludowe* (ekklezja) z pełnoletnich Ateńczyków sprawowały znaczną część rządów. 3. *Areopag* zajmo-

wał się sądownictwem karnem i nadzorem praw. Członków Areopagu wybierano losem z 40 kandydatów (z 4 fyl po 10); wszyscy stali pod kontrolą ludu. Wszyscy obywatele należeli do czterech *klas majątkowych*: a) *Pentakosiomedimnoi*, którzy posiadali 500 miar (1 medimnos = $52\frac{1}{2}$ litra) zboża, oliwy lub wina sprawowali najwyższe urzędy, ale ponosili i największe ciężary służąc w wojsku jako hoplici, w konnicy a nawet dostarczając okrętów. b) *Hippeis* z dochodem 300 miar mogli piastować niższe urzędy i należeć do W. Rady; służyli konno. c) *Zeugitai* o 200 miarach dochodu i takich prawach jak hippeis służyli jako hoplici. d) *Tetes* mniej niż 200 miar dochodu lub bezrolni, byli wolni od ciężarów, należeli do zgromadzenia ludowego i do *sądów ludowych* (*heliaia*); na wojnę chodzili w razie potrzeby jako lekkobrojni. Żadnych praw politycznych nie mieli: a) Cudoziemcy czyli metojdowie i b) niewolnicy. Ustawy Solona były *demokratyczne* przez udział chywateli w życiu politycznym. Solon uporządkował także wychowanie młodzieży (obowiązek rodziców), zaprowadził wiele szkół, gdzie uczono czytania, pisania i deklamacyi (gimnazya, palestry). Efebem stawał się chłopiec z 18 rokiem, 2 lata służył wojskowo, a z rokiem 20 zyskiwał wszelkie prawa.

Tyrania Pizystratesa i jego następców. Nie zjednawszy sobie uznania obywateli, puścił się Solon w 10-letnią podróż. (Azya, Kreta, Egipt). Po powrocie wybuchły walki 3 stronnictw (3 rody: Filaidów, Nelidów i Alkmeonidów). Pizystrates z rodu Nelidów opanował lud i przy pomocy straży przybocznej opanował Akropolis (560—527). Kimon i Miltiades z rodu Filaidów, jakoteż Megakles i Klitenes z rodu Alkmeonidów wyemigrowali do Chersonesu tracckiego, Solon umarł. Po dwakroć wygnany umiał Pizystrates utrzymać się przy władzy. Ustaw Solona nie zniósł, ale zaprowadził *dzięsićinę* a dla obrony wieśniaków ustanowił *sędziów wiejskich*. Zawierał liczne przymierza, zakładał kolonie (Sigejon w Troadzie), dbał o przemysł, handel, budował drogi, wodociągi, świątynie. Popierał sztuki i literaturę, (poeta Anakreon), polecił spisać pieśni Homera. Ateny zasłynęły z ruchu literackiego, z uroczystości Panatenejów i na cześć Dionyzosa. Po jego śmierci rządząli synowie jego *Hippiasz i Hipparch*. Zatarę Hipparcha z *Harmodiosem* i *Aristogitonem* spowodował spisek i zamordowanie Hipparcha. Hippiasz rządził teraz okrutnie. Alkmeonidzi przekupili wyrocznie delficką, ta

wezwała Spartan do Aten. Hippiasz schronił się na Akropolis, poczem uszedł do króla perskiego Dariusza (510).

Klistenes i jego reformy demokratyczne (500). Z nastaniem wolności odżyły dawne zawiści; przez 3 lata wrzała walka między arystokratami pod *Izagorasem*, a demokratami pod Alkmeonidą *Klistenesem*, synem Megaklesa. Na wezwanie arystokratów przybyli Spartanie pod *Kleomenesem*, Klistenes uszedł. Spartanie zajęli Akropolis, ściągając na siebie oburzenie ludu. Klistenes wrócił i dokonał reform demokratycznych, które się dzielą jak następuje: 1. Cały kraj podzielono na 100 gmin, *dem*, a na 10 *fyl* (każda fyla po 10 dem). Każda fyla składała się z dem rozrzuczonych po całym kraju, skutkiem czego organizacya rodowa zamieniła się na *lokalną*, a przewaga arystokratów została złamaną. Mieszkańcy tych gmin spotykali się tylko przy wyborach w Atenach; demokracya zogniskowała się silniej. 2. W miejsce ustanowionych przez Solona 48 *naukrarij* czyli okręgów podatkowych było ich teraz 50 (dwie demy tworzą jedną naukrarię). 3. *Wielka Rada* składała się odtąd z 500 członków (50 z każdej fyli); $\frac{1}{10}$ część urzędowała stale przez $\frac{1}{10}$ część roku jako *prytanowie*. 4. *Archontowie* podlegali prytanom, a wybierało ich zgromadzenie ludowe. 5. Cudzoziemcy czyli *metojkowie* otrzymali w znacznej części obywatelstwo ateńskie. 6. Dla utrwalenia demokracji ustanowiono *ostracyzm* (ostrakon, skorupka), na mocy którego mogło 6000 obywateli skazać na 10-letnie wygnanie człowieka niebezpiecznego dla państwa.

Walki Aten. Możliwe *Teby*, które zjednoczyły Beocyę popadły z Atenami w zatarg o miasto *Plateje*, nie chcących uznać nad sobą zwierzchnictwa tebańskiego. Ateńczycy zwyciężyli, ale równocześnie wybuchła groźna wojna z miastem *Chalkis* na *Eubei*. Chalkis, które wysłało mnóstwo kolonii na wybrzeże tracko-macedońskie (Chalkidike) prowadziło walkę z Eretreją sąsiadką o żyzne pola. Chalkis pokonało Eretreję, ale w walce z Atenami uległo. Pola Ateńczycy zabrali i podzielili między osadników, czyli kleruchów.

6. Cywilizacya grecka.

Choć każde miasto greckie było oddzielnem państwem i kwitnął znany *partykularyzm* grecki, istniało u Greków poczucie *wspólności narodowej* i wspólna nazwa Hellenów. Obcych nazywano

barbarzyńcami. Węzłami wspólnymi łączącymi wszystkich Greków były: a) Religia, b) amfiktyonie, c) wyrocznie, d) igrzyska, e) literatura i sztuka.

Bogowie greccy. A. Bóstwa teogoniczne. Były one uzmysłowieniem sił przyrody. Od ziemi *Ge* pochodził *Uranos* i *Pontos*. Potomkowie zwali się *Cyklopami* i *Tytanami*. Z nich zasługują na uwagę *Prometeus*, dawca światła, *Pandora* (puszka), *Temis*, bogini sprawiedliwości, *Hekate* bogini nocy. Najmłodszy z Tytanów *Kronos* zawładnął światem. Tytanowie i *Giganci* wszczęli następnie walkę z niebem i zostali pokonani. Z innych bóstw zasługują na uwagę mściwe *Erinye* i *Parki* (Kloto, Lachesis, Atropos). — B. Bóstwa olimpijskie. Należy do nich 6 par bogów: 1. *Zeus*, bóg najwyższy i jego żona *Herä*; 2. *Posejdon*, bóg morza i *Pallas-Atene*, bogini mądrości; 3. *Fojbos-Apollon*, bóg światła i poezji i jego siostra *Artemis*, bogini łowów; 4. *Ares* bóg wojny i *Afrodyta*, bogini piękności. 5. *Hefajstos* bóg ognia i *Hestia*; 6. *Hermes* posłaniec bogów i *Demeter*. C. Bóstwa chtoniczne czyli podziemne. 1. *Hades* brat Zeusa i żona jego *Persefone*. 2. *Dionysos-Bakchos* bóg wina i weselości. Wszystkie bóstwa wyobrażali sobie Grecy z czasem w postaciach ludzkich; ulegały one najwyższemu przeznaczeniu: *Mojra*. Pierwotnie czczono bogów w gajach, potem w świątyniach, składając im ofiary krwawe lub bezkrwawe. Kapłanie nie mieli znaczenia.

Amfiktyonie. Związki religijne dla obrony świątyń zwano amfiktyoniami. Nasłynniejszą była *delficka*, łagodząca dzikość obyczajów, bo żadnemu z miast związkowych nie wolno było odciąć wody, ani zburzyć doszczętnie. Gdy dwa miasta *Krisa* i *Kirra* rabowały pielgrzymów, zdążających do Delf, wydały im wojnę *Ateny*, *Tessalowie* i tyran *Klistenes* i zburzyli do szczytu. Pierwsza wojna święta trwała 10 lat (594—584).

Wyrocznie. Wróżby nazywali Grecy *mantyką*. Znaną była wyrocznia w *Dodonie*, przepowiadająca ze szmeru liści dębu *Zeusa*, ale najsłynniejszą wyrocznia w świątyni *Apollona* w *Delfach* u stóp *Parnassu*. Przepowiednie głosiła *pytia*, siedząca na trójnogu w odurzeniu. Wyrocznia *delficka* położyła zasługi około kolonizacji greckiej skutkiem dokładniejszej znajomości geografii.

Igrzyska. Współzawodnictwa czyli *agony* były u Greków powszechnie uprawiane. Do największej sławy doszły jednakże igrzyska

panhelleńskie w *Olimpii* na Peloponnezie w krainie Pisatis. Był tam początkowo tylko świąty gaj (altis) Zeusa i ołtarz, potem powstały świątynie. Igrzyska *gymniczne* odbywały się na *stadionie*, a zaliczały się do nich biegi, skoki, rzucanie diskosem i t. p. (pentatlon). Igrzyska *hippiczne* czyli na wozach lub konno miały miejsce w *hippodromie*. Podczas trwania igrzysk panował w Grecyi pokój świąty; przewodniczyli im jako sędziowie Elejczycy. Nagrodą był wieniec oliwny, gałąź palmy lub posąg w świątym gaju. Igrzyska trwały przez 5 dni w lecie a odbywały się co 4 lata. Spisy zwycięzców utrzymywano w *Olimpii* od r. 776, odtąd też liczyli historycy *Olimpiady* (okresy 4 lat). Igrzyska t. zw. *pytyjskie* odbywały się również co 4 lata w Delfach, gdzie nagradzano wienцем laurowym. Głównie słyęły tu agony muzyczne. Do znaczenia doszły nadto igrzyska *istmijskie* pod Koryntem na cześć Posejdona i *nemejskie* w gaju Zeusa w Nemei. Obydwa powtarzały się co 2 lata. Pod względem fizycznym miały igrzyska doniosłe znaczenie, kształciły też smak artystyczny i dawały sposobność do wymiany myśli na polu rozwoju umysłowego, literackiego.

Literatura. A. Poezya epieczna. Epika rozwinęła się z poezyi ludowej, pieśni, rapsodów śpiewanych przez wędrownych aoidów. Najstarszą poezyę religijną przypisują śpiewakom *trackim*. W miastach eolskich Azyi istniały szkoły epieczne, z których wyszedł ślepy starzec, na wpół mityczny *Homer*, twórca 2 epepei: Iliady i Odyssei. Pierwszy utwór »gniew Achillea« kreśli walki Achajów i Trojan około Ilion w ostatnim roku wojny aż do pogrzebu Hektora, drugi przygody Odyseusza i jego towarzyszy w ciągu 10 lat, i załoty księżąt w Itace. Pieśni Homera spisano w Atenach z polecenia Pizystrata. Epopeja heroi-komiczna p. t. *Batrachomyomachia* (walka żab z myszami) przypisywana Homerowi powstała prawdopodobnie w Ionii około 500 r. przed Chr. Spór 7 miast o miejsce urodzenia Homera świadczy, iż tam istniały szkoły *Homerydów*, którzy pisali *hymny*. Poezyę epiczno-dydaktyczną uprawiał *Hezyod*; później powstała również epika sztuczna, czyli t. zw. *cykliczna*. — B. Poezya liryczna. Rozpada się ona na 3 główne gatunki: elegijną, jambiczną i meliczną. I. *Poezya elegijna* była albo: a) *polityczną* jak u *Kallinosa* z Efezu, *Tyrteusza* z Aten i *Soloną*; b) *gnomiczną*, którą uprawiał *Teognis* z Megary; c) *erotyczną*. II. *Poezya jambiczna*. Wynałazcą miał być *Archilochos* z Pa-

ros, a następcą *Hipponax* z Efezu. Jambami pisano też bajki z życia zwierząt, w których miał celować *Ezop*. III. *Poezya meliczna* da się podzielić na jońską i dorycką. Ostatnią cechowała powaga jak to widzimy u *Alkmana* z Sardes i u *Stesichorosa* z Sycylii. Jońska była lżejsza. Słynęli z niej: *Alkaios* i *Saffo* z Mytilene, *Ibykos*, który bawił na dworze Polykratesa z Samos, *Anakreon* z Teos (przebywał u Polykratesa i Hipparcha), wreszcie *Simonides* z Keos (bawił w Atenach). Narodowym poetą wszystkich Greków był *Pindar* z Kinoskefale. Twórcą muzyki greckiej miał być *Terpander* z Lesbos, wynalazcą fletu *Olimpos*, Frygijczyk. C. *Historya*. Pierwszymi historykami byli t. zw. *logografowie* spisujący chronologicznie podania (logoi). Ojczyzną ich była Jonia. Sam Milet chlubił się 3 logografami: *Kadmosem*, *Dionyziosem* i *Hekateosem*. Z innych byli znani: *Hellanikos*, *Charon* i *Antiochos* z Syrakuz. D. *Filozofia*. Najstarszą była szkoła *jońska* z *Talesem* z Miletu na czele. Studya te szerzył dalej *Pitagoras* z Samos. System jego rozpowszechnił się w Wielkiej Grecyi. Szkoła Eleatów istniała we Włoszech, na Sycylii nauczał *Empedokles*. Słynęło nadto *siedmiu mędrców greckich*: Bias, Chilon, Kleobulos, Periander, Pittakos, Solon, Tales.

Sztuka grecka, A. Architektura. Budowa świątyń szczególnie ozdobnych w Azji przyczyniła się do rozwoju tej umiejętności. Typem świątyni był prostokąt na podmurowaniu o kilku stopniach, ozdobiony kolumnami. Te dźwigają belkowanie poprzeczne (architraw) i podłużne (fryz). Dach dość płaski, pochylony na obie strony tworzył 2 trójkąty t. zw. frontony. W budownictwie greckiem rozróżniamy 3 porządki czyli *style*: a) *Dorycki* o kolumnach niskich, kapitelach skromnych; b) *joński* o smukłych, ozdobnych kapitelach, o pięknych architrawach i fryzach. c) *koryncki* jeszcze ozdobniejszy powstał później. W architekturze znać wpływ Wschodu. B. *Rzeźba*. Była ona naśladowaniem wzorów assyryjskich, ale cechowała się naturalnością. Najstarsze szkoły istniały na Samos i Chios, potem słyngał dorycki Sikyon na Peloponniezie i wyspa Egina.

Okres trzeci: Czasy świetności.**7. Wojny perskie. (493 – 449).**

Grecy w Azji Mniejszej a Persya. Miasta greckie uległy pierwotnie w r. 560 Krezusowi, królowi lidyjskiemu, który zostawił im zupełny *samorząd*. Gdy wzmogło się państwo perskie, zawarł Krezus przymierze z Babilonem i Egiptem, a ufny w wyrocznię delficką, rozpoczął wojnę, przekroczywszy 546 rzekę Halys; ale Cyrus go pobił, zdobył Sardes i wziął do niewoli. Lydya przestała istnieć. Grecy usiłowali z Cyrusem pogodzić się dobrowolnie, a gdy nie zgodził się, popierali powstanie lidyjskie, Persey wodzowie podbili całą Jonię; wyspy poddały się dobrowolnie. Grecy musieli teraz płacić haracz i dostarczać na wojnę okrętów. Mieli przecież pewne swobody, handel kwitnął; nienawidzili tylko *tyranów* stojących na czele miast. Z wysp greckich była najdłużej potężną *Samos* pod tyranem *Polykratesem*. Panował on na morzu egejskim, zawarł przymierze z Pizistratesem i egipskim Amasisem (pierścieni Polykratesa). Wkońcu zginął zamordowany podstępnie przez perskiego namiestnika z Sardes r. 522 przed Chr. Samos zdobyli Persowie r. 516.

Daryusz. Wyprawa na Scytów. Uporządkowawszy państwo na wewnątrz po śmierci Kambizesa, przedsięwziął *Daryusz* wyprawę na Scytów (płd. Rosya). Mostów wybudowanych na Hellesponcie (Bosfor) i Isterze (Dunaju) strzegli tyranowie z Azji Mniejszej. Podczas nieobecności Daryusza radził *Milcyades* Ateńczyk, tyran Herzonezu most zburzyć; oparł się temu tyran *Histieusz* z Miletu. Daryusz podbił Trację — zdaje się i Macedonię — i wrócił szczęśliwie do Azji.

Powstanie Jończyków. Gdy Daryusz powołał na dwór Histieusza, objął tyranię w Milecie jego zięć *Aristagoras*. Nie czując się pewnym na tem stanowisku pobudził Jończyków do powstania (500). Sam ruszył do Grecyi o pomoc, Sparta odmówiła, Ateny i Eretrja wysłały kilka okrętów. Powstańcy spalili *Sardes* (498), potem wkradło się rozprzężenie. *Aristagoras* wrócił do Tracji, gdzie zginął. *Histieusz* nie zyskał nigdzie zaufania. Bitwa u wysepki *Lade* pod Miletem wypadła niopomyślnie dla powstańców, Milet spalono po kilkoletnim oblężeniu (prawdopodobnie 494).

Pierwsza wyprawa na Grecyę. Powstanie jońskie było bezpośrednim powodem wypraw perskich; drugim niemniej ważnym

była zasadnicza różnica między despotyczną, zdobywczą Persyą a wolną Grecyą. Pierwsza wyprawa ruszyła pod Mardoniuszem, zięciem Daryusza. Wojsko lądowe zdobyło Trację, flota wyspę Tassos. Jednokozą armią lądową poniosła później wielkie straty od Traków, flotę zniszczyła burza koło przylądka *Atos*. Mardoniusz wrócił z niezem do Azji.

Druga wyprawa perska. Maraton. (490). Zarządziwszy przygotowania do nowej wyprawy wysłał Daryusz do Aten i Sparty posłów, żądając na znak poddania wody i ziemi. Posłów tych zamordowano. Jedna Egina uznała zwierzchność Persów. Ateny prowadziły z nią właśnie wojnę i zażądały ukarania od Spartan. Królowie spartańscy udali się na Eginę, a ta wojny zaniechała.— Druga wyprawa ruszyła pod Persem *Artafernesem* i Medem *Datisem*; w obozie znajdował się Hippiasz. Armie lądową, głównie z konnicy złożoną wiozła flota na licznych okrętach w poprzek morza Egejskiego. Zdobywszy wyspę *Naxos* ruszyła flota na Eubeję, gdzie zniszczyła doszczętnie Eretrę. Potem wylądowano na wschodnim rogu Attyki pod Maratonem. Ponieważ Spartanie dla uroczystego święta odłożyli przysłanie pomocy otrzymały Ateny posiłki od Platejczyków w ilości 1000 hoplitów. Wojsko ateńskie liczyło 10000 hoplitów; dowodziło nim 10 strategów (między innymi Aristydes, Temistokles). Najznakomitszym z nich był Mileyades dla zdolności i znajomości taktyki perskiej. Przebieg bitwy (w sierpniu lub wrześniu 490) nie jest dokładnie znany. Prawdopodobnie zwyciężyli Ateńczycy skutkiem szybkości ataku. Jednak wojsko perskie wsiadło na okręty, opłynęło Sunion i podążyło do Aten. Tymczasem wojsko ateńskie wróciło po forsownym marszu też do Aten i nieprzyjaciel podpłynawszy tylko do portu Faleron musiał wracać do Azji. Hippiasz umarł na wyspie Lemnos. Spartanie przybywszy później na plac boju, oddali hold męstwem Ateńczyków.

Stosunki w Atenach. Ateny utraciły wkrótce Mileyadesa. Ten przedsięwziął wyprawę przeciw wyspie *Paros* i został pobity. Skutkiem oskarżenia *Ksantipposa* skazano go na grzywnę 50 talentów. Umarł z ran, a karę uiścił syn jego Cymon. W Atenach wystąpili na widownię nowi mężowie, przebiegły, genialny *Temistokles* i prawy *Aristydes*. Toczyły się między nimi i ich stronnikami długie walki; ostracyzm miał częste zastosowanie. Prawdopodobnie miała w tymże czasie miejsce wojna z Eginą, niepomyślna dla Aten. Wy-

kazała ona konieczność floty, czemu sprzeciwiał się Aristydes i poszedł na wygnanie. Na wniosek Temistoklesa zaczęto budować flotę, corocznie 20 okrętów z dochodów kopalni srebra w Laurion. Wojenne okręty były długie a wąskie, w obrotach zwinne. Pierwotnie miał okręt 50 wiosłarzy, potem 150 w trzech rzędach; stąd zwano okręty *trierami*. Temistokles założył również port wojenny *Pireus*.

Trzecia wyprawa perska Kserksesa. (480). Daryusz umarł wśród przygotowań do nowej wyprawy. Po nim nastąpił Kserkses, który stoczył najpierw pomyślną wojnę z Egiptem, poczem kończył przygotowania wojenne. Wojsko lądowe miało ruszyć przez Trację i Macedonię, flota wzdłuż wybrzeży. Dla bezpieczeństwa przekopano Atos, na Hellesponcie rzucono most. Przygotowania ukończono w roku 481. Tymczasem odbył się na Istmie kongres państw greckich jak Sparta, Ateny, Korynt i innych. Zawarto tam związek pod przewodnictwem Sparty. Wysłano posłów, by zyskać Argos, Korecyrę i Gelona z Sycylii, ale bezskutecznie. Kserkses wysłał również posłów do Grecyi żądając poddania się, co uczynili Tessalowie i Boetowie.

Termopile (480). Na wiosnę r. 480 ruszył Kserkses z Sardes z armią prawie milionową i 1207 okrętami. Tessalowie żałując zdrady prosili związek helleński o obsadzenie wąwozu w dolinie Tempe. Spartanie wysłali tam wojsko, ale je odwołali na wieść, że można wąwóz obejść. W ostatniej chwili ruszył ze Sparty król Leonidas ze ze 300 Spartami i sprzymierzeńcami (razem 4000 hoplitów) ku Termopilom i obsadził wąwóz. Flota grecka uszykowała się u przylądka płnc. na Eubei, Artemision. Kserkses przeszedłszy Trację i Tessalię wkroczył do Grecyi środkowej, flota jego dopłynęła do półwyspu Magnezyi. Wzięcie Termopil powiodło się Kserksesowi przez zdradę Efiialtesa; Leonidas wraz z towarzyszami legł na placu boju. Równocześnie niemal przyszło do bitwy między flotami pod *Artemision*, jednak na wiadomość o klęsce w Termopilach wrócili Grecy do zatoki saronickiej.

Bitwa pod Salaminą 480. Po zdobyciu Termopil ruszył Kserkses do Beocyi, która mu się poddała i czynnie wsparła. Spartanie obwarowali się na przesmyku koryneckim Istmos, a flota grecka zebrała się pod *Salaminą*. Za radą Temistoklesa opuścili Ateńczycy Attykę, udając się na Peloponnes, gdzie ich gościnnie przyjęto i na Salaminę. Duszą wszystkiego był areopag. W Atenach oszańcowali się na Akropolisie tylko skarbnicy bogini. Flota grecka pod Salaminą

liczyła 378 trier, zaś perska, która nadszła do Faleron 600—700 okrętów. Tymczasem przybył Kserkses, zdobył Akropolis, zburzył świątynie w Atenach i rozłożył się obozem nad morzem (tron kamienny). Grecy przerażeni chcieli cofnąć się z pod Salaminy, ale Temistokles nakłonił stratega *Eurybiadesa* naczelnika floty związkowej do pozostania w miejscu. Sam doniósł Kserksesowi o wszystkim, a ten kazał w nocy otoczyć całą flotę grecką. Przyszło więc do bitwy w zacisznej zatoce (prawdopodobnie 28. września 480), którą wygrali Grecy dzięki śmiałości natarcia i brakowi miejsca, topiąc setki okrętów. Zajętą przez Persów wysepkę Psytalleję zdobył Arystydes, który wrócił do ojczyzny. Kserkses złamany na duchu opuścił co prędzej Attykę z wojskiem lądowym (podstęp Temistoklesa), flocie kazał zdyżać do Hellespontu.

Bitwa pod Platejami i pod Mykale r. 479. W Tessalii został na zimę *Mardoniusz* z wyborowem wojskiem. Nakłaniał on początkowo Ateńczyków do pokoju warując niezależność i odbudowanie miasta, ale ci wszystko odrzucili. Na wiosnę ruszył Mardoniusz na Attykę i pustoszył ją, gdy mieszkańcy schronili się na Salaminę. Wówczas przysłali Spartanie około 100.000 sprzymierzeńców pod *Pauzaniaszem*. Persowie rozłożyli się w Beocyi nad rzeką Asopos, oparci o Teby, Grecy pod dowództwem Pauzaniaza i Arystydesa pod *Platejami*. Tu przyszło do bitwy, którą Grecy wygrali; Mardoniusz poległ. Na pamiątkę ulano olbrzymią spizową czaszę na trójnogu dla Delf (dziś w Konstanstynopolu). Równocześnie ruszyła flota grecka na morze Egejskie pod Spartaninem *Leotychidasem* i Ateńczykiem *Ksantypnosem* ojcem Peryklesa. Persowie nie przyjęli bitwy pod Samos, lecz wylądowawszy obwarowali się u przylądka *Mykale*. Grecy wylądowali i zdobyli obóz paląc okręty nieprzyjacielskie. Zaczęła się więc teraz walka zaczepna z Persami.

8. Hegemonia Aten.

Ateński związek morski. Po ostatnim najeździe greckim zaczynają się czasy chwwały szczególnie dla Aten t. zw. *pięćdziesięciolecie* czyli pentekontecya od 479 r. do początku wojny peloponezkiej. Za sprawą Ateńczyków zaczęto oswobadzać miasta greckie z pod jarzma Persów. Flota związkowa udała się na Cypr, a stąd na Bosfor. Przez zdobycie *Byzantion* zyskano przystęp do morza

Czarnego (dowóz zboża). Wówczas to nastąpiła ważna zmiana w związku helleńskim. Pauzaniasz dowódcą floty miał już wówczas znosić się z Persami, a dumne postępowanie jego oburzało związkowych. Kiedy Pauzaniasz oddalił się dla oczyszczenia z zarzutu zdrady, ofiarowali Jończycy przywództwo Ateńczykom mianowicie Arystydesowi. Przyszedł więc do skutku związek *delijsko-attycki* r. 478. Miałom należącym do tego nowego związku morskiego zastrzeżono *samorząd*: wspólne sprawy związku załatwiał *synod* urzędujący na wyspie Delos. Tamże składano do kasy związkowej opłaty (foros) na ręce dwóch podskarbich, *Hellenotamiai*. Wysokość pierwszej opłaty wynosiła 460 talentów; kwotę tę rozdzielił między sprzymierzonych Arystydes bardzo sprawiedliwie. Początkowo należały do związku: Eubea, jońskie Cyklady, Lesbos, Chios, Samos i jońskie i eolskie miasta Azyi Mniejszej po Hellespont i Propontydę. Związkowi musieli w razie potrzeby dostarczać okrętów i składać regularnie opłaty. Początkowo obejmował związek trzy okręgi: *joński, hellesponeki i wyspiarski*, potem 5 (jeszcze tracki i karyjski). — W czasach świetności należało doń przeszło 300 miast. Ateny zyskały *hegemonię* tyle upragnioną.

Losy Arystydesa, Pauzaniusza i Temistoklesa *Arystydes* zmarł w nędzy około r. 467; pochowano go kosztem państwa. *Pauzaniasz* po powrocie do Sparty został uwięziony, poczem go uwolniono. Wolności użył do podburzania Helotów. Zdradzony przez niewolnika schronił się do świątyni, po której zamurowaniu umarł śmiercią głodową. *Temistoklesa* spotkał podobny los. Początkowo poważany przez wszystkich kazał w Atenach odbudować mury miasta, umocnić port Pireus i budować długie mury. Ale dla pychy został przez ostracyzm wygnany (około 471). Udał się najpierw do Argos, gdzie nie znalazł spokoju. Z listów znalezionych przy Pauzaniuszu pokazało się, że myślał o zdradzie, więc Sparta oskarżyła go w Atenach. Temistokles uciekł do Koreyry, Macedonii, a stąd do Azyi. W Persyi zginął właśnie zamordowany Kserkses, a nastąpił syn jego *Artakserkses Makrocheir* 464. Temistokles udał się na jego dwór i otrzymał tyranię nad Magnezją, Lampsakos i Myusem. W Magnezji żył jeszcze kilka lat.

Kimon. Trzecia wojna messeńska. Najwybitniejszym politykiem stał się teraz w Atenach Kimon, syn Miltiadesa. Główny program jego polityki stanowiła wojna z Persami i *przyjaźń ze Spar-*

ta. Uprzejmość i szczerłość postępowania łączył ze szczodrością na cele publiczne. Wodzem był przez lat niemal 15. Onto zdobył dla związku delickiego nowe okręgi: tracki i karyjski i oczyścił morze Egejskie z korsarzy. Persów pokonał nad rzeką *Eurymedonem* na lądzie i na morzu (w jesieni 467), tłumił też pierwsze bunty między miastami związkowemi (Naxos, Tassos). Flota związkowa składała się za niego głównie z okrętów ateńskich, bo inne miasta wołały składać opłaty. Upadek Kimona spowodowała *trzecia wojna messeńska*. Trzęsienie ziemi spustoszyło w lecie 464 Spartę; z zamieszania skorzystali Heloci i zbuntowali się, oparli się o twierdzę Itome. Bunt ten nazwano trzecią wojną messeńską, Spartanie wezwali na pomoc Ateńczyków, której ci udzielili za radą Kimona. Gdy jednak Ateńczycy nie wzięli szturmem twierdzy Itome, odesłali ich nieufni Spartanie do domu. Lud ateński oburzony skazał Kimona przez ostracyzm na wygnanie, a przewagę zyskało stronnictwo antispartańskie.

9. Wiek Peryklesa.

Demokracja w Atenach. Walki ze Spartą. Dualizm. W Atenach dokonała się teraz ważna zmiana polityczna. Władza urzędników straciła znaczenie, zgromadzenie i sądy ludowe wzmogły się w potęgę. Przywódcami demokracji byli *Efiastes* i *Perykles* syn Ksantypa. Efiastes obalił r. 462 władzę *Areopagu*, nadzór praw oddając ludowi. Demokracja łączyła się wszędzie z nieprzyjaciółmi Sparty. Ateny weszły w związki z Argos, Tessalią i Megarą. Spór między Focydą a Dorydą dał powód do wojny *spartańsko-attyckiej*. Wojsko spartańskie ruszyło do Beocji i pomagało Tebanom w walkach z buntującymi się miastami. Ateny wysłały również wojsko pod *Tanagrę*, gdzie w r. 457 poniosło zupełną klęskę skutkiem zdrady tessalskiej konnicy. Wkrótce potem przyszło znowu do bitwy pod *Ojnofyła*, w której Ateny pokonały Beotów i stały się głową wielkiej *ligi państw lądowych*. Beocja, Fokis, Lokris połączyły się z Atenami, wyspa Egina musiała się poddać. Po bitwie pod Ojnofytą stali Ateńczycy u szczytu swej potęgi w 5 wieku. — Flota ateńska opłynęła cały Peloponez i spaliła arsenał morski Spartan. Równocześnie jednak poniosły Ateny wielką klęskę od wojsk perskich pod *Megabyzosem* w Egipcie, gdzie wspierały powstanie. Odwołano z wygnania *Kimona*. Uporządkowaniem wewnętrznym

państwa zajął się *Perykles*. Kimon ruszył na Persów. Z flotą przybył do *Kition*: tu umarł podczas oblężenia, a wojsko jego odniosło w odwrócić świetne zwycięstwo podwójne pod *Salaminą* (na Cyprze 449). Cypru nie odzyskano, ale walki z Persami ustały. Później opowiadano o zawarciu pokoju Kimona, właściwie Kalliasa. Miano oznaczyć granicę nieprzekraczalną dla obu stron i uznać niezawisłość Greków w Azji. W Grecji wybuchły nowe walki. Ateńczyków pobili Beotowie pod *Koroneją* 497). Spartanie mieli najechać Attykę. Za sprawą Peryklesa stanął 30-letni pokój między Atenami a Spartą i zapanował *dualizm polityczny* lądowej symmachii spartańskiej i ateńskiego związku morskiego.

Perykles. Po śmierci Efiatesa stał na czele stronnictwa demokratycznego *Perykles*. Mimo pochodzenia ze staro-szlacheckiej rodziny *Buzygów* żywił przekonania szczerze demokratyczne. Polityka jego odznaczała się przezornością i umiarkowaniem. W ciągu 30-letniego pokoju pragnął państwo umocnić na wewnątrz, obywateli zaprowadzić do życia publicznego, Ateny podnieść. Dwa cele przyświecały mu: 1. Panowanie Aten na morzu i 2. Oświata ludu. Pokonawszy partycję arystokratyczną przez skazanie na wygnanie jej przywódcy *Tucydidesa*, był panem ludu ateńskiego przez 14 lat. Co roku wybierano go strategiem, był dyrektorem budowli publicznych i wydawał na ten cel wielkie sumy. Żył skromnie, nie dbał o popularność. Na lud wywierał wielki wpływ swym darem wymowy, spokojem niewzruszonym, szlachetnością postawy i sławną bezinteresownością. Lud ateński był też tylko z imienia demokratycznym, w istocie stał pod rządami jednego człowieka.

Ateny a miasta związkowe. Handel i przemysł. W związku z postępem demokracji pozostaje zamiana attyckiego związku morskiego na państwo pod władzą Ateńczyków. Sprzymierzeńcy stracili z czasem odporność a przez częste bunty zamieniono wielu z nich w poddanych. Płacenie podatku, *foros*, było najlepszym dowodem poddaństwa. Skarb związkowy przenieziono około r. 454 z Delos do Aten (złożono go w Partenonie) i oddano pod opiekę bogini Ateny, na której święto miały miasta składać ofiary. Zakres władzy dawnych synodów związkowych przeszedł na ateńskie zgromadzenie ludowe. Utrzymywanie i kontrola (co 4 lata) spisów opłat zagarnęli również Ateńczycy. Gdy podatku nie zapłacono w porę, zmuszali do tego urzędnicy ateńscy nieraz przy pomocy okrętów wojennych. Zgroma-

dzenie ludowe rozporządzało pieniędzmi związkowymi, używanymi nie tylko do celów związku, ale i na potrzeby państwa attyckiego. Sprzymierzeńcy byli obowiązani do służby wojskowej na lądzie. Najdotkliwiej ograniczono autonomię miast co do *sądownictwa*; znaczną część procesów przydzielono przysięgłym attyckim. W wielu miastach związkowych przebywały stale załogi ateńskie, a nieraz wysyłano urzędników na komisye dla zbadania stosunków na miejscu. Po morzu Egejskiem krążyła dla bezpieczeństwa flota ateńska niejako *policya morska*. Niebezpiecznem wstrząśnieniem była *wojna samijska* (440 – 439) spowodowana buntem wyspy Samos, gdy Ateny przyznały słuszność Miletowi w sporze jego z powyższą wyspą. Perikles zdobył Samos po 9-miesięcznem oblężeniu; straciło ono niezawisłość i zapłaciło z górą 2000 talentów haraczu. Niechęć miast związkowych budziły też *kleruchie*. Zwykle bowiem odbierano zbuntowanemu miastu część kraju i w formie *działów*, *kleroi* dawano obywatelom ateńskim z obowiązkiem służenia wojskowo. W ten sposób powstawały *kolonie wojskowe* na trackim Cherronezie, Naxos, Andros, na Eubei i Brea w Tracji. Nadawano też grunta i przybyłszom z innych miast. Tak powstało *Amfipolis* na wybrzeżu trackiem i *Turioi* w południowych Włoszech (na miejscu Sybaris). — Handel kwitnął w Atenach *morski* i to *zbożowy*. Zboże sprowadzano z nad morza Czarnego najpierw do śpiichlerzy ateńskich, potem rozwożono po innych miastach. W przemyśle sływały wyroby garncarskie, wywożone z Aten nawet do Etruryi. Sumy wielkie liczone według wagi babilońskiej złota lub srebra. 1 talent = 60 min, jednostką monetarną była 1 drachma. Mina miała 100 drachm, więc talent 6000 drachm. Drachma attycka (według stopy eubejskiej) wynosiła 40–50 centów. Pospolicie bito srebrne monety 4 drachmowe (tetradrachmy) z głową Pallas Ateny, sową i gałązką oliwną. Zdawkowym pieniądzem był *obolos* = $\frac{1}{6}$ drachmy i inne miedziane.

Zarząd państwa. Rządy należały tylko do Ateńczyków. Obywateli było w Attyce 20–30.000, metojków 40 tysięcy, a niewolników 100 tysięcy. Podział Solona na klasy istniał, ale prawa były równe. Urzędników wybierano z pomiędzy kandydatów przez losowanie. Lepsze urzędy zajmowali bogaci. Urzędy sprawowano przez rok, nigdy dwa razy, a zostawały pod kontrolą ludu. Najwyższe były *archontów* i *strategów*. Moźni ponosili ciężary płacąc t. zw. *liturgie*: 1. *Choregia*, czyli utrzymywanie chorów, 2. *trierarchia*

zaopatrywanie okrętów wojennych. Lud płatny za wszystkie urzędy brał chętnie udział w rządach, wyrabiając w ten sposób charakter *demokratyczny*. Kształciły go nadto widowiska, na które miał wstępy bezpłatne, zakupywane ze skarbu (*theorikon*). Obcy czyli *metojkowie* przebywający w Atenach mieli zupełną swobodę przy opłacie drobnego podatku, ale nie mogli brać udziału w rządzie.

Rada pięciuset. Zgromadzenia i sądy ludowe. Właściwy zarząd państwa spoczywał w ręku *Rady* i *Zgromadzenia ludowego*. Rada wybierana co roku przez losowanie pobierała stałe wynagrodzenie, *buleutikon*. Dziesiąta część rady, *prytanowie*, urzędowała stale przez cały dzień w prytanei, załatwiając sprawy niecierpiące zwłoki. Ważne sprawy załatwiano przez uchwały ludu, *psefisma*. Zgromadzenia ludowe odbywały się *co tydzień* (4 w każdej prytanii, a więc 40 na rok). Potwierdzano na nich lub odrzućano uchwały Rady. Każdy pełnoletni obywatel mógł brać udział w zgromadzeniu i pobierał wynagrodzenie za to (ekklestastikon). Sądy przysięgłe czyli *heliaia* dzieliły się na 10 trybunałów, *dykasteryj*. Każda dykasterya liczyła 500 sędziów przysięgłych czyli *heliastów*, wybieranych losem z każdej fyli. Sędzią mógł być każdy 30-letni Ateńczyk, wynagrodzenie za pełnioną służbę zwano *dikastikon*. — Pieniądzy na opłatę urzędników dostarczały podatki od miast związkowych, mimo tego istniały jeszcze tak wielkie zasoby, że Perykles mógł przyozdobić Ateny wspaniałymi budowlami.

Budowle w Atenach. Najdonioślejszą pracą było wykończenie nowego portu Pireusa z Munchią, gdzie też zbudowano całe *miasto portowe*. Port dzielił się: 1. na *wojenny* z warsztatami i arsenałami, 2. na *handlowy* o obszernych śpichlerzach, magazynach publicznych, z giełdą (*deigma*), gdzie skupiało się całe życie handlowe. Port łączyły z miastem mury długie na milę. — W samych Atenach otoczonych również murami zasługiwały na uwagę następujące budowle: 1. *Arejopagos* na wzgórzu Aresa, gdzie zbierała się Rada; 2. *Pnyx*, gdzie odbywały się zgromadzenia ludowe; 3. *Świątynia Theseion*, wybudowana przez Kimona (zachowana do dziś dnia), który też sprowadził doń mniemane zwłoki Tezeusza; 4. *Ratusz, prytaneion*, gdzie oprócz prytanów, żywiono ludzi zasłużonych stał przy rynku; 5. *Teatr Dionyzosa* dla przedstawień dramatycznych u stoku Akropolis; 6. *Odeion* w pobliżu poprzedniego wystawiony przez Peryklesa dla przedstawień muzycznych. — Całe

życie publiczne skupiało się na rynku, *Agora*, obsadzonym przez Kimona platanami. Rynek otaczały kryte portyki, *stoa*. Ulice były wąskie, przyozdobione *hermami* t. zn. popiersiami bogów, zwykle Hermesa. — Najwspanialszą częścią miasta był zamek *Akropolis*, strome wzgórze z mnóstwem świątyń, posągów i ołtarzy. Prowadziły doń szerokie schody marmurowe, przerwane w środku. Na zamku znajdowały się następujące zabytki sztuki greckiej: 1. *Propyleje* wielki budynek marmurowy wzniesiony przez Peryklesa, zamykający wstęp do zamku; 2. *Atene Promachos* posąg spiżowy bogini wystawiony przez Kimona z łupów perskich; bogini trzymała w ręku dzidę o pozłacanem ostrzu; 3. *Erechtejon* świątynia w stylu jońskim, w której przechowywano drewniany posąg Ateny Polias i gdzie rosło święte drzewo oliwne tejże bogini; 4. *Partenon*, najslawniejsza świątynia Ateny-dziewicy w stylu doryckim z białego marmuru, otoczona kolumnami. W tylnej jej części mieścił się skarb związku delicko-attyckiego, w głównej stał posąg Ateny, dzieło Fidyasza; 5. *Świątynia Ateny Nike* (zwycięskiej) w stylu jońskim, mała lecz bardzo ładna. — Cała potęga Aten występowała najlepiej w czasie licznych świąt i uroczystości. Najwspanialszemi były *Panatenenje* obchodzone co roku w lecie, a co 4 lata jako wielkie Panatenenje. Odbywały się wówczas igrzyska, a uroczystość kończyła procesją na Akropolis z płaszczem dla Ateny tkanym przez niewiasty ateńskie. Drugą uroczystością były obchody *eleuzyjskie*. Co roku szła procesja z Aten do Eleusis, celem wzięcia udziału w tajemniczych widowiskach.

Fidyasz. W sztuce greckiej odróżniamy 3 okresy; 1. Okres przed wojnami perskimi, w którym panował *styl święty*; 2. Okres *stylu wzniosłego* z czasów Peryklesa i 3. okres *stylu pięknego* za czasów Aleksandra W. Za czasów stylu wzniosłego zasłynął szczególnie *Fidyasz z Aten (488—432)*. Znalazłszy przyjaciela i opiekuna w Peryklesie, pomagał mu w pracy około budowli. Z jego pracowni wyszły rzeźby i posągi zdobiące Partenon, jego uczniowie wykonali cały szereg płaskorzeźb w tejże świątyni, przedstawiających procesję panatenejską (dziś w British Museum w Londynie). Sam Fidyasz wykonał posąg *Ateny zwycięskiej* ze złota i kości słoniowej (chryzelefantyna), wslawił się nadto posągiem *Zeusa* do świątyni w Olimpi. Równocześnie z Fidyaszem zasłynął rzeźbiarz *Polyklet* z Sikyonu, twórca posągu *Hery* w Argos. Zasluguje jeszcze na

wspomnienie *Myron* (około 440); jego *Herakles* należy do arcydzieł świata starożytnego. Z uczniów Fidyasza odznaczyli się *Alkamenes* i *Agorakritos*.

Teatr grecki i sztuka dramatyczna. Stały teatr ateński z kamienia zaczęto budować około 500 r.; stał on się wzorem dla wszystkich następnych, a składał się z 3 części: 1. *Skene*, scena, nieco wyższa, gdzie występowali aktorzy w maskach i na koturnach; 2. *Orchestra* półkola dla chóru stojącego koło ołtarza i 3. *Koilon* czyli widownia wykuta w litej skale. Podczas świąt Dionizosa odbywały się oddawna przedstawienia dramatyczne, złożone z pieśni i piasów, do których Perykles dołączył później chóry a *Tespis* osobnego aktora i dyalog. Potem wprowadzono więcej aktorów, a treść zaczęto urozmaiać. W czasach Peryklesa został też udoskonalony dramat, a dokonali tego trzej twórcy poważnego dramatu czyli tragedyi Eschilos, Sofokles i Eurypides. *Eschilos* (525—456) stworzył kilkadziesiąt utworów, odznaczających się religijnością i poddaniem wyrokom bogów (Agamemnon, Eumenidy, Spętany Prometeusz). *Sofokles* z Kolonos pod Atenami (495—403) kreślił przedewszystkiem wewnętrzny rozwój swych bohaterów, popadających w zatarg z prawami boskimi (*Antygona*, *Król Edyp*, *Elektra*). *Eurypides* 480—406) przedstawił walki namiętności ludzkich między sobą i interwencję bogów (*deus ex machina*). Tragedyi nie przedstawiano oddzielnie lecz po trzy razem (*trilogia*), cechowały zaś je *trzy jedności*: a) czasu, b) miejsca i c) akcyi. — Obok tragedyi powstał nowy rodzaj sztuki dramatycznej — *komedia*. Miała ona charakter satyryczno-polityczny, a zastępowała dzisiejsze dziennikarstwo. Najznakomitszym komedyopisarzem ateńskim był *Arystofanes* (452—388) działający głównie podczas wojny peloponnezkiej.

Proza grecka. A. **Historja.** Największy rozkwit dziejopisarstwa greckiego przypada na wojnę peloponnezką. Jednak już za czasów Peryklesa żył sławny »ojciec historji« *Herodot* z Halikarnassu doryckiego (484—408). On pierwszy uprawiał w miejsce logografii prawdziwą historję. Podróżował wiele, przebywał długo w Atenach, a później osiadł w Turioi we Włoszech. Napisał dzieje walk Greków z Persami w jońskim dyalekcie. Naśladowcą jego był później szlachetny Ateńczyk *Tucydides*. B. **Filozofia.** Z postępem dobrobytu rosła w Atenach liczba filozofów i mowców. Najwybitniejszym był między nimi *Anaxagoras*, który pierwszy nauczał, że światem rzą-

dzi nietylko materya, ale duch i rozum. Nieco później napłynęli do Aten *sofiści* uczący za drogie pieniądze wymowy tyle potrzebnej Ateńczykom. Odnaczyli się z pomiędzy nich *Protagoras*, *Gorgias*, *Prodikos*. Oskarżano ich jednak o wielki *egoizm*, a wpływ ich zwalczał *Sokrates*.

Niechęć ku Peryklesowi. Zmienił się teraz i tryb życia w Atenach. Dawniej rola kobiety ograniczała się do pobytu w domu; czas upływał jej na porządkach gospodarskich. Z przybyciem do Aten kobiet ze wschodu stosunki się zmieniły. *Aspazyja* z Miletu, żona Peryklesa wprowadziła zwyczaj, że kobiety prowadziły życie więcej publiczne. — Potęga Peryklesa kłuła w oczy jego wrogów; nękanie więc przyjaciół jego procesami. Aspazyję oskarżono o bezbożność; uratowały ją lzy męża. Anaxagoras musiał dla tegoż powodu iść na wygnanie. Gdy nie udał się proces wytoczony Fidyaszowi o sprzeniewierzenie złota przeznaczonego na posąg Ateny, oskarżono i jego o bezbożność i wtrącono do więzienia, gdzie umarł.

10. Wojna peloponezka (431—404).

Okres pierwszy do pokoju Nikiasza 421.

Przyczyny wojny Peloponezkiej były następujące: 1. *Zawiść* doryckiej Sparty ku jońskiej Attyce, nadto różnica w stosunkach politycznych. 2. *Skargi* na ucisk ateński i gotowość miast związkowych do odpadnięcia. 3. *Obawa* Koryntu, że Ateny zagarną cały handel. 4. *Zatarg* między Koryntem a Korkyrą był powodem bezpośrednim. — Wojna między Koryntem a Korkyrą wybuchła z powodu kolonii tej ostatniej *Epidamnos* w Illyrii. Ateny stanęły po stronie Korkyry i wzięły udział w bitwie pod wyspami *Syбота* (w jesieni 433) niepomysłnej dla Koryntyńców. Ci zbuntowali ze zemsty osadę chalcydyjską *Potydeę*, która odpadła od Aten. Ateńczycy ruszyli wówczas przeciw Koryntyńcom, pokonali, a potem oblegli Potydeę. Korynt poskarżył się na radzie związku peloponezkiego w Sparcie, a ta kazała wrócić wolność wszystkim miastom związku ateńskiego. Przyszło więc do wojny, w której cała Grecja podzieliła się na 2 obozy. Po stronie Aten stanęły: Korkyra, Zakyntos, Naupaktos, Akarnania, Plateje i Tessalia, po stronie Sparty cały Peloponez (z wyjątkiem Argos), Megara, Beocya, Fokis, Lokris i koryneckie kolonie. Ateńczycy bronili się na lądzie odpornie, a zaczępnie działali flotą.

Zaraz w początkach było kilka napadów spartańskich na Attykę pod *Archidamosem*, zato flota ateńska spustoszyła Peloponez. Ludność attycka schroniła się do Aten lub do Pireusu zawczasu, ale wybuchła skutkiem tego zaraza. Sam Perykles zmarł na nią r. 429.— W Atenach powstały teraz walki stronnictw. Na czele stronnictwa umiarkowanego stał bardzo bogaty *Nikiasz*, zaś na czele klikli skrajnej demagog, *Kleon*, garbarz. Wojna trwa tymczasem dalej. Ważniejsze jej momenta stanowią: a) oblężenie miasta *Mitylene* na wyspie *Lesbos*, które zostało zburzone i mnóstwo obywateli zamordowanych; b) oblężenie *Platejów* przez Teban wraz ze Spartanami, poczem miasto zniszczono a obrońców w pień wycięto; c) oblężenie Spartyatów na wysepce *Sfakteryi*. Mianowicie Demostenes wylądował w Messenii i obwarował zamek portowy *Pylos*. Spartanie pod Brazydasem obsadzili wyspę *Sfakteryę* leżącą naprzeciw. Flota Nikiasza odcięła im odwrót, a Kleon zdobył wyspę i jeńców zabrał do Aten. Urok potęgi Sparty podupadł, napady na Attykę ustały. Za to Spartyata *Brazydas* wyprawił się do Macedonii i Tracji, by obalić tamże panowanie Aten i zdobył *Amfipolis*, gdzie też pokonał Kleona (422). Ten padł w bitwie, Brazydas zmarł z ran. Wówczas stanął 50-letni *pokój Nikiasza* (421) za zgodą obu państw. Utrzymał się w nim dawny dualizm, t. zn. panowanie Aten na morzu, a Sparty na lądzie. *Skutki wojny* były następujące: 1. *Zdziczenie obyczajów* (rzeź Platejczyków); 2. *Skarb* ateński wyczerpał się; 3. *Powaga* Sparty zachwiała się, Korynt wypowiedział nawet związek Spartanom i połączył się z miastem *Argos*, tak iż Spartanie musieli zbliżyć się do Aten. Wojna wstrząsnęła do gruntu obu państwami i przekonała o wzajemnych nienawiściach.

Okres drugi; wojna na Sycylii (do r. 413).

W Atenach odżyły znowu walki stronnictw. Arystokratyczna młodzież stronnictwa umiarkowanego pod Nikiaszem łączyła się w *heteryę* i podkopywała powagę demokracji. *Demokracja radykalna* szukała więc przewodnika i znalazła go w krewnym Peryklesa *Alcybiadesie*, pochodzącym ze starożytnego rodu. Wykształcony przez sofistów starannie był ulubieńcem ludu mimo swej niestałości. On to stworzył związek przeciw Sparcie, do którego przystąpiły *Argos*, *Elida*, *Mantineia* (420). Wkrótce przyszło do bitwy pod *Mantineą* (w lecie 418), w której Spartanie pobili sprzymierzonych. Nie-

zrażony niepowodzeniem Alcybiades postanowił urządzić wielką wyprawę na Sycylię. Na Sycylii przyszyły do wielkiego znaczenia *Syrakuzy* pod tyranami *Gelonem* i *Hieronem*. Gnębione przez Gelona kolonie fenickie wezwały na pomoc Kartaginę, osadę w płnc. Afryce. Kartagińczycy wysłali r. 480 wielkie wojsko na Sycylię pod *Hamilkarem*, ale Gelon pobił go po całodziennej bitwie pod *Himerą* zupełnie. Hamilkar rzucił się sam w ogień ofiarny; Kartagińczycy zawarli pokój. Po śmierci Gelona zagarnął władzę jego brat *Hieron*, który ujmując się za Grekami we Włoszech odniósł nad *Etruskami* zwycięstwo morskie r. 475. Hieron popierał sztuki i nauki; na dworze jego bawili Eschylos, Pindar i inni. Po śmierci Hierona wybuchły między Grekami niepokoje i zapanowała demokracja, choć doryckie Syrakuzy miały przewagę nad osadami joijskimi. Ateńczycy zwracali oddawna uwagę na Włochy (założenie Turioi), potem na wezwanie Leontinoi wysłali pomoc. Gdy znowu żądano z *Segesty* poparcia nakłonił Alcybiades ziomków do nowej wyprawy. Ruszyło więc na Sycylię 5100 hoplitów i 136 okrętów pod *Alcybiadesem*, *Nikiaszem* i *Lamachosem*. Przed odjazdem floty połamano jednak w Atenach *hermy*, a o czyn ten oskarżono — choć niewinnego — Alcybiadesa jako niedowiarka. Gdy odpłynął z flotą, uchwalono odwołać go (*proces hermokopidów*). Alcybiades umknął najpierw do Turioi, potem na Peloponnez; skazano go więc zaocznie na śmierć, a dobra zabrano. Tymczasem pokonał Nikiasz Syrakuzan i zaczął oblegać miasto; Lamachos zginął. Alcybiades spowodował atoli Spartan, że ci wysłali pomoc Syrakuzom pod *Gylippem*. Ateńczycy mimo posiłków przysyłanych pod *Demostenesem* ponieśli klęskę w 2 bitwach morskich pod Syrakuzami. W odwrocie drogą lądową musieli Ateńczycy kapitulować r. 413. Z 40000 ludzi zostało 7000 i tych wzięto do niewoli. Nikiasza i Demostenesa stracono, jeńców wtrącono do kamieniołomów, lub zaprzędano w niewolę.

Okres trzeci; upadek Aten.

Za radą Alcybiadesa obsadzili Spartanie *Dekeleję* w Attyce i urządzali stąd wycieczki po całym kraju. Nadto postarali się o flotę za pieniądze perskie. W Persyi panował po zamordowanym synie Kserksesa Artakserksesie *Daryusz II Ochos*. Alcybiades wybrał się do Azji Mniejszej do satrapy *Tissafernesa* i za złoto perskie nie tylko wystawił flotę, ale wzniecił powstanie miast joijskich przeciw

Atenom. Podejrzany jednak przez Spartan został Alcybiades u sá-trapy, który przestał płacić zasiłki Sparcie. W Atenach dokonały tymczasem heterye *zamachu* na demokrację. *Rządy oligarchiczne* oddano radzie 400, a ta dążyła do pokoju ze Spartą. Ale flota ateńska pod Samos nie uznała tego i powołała Alcybiadesa na wodza r. 411. Alcybiades nie dał wprawdzie pomocy perskiej, ale sam odniósł zwycięstwa morskie nad flotą peloponezką pod *Abydos* (r. 411) i pod *Kyzikos* r. 410, i odzyskał odpadłe miasta, poczem wrócił r. 408 w tryumfie do Aten, gdzie go mianowauo strategiem z władzą nieograniczoną. Alcybiades ruszył wkrótce na nową wyprawę do Azji Mniejszej. Tam dowodził Spartanami *Lyzander*. Flota Alcybiadesa nie z jego winy poniosła z rąk Lyzandra pod *Nocyum* r. 407 w zatoce Efezu klęskę, a Ateny odebrały mu dowództwo. Zrażony Alcybiades wybrał się na dwór perski, ale w drodze został zamordowany. — Nowy dowódca floty spartańskiej *Kallikratydas* otoczył flotę ateńską pod Mitilene. Ateny wysłały swemu wodzowi *Kononowi* pomoc, a ten pokonał Spartan pod *Arginuzami* na przeciw Lesbos r. 406. Z pomiędzy strategów skazano niesłusznie 6 na śmierć, rosła więc niechęć na flocie ateńskiej, a tymczasem wrócił do władzy *Lyzander* i odrywał nowe miasta od Aten przy pomocy pieniędzy perskich; zjednał sobie bowiem królewicza perskiego *Cyrusa*. Wreszcie napadł niespodzianie flotę ateńską nad Hellespontem pod *Egospotanoi* r. 405 i zniszczył ją doszczętnie. Lyzander ruszył na Ateny, zamknął je od lądu i morza i zmusił głodem do poddania. Ateńczycy musieli wydać wszystkie zapasy i okręty, z wyjątkiem 12, zburzyć długie mury i rzec się hegemonii morskiej. — Dzieje wojny peloponezkiej skreślił *Tucydides*, najznakomitszy historyk grecki. Pochodził z możnej rodziny ateńskiej, a był spokrewniony z królami trackimi. Podczas bitwy pod Amfipolis przybył jako jeden ze strategów zapóźno ze swą flotą i został skazany na wygnanie. Osiadł więc w Tracji w swych kopalniach złota i pisał swą historję. W r. 403 odwołano go z wygnania do Aten, gdzie zginął podstępnie zamordowany. Historję wojny peloponezkiej w 8 księgach doprowadził do r. 411. Dzieło jego odznacza się świetnym stylem, przedmiotowością i uchodzi za wzór historyi *pragmatycznej*.

11. Hegemonia Sparty.

Rządy 30 tyranów w Atenach. Spartanie zyskawszy hegemonię zaczęli wszystkich nękać. Rządy oddali *oligarchom* (10 członków, dekarchia), a załogi spartańskie pod *harmostami* postępowały *samowolnie*. Stąd rosły wszędzie narzekania. W Atenach panowało *30 tyranów* srogo, a na czele ich stał *Krityasz*, sofistą. Nawet tyrana *Teramenesa* stracono dlatego, że był zbyt łagodny. Wówczas to zgromadził *Trazybul* wygnańców ateńskich w File w Beocyi i zaczął walkę z tyranami. W wojnie opanowano Pireus, pokonano *Kritiasza*, który zginął w walce, a teraz rządziło 10 oligarchów. Za sprawą króla spartańskiego *Pauzaniusza* pozwolono później oligarchom wyemigrować; zapanowały niepodzielnie rządy demokracji (403). Ale skutkiem podejrzliwości wzmożła się ilość *sykofantów* t. zn. donosicieli, którzy oskarżali szczególnie sofistów. Między innymi zarzucali oni i *Sokratesowi* (468 - 399) synowi rzeźbiarza Sofroniska bezbożność i że uczniem jego był *Kritiasz*. Sąd heliastów skazał go po powrocie na śmierć przez wypicie trucizny (r. 399). Wielu jego uczniów opuściło wówczas Ateny jak historyk *Ksenofont* i słynny filozof *Platon*.

Wyprawa Cyrusa młodszego. Agesilaos w Azji. Króliewicz perski *Cyrus*, młodszy syn *Daryusza* nosił się z wielkimi planami; wspierany przez matkę *Parysatydę* pragnął odebrać tron bratu *Artakserksesowi* *Mnemonowi*. Na wiosnę r. 401 rozpoczął wyprawę; w *Sardes* połączyły się najemne wojska greckie (13000) z perskimi i ruszyły ku *Eufrowi*. Do bitwy przyszło pod *Kunaksą* (401). *Cyrus* zwyciężył, ale sam legł na pobojuwisku. Rozpoczął się teraz odwrót 10.000 Greków pod *Ksenofontem*. Szli oni wśród walk przez *Armenię*, aż dotarli do *Trapezus* nad morzem *Czarnym* i wrócili do domu. Wyprawę tę opisał wspomniany już historyk *Ksenofont* (*Anabasis*). Ateńczyk rodem (446—356) przebywał w ostatnich latach życia po wygnaniu z Aten na *Peloponniezie* i w *Koryncie*. Z dzieł jego są znane: a) *Historye helleńskie* pisane stroniczo, doprowadzone do bitwy pod *Mantineą* (362) i b) *Wychowanie Cyrusa starszego* (*Cyropedya*) rodzaj powieści polityczno-filozoficznej. Po *Cyrusie* usiłował satrapa *Tissafernes* ujarzmić *Jończyków*. Wówczas ruszył im na pomoc *Agezisalaos* wódz spartański i zadał *Persem* r. 395 taką klęskę pod *Sardes*, że *Tissafernes* stracono z roz-

kazu króla, a miejsce jego zajął *Titraustes*. Tymczasem flota grecka nie próżnowała. Urok potęgi perskiej znikł dla Greków zupełnie.

Wojna Koryncka. Pokój Antalkidasa. W Grecyi rosła ciągle niechęć ku Sparcie. W r. 395 przyszło do zatargu między Lokrydą a Focydą. Lokrowie wezwali Teban, Fokowie Spartan z Lyzandrem. Teby połączyły się z musu z Ateńczykami i pod *Haliartos* pobiły Spartan; Lyzander zginął. Persowie postanowili wyzyskać położenie i przy pomocy ich agentów i pieniędzy przyszła do skutku wielka *koalicja* państw (Teb, Aten, Argos, Koryntu) przeciw Sparcie. Odwołany z Azji Agasilaos odniósł wprawdzie zwycięstwo pod *Koroneją* (394) ale współcześnie zniszczył flotę peloponezką pod *Pizandrem*, Ateńczyk *Konon* na czele floty perskiej. Konon bowiem ocalawszy pod Egosopotamoi uszedł do Persyi i tam zyskał króla przeciw Sparcie. Teraz za pieniądze perskie, za zgodą Teban i Koryntyjan odbudowano *długie mury* (393). Wojna trwała dalej, głównie na Istmie, dlatego nazwano ją *koryncką*. W wojnie tej używano żołdaków, a walczone przy pomocy wojsk lekkobrojnych *pelastów*, wyształconych przez wodza attyckiego *Ifikratesa*. W ogóle wpływali na sprawy greckie Persowie stanowczo. Chodziło im przede wszystkim o odzyskanie miast jońskich w Azji, a że Sparta zgadzała się na to chętniej niż Ateny, odmówili Persowie jej dalszych zasiłków pieniężnych. Za sprawą posła spartańskiego Antalkidasa przyszło wreszcie w Suzie do pokoju *królewskiego* czyli *Antalkidasa* r. 387. Król Artakserkses zgodził się na wolność miast i wysp greckich, ale kosztem osad jońskich w Azji, które jemu przypadły. — Sparta jako wykonawczyni tego pokoju zyskała znowu hegemonię. — Od czasów wojny korynckiej daje się zauważyć w Grecyi pewne zdżiczenie obyczajów, upadek patriotyzmu, rozwielenienie żołdactwa greckiego, które za pieniądze służy każdemu. Sam Agasilaos dowodził najemnikami w Egipcie.

12. Hegemonia Teb. Związek Aten.

Wojna Teb ze Spartą. Drugi związek Aten. Nienawiść Sparty do Teb rosła z dniem każdym. Gdy miasto *Olynt* na Chalkidike zawarło związek miast, wysłali Spartanie tam *Fojbidasa* z wojskiem. Ten na wezwanie oligarchów tebańskich opanował r. 383 zamek *Kadmeę* i zaprowadził rządy terrorystyczne. Demokraci tebań-

scy schronili się do Aten, następnie pod wodzą *Pelopidasa* odebrali Spartanom zamek r. 379 a oligarchów wymordowali. Z Tebami połączyli się wkrótce Ateńczycy oburzeni na *Sfodriasa*, który przez nieudalą zamach chciał opanować Pireus i utworzyli *nowy związek morski* r. 377. Nowy związek liczył wkrótce 70 miast, bo Ateny postępowały obecnie sprawiedliwiej. Zaprowadzono nowy sposób poborów na flotę, urząd naczelnego podskarbiego, zapewniono wolność wszystkim miastom (zniesienie kleruchy) i przyznano zarząd radzie związkowej. Flota związkowa nękała teraz bardzo Spartan pod wodzą *Ifikratesa*, *Chabriasa*, *Timoteusa* i innych. Ale wkrótce naraziły sobie Ateny sprzymierzeńców przez nowe kleruchie i wybuchła *wojna sprzymierzeńców* (357—355), która związek osłabiła. Tymczasem Teby prowadziły dalej walkę niepomysłną dla Sparty, ale Ateny zniechęcone do Teb zawarły na własną rękę ze Spartą pokój. Jednakowoż wkrótce uległa Sparta Tebom pod *Leuktrami* 371 r. Przyczynił się do tego wódz tebański *Epaminondas*, twórca *szysku ukośnego i hufca świętego*.

Hegemonia Teb. Klęska Spartan spowodowała łączenie się miast Grecyi środkowej z Tebami, które urządziły 4 wyprawy na Peloponez. *Pierwsza wyprawa* pod *Epaminondasem* i *Pelopidasem*, ruszyła do *Arkadyi*, gdzie utworzyło się jedno państwo ze stolicą *Megalopolis*. Wtargnęła ona także do Lakonii, ale Sparty nie zdobywała, ograniczając się do ogłoszenia niepodległości Messenii (założenie *Messeny*). Nawet do Grecyi północnej wyprawiali się Tebańczycy przeciwko *Aleksandrowi z Fere* dla oswobodzenia *Tessalów*. W jednej z wypraw dostał się *Pelopidas* do niewoli, ale go uwolnił *Epaminondas*; w następnej wyprawie poległ *Pelopidas* w bitwie pod *Kynoskefalai* 364, jednak Tebanie wygrali i wywierali wpływy nawet na *Macedonię*, skąd wzięto jako zakładnika królewicza *Filipa* na wychowanie do Teb. *W trzeciej wyprawie* do Peloponnesu oderwali Tebanie *Sikyon* od Sparty, połączyli się z *Koryntem*, *Fliusem*, i zbuntowali flotę. Oburzeni tem Ateńczycy weszli w związek ze Spartą. *Czwarta wyprawa* na Peloponez była dla Teb niepomysłną. *Epaminondas* odniósł wprawdzie zwycięstwo pod *Mantineją* r. 362, ale sam poległ. Zaraz zawarto *pokój powszechny*, świetność Teb zniknęła na zawsze.

Sztuki i nauki w Atenach. A. Rzeźba. Od czasów *Peryklesa* były Ateny siedzibą sztuk i nauk. W trzecim okresie sztuki greckiej

t. zw. epoce *pięknego stylu* słynęli rzeźbiarze: 1. *Praksiteles* z Aten (368—336), twórca posągów Afrodyty w Kos i Knidos, jako też Erosa. 2. *Skopas* (392—348) weześniejszy od poprzedniego brał za przedmiot swej sztuki mity o Dionyzosie i Afrodycie; wślawił się też swym Apollonem z lirą i grupą bogów morskich. B. Nauki. Dramat i komedia niezbyt kwitnęły, zato stanęły wysoko nauki. Jako filozof zasłynął Platon († 348) uczeń Sokratesa, który wróciwszy do Aten nauczał w gaju Akademosa (stąd nazwa *akademii*). Wierzył on w jedno bóstwo doskonałe, nieśmiertelność duszy i jest twórcą kierunku *idealnego* w filozofii. Obok filozofii rozwijała się w Atenach *wymowa*. Z retorów słynęli szczególnie *Lysias* i *Isokrates*.

13. Hegemonia Macedonii.

Macedonia i jej królowie. Macedonię, kraj na północ od Tesalii położony zamieszkiwały ludy pokrewne Grekom. Państwu dali początek królowie z rodu Heraklidów, którzy utworzyli sobie z ludności bitne wojsko i przyswajali cywilizację grecką. Już król *Aleksander* był przyjacielem Ateńczyków i tylko z musu towarzyszył Kserksesowi do Grecji. *Perdikkas II* był natomiast Atenom niechętny i usiłował podczas wojny peloponezkiej zagarnąć Chalkidike. Następca jego *Archelaos* (414—399) dał początek późniejszej świetności państwa. Na dworze jego w *Pella* przebywali uczeni jak Eurypides i Platon. Po jego śmierci upadła Macedonia skutkiem wewnętrznych rozterek, a za *Amyntasa II* panował zupełny rozstrój. Za syna jego *Aleksandra II* nieco się państwo podniosło, aby podpaść znowu pod *Perdikkasem III*. Po Perdykkasie objął rządy jego najmłodszy brat Filip, syn Amyntasa II.

Filip (359—336). Jego polityka. Filip bawił w młodości jako zakładnik w Tebach i wychowywał się tam pod okiem Epaminondasa. Zostawszy królem potrafił mądrą polityką uspić czujność Greków, korzystać z ich niezgód i łatwości przekupstwa. Polityka królów macedońskich wyknęła sobie oddawna 3 cele: 1. Uzyskanie przystępu do *morza*; 2. Uzyskanie u Hellenów uznania wspólności pochodzenia; 3. Mięszanie się do stosunków wewnętrznych Grecji. Filip postępował też drogą wskazaną mu przez tradycję, ale w miarę powodzenia plany swe rozszerzał stopniowo. Obiecując Atenom oddanie kolonii ateńskiej *Amfipolis*, zajął ją r. 357 wraz z kopal-

niami złota (Pangeos) i założył miasto *Filippi*; z Olyntem zawarł przymierze. Potem zajął się podbiciem ludów trackich i illirskich, czekając sposobności do wnięszania się w sprawę greckie.

Druga wojna święta. Demostenes. Fokejczycy zagarnęli pola amfiktyonii delfickiej, za co zostali skazani na karę pieniężną. Przy pomocy Teban opanowali następnie świątynię r. 356 i stworzyli przy pomocy zrabowanych skarbów wojsko najemne, które pod *Filomelusem* i *Onymarchosem* pustoszyło okolicę aż po Tessalię. Tessalia wezwała na pomoc Filipa. Ten pobił wprawdzie Fokejczyków, ale Tessalię zajął (352 r.) i ruszył ku Termopilom. Ateńczycy wysłali co rychlej tam swoje wojsko, ale Filip zwrócił się na północ przeciw Trakom. Wróćce potem przyszła kolej na *Olynt*. Przerażone miasto wezwało pomocy Aten, a za udzieleniem jej przemawiał *Demostenes*. Utracił on wcześniej rodziców, poświęcił się retoryce i słynął jako mowca. Jednakowoż w Atenach upadło życie polityczne, mężowie wpływowi jak *Eubulos* schlebiali ludowi, który pragnął tylko zabaw. Demostenes widział niebezpieczeństwo grożące od Filipa i już w pierwszej mowie politycznej t. zw. *filippice* (r. 351) ostrzegł Ateńczyków przed nim. Wiele zdziałać nie mógł, bo w Atenach istniało za pieniądze Filipa stronnictwo *macedońskie*, na którego czele stał *Eschines* i *Fokion*. Gdy Filip obległ Olynt, wygłosił Demostenes 3 mowy olintyjskie, ale bezskutecznie. Zanim pomoc nadeszła, Filip zburzył Olynt r. 348, mieszkańców sprzedał w niewolę. Gdy jeszcze potem Teby wezwały go na pomoc przeciw Fokejczykom, a ten zająwszy Termopile pokonał ich, amfiktyonia delficka mianowała go *opiekunem* świątyni. Wpływy Filipa były tak wielkie, że Ateny zawarły z nim pokój *Filokratesa*.

Bitwa pod Cheroneją 338 r. Hegemonia Filipa. Demostenes stanowiąc teraz na czele rządów przygotowywał ziomeków na wojnę z Filipem, a gdy tenże wojował w Illiryi, zawiązały Ateny przymierze odporne z Megarą, Achają i Koryntem i przeszkodziły zajęciu miast *Perynt* i *Bizantion* przez Filipa. Tymczasem wybuchła *trzecia wojna święta* przeciw Amfissie, za sprawą Eschinesa i stronnictwa macedońskiego. Filip zajął Elateję, klucz do Beocyi. Ateny połączyły się z Tebami, ale zostały pobite pod *Cheroneją* 338. Aleksander syn Filipa zniszczył świątę hufiec tebański. Teby ukarał Filip surowo; na Kadmei umieścił załogę macedońską. Ateny uratowały swą niezawisłość, ale musiały uznać przewagę Macedonii.

Na Peloponniezie uznano wszędzie przymierze z Filipem z wyjątkiem Sparty, za co odebrano jej część posiadłości. Potem odbył się kongres w *Koryncie*, gdzie zawarto *związek helleński* przeciw Persom. Naczelnikiem czyli *hegemonem* tego wojennego przymierza został Filip.

Okres czwarty: Czasy hellenizmu.

14. Aleksander Wielki. (336 – 323).

Podboje Aleksandra W. Filip zginął wkrótce zasztyletowany przez jednego ze swych ulubionych dworzan (Pauzaniaś), a tron objął jego 20-letni syn *Aleksander W.* (336 – 323). Ten otrzymał bardzo staranne wychowanie pod okiem filozofa greckiego *Arystotelesa* i odznaczał się wielkimi zdolnościami. Ze śmiercią jego ojca wybuchły wszędzie bunt. Najpierw zwrócił się przeciw zbuntowanym Trakom i Illyrom, potem przeciw *Tebom*, które zburzył z wyjątkiem Kadmei, świątyni i domu Pindara. Przerażone Ateny poddały się, zaś Aleksander począł zbroić się przeciw Persyi, gdzie panował od dłuższego czasu zamęt. Rozprzeżenie datowało się od Artakserksesa II Mnemona. Nieco pomyślniejsze były rządy Artakserksesa III Ochosa, po którym nastąpił współczesny Aleksandrowi *Daryusz III Kodomannos*. Przed wyprawą zorganizował Aleksander W. armię. Oprócz falang o długich dzidach (*sarissa*) uformował lekką piechotę (*hypaspistów*), znakomitą kawalerię (*sarissoforowie*) i wyborową straż przyboczną (*somatofylakes*). Armia jego licząca 30.000 piechoty a 5000 jazdy składała się z Macedończyków i Greków, a dowodzili nią tacy wodzowie jak Perdykkas, Klitus, Parmenion, Ptolomeusz, Antygon. Jeden *Antipater* został w Macedonii, by czuwać nad uległością Greków. (Bezowocne powstanie Spartan r. 330). Przeszedłszy pod Abydos Hellespont pobił Aleksander wojska perskie i najemne greckie nad rzeką *Granikiem* (w maju lub czerwcu 334) zawdzięczając ocalenie życia Klitusowi. Skutki zwycięstwa były doniosłe; całe zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej dostało się mu. Sardes i Efezus poddały się, Milet zdobyto, Halikarnas zburzono. Wśród zimy podbił następnie Aleksander Likię, Pamfilię, Pizydię, Frygię (w Gordium rozcięcie węża) a na wiosnę r. 333 Paflagonię i Kapadocyę, poczem przez Cylicyę (kapiel w Cydnusie, choroba w Tarsos) wkro-

czył do Syrii. Tymczasem Daryusz zebrał półmilionową armię. Do bitwy przyszło pod *Issos* w jesieni r. **333**, którą król perski przegrał nie mogąc wojska rozwinąć w wąwozach. Obóz z niezmierną zdobyczą, matką i żoną Daryusza dostał się w ręce zwycięzcy. Zamiast ścigać Daryusza puścił się Daryusz do *Fenicyi*. Miasta poddawały się bez oporu z wyjątkiem *Tyru*, który musiał oblegać przez 7 miesięcy (zdobycie w lecie 332). Z Fenicyi ruszył do *Egiptu*. Palestyna poddała się z wyjątkiem *Gazy*, którą zajął po oblężeniu. W Egipcie przyjęto króla z otwartymi rękami. Złożył też tam nową stolicę kraju *Aleksandryę* i zwiedził starodawną wyrocznię w oazie Amona. Uporządkowawszy rządy w Egipcie, wrócił Aleksander do Fenicyi. Daryusz zebrał znowu olbrzymią armię w Babilonie (podobno milion), mimo tego przegrał bitwę między *Arbelą* a *Gaugamelą* w pobliżu Niniwy 1. października **331**. Losy bitwy rozstrzygnął podobnie jak pod Issosem śmiały atak kawaleryi macedońskiej. Klęska ta zakończyła wojnę; należało jeszcze zniszczyć państwo perskie. Gdy Daryusz uciekł do Medyi, zajął Aleksander Babilon, Suzę, wtargnął do Persyi, zdobył Persepolis i Pasargadę. (W Persopolis podpalił własnoręcznie pałace królewskie). Na wiosnę 330 puścił się do Medyi w pogon za Daryuszem, poczem zajął Ekbatane. Dowiedziawszy się, że Daryusz dostał się w moc satrapy baktryjskiego Bessosa pogonił za nim mimo zmęczenia, ale spóźnił się. Bessos zamordował Daryusza, sam zaś umknął (czerwiec **330**) do Baktryi, gdzie przyjął tytuł króla. Po śmierci Daryusza występuje Aleksander jako zdobywca mający na celu stworzenie *monarchii uniwersalnej* i zbliżenie się do Persów, co wywołuje niezadowolenie w jego otoczeniu. Buntują się dwaj wybitni wodzowie macedońscy Parmenion i jego syn Filotas; obaj też giną. Następuje pogon za Bessosem. Aleksander przebył góry Paropamissus, rzekę Oxus i schwywszy Bessosa kazał go ukrzyżować. Teraz przyszła kolej na ludy irańskie, które pokonał i przeszedł rzekę *Jaxartes*. Wówczas panowało największe niezadowolenie w jego otoczeniu. Klitusa zabił sam Aleksander podczas sprzeczki, a w r. 327 wybuchł spisek, do którego miał należeć i historyk Kallistenes. W Sogdianie ożenił się Aleksander z *Roksaną*, poczem ruszył do *Indyi*. W r. 326 przeszedł rzekę Indus i pokonał *Porosa* (walka ze słoniami) nad *Hydaspem*. Doszedłszy do *Hyfasis* musiał się wrócić, bo wojsko nie chciało iść dalej. Część wojska maszerowała lądem pod *Kraterosem*, flota

pod *Nearchem* miała podążać wzdłuż zatoki perskiej do ujść Eufratu i Tygru. Sam Aleksander szedł przez Gedrozyę (dzisiaj Beludżystan) i Karmanię do Pasargade. Marsz trwał 60 dni; więcej niż połowa wojska zginęła. Powrót ten był ważnym szczególnie dla rozszerzenia wiadomości geograficznych.

Na początku r. 324 był już Aleksander w Suzie, gdzie zabawił dłuższy czas, zajęty myślą połączenia *Wschodu z Zachodem*. Sam dał przykład zaślubiając Roksanę a potem córkę Daryusza III; wielu z Macedończyków ożeniło się również z kobietami pochodzenia perskiego. Przekształcił nadto swą armię, wcieliwszy doń Azyatów. Macedończycy niezadowoleni z tego zbuntowali się w lecie 324 w *Opis* nad Tygrem, gdy chciał weteranów odesłać do domu. Nastąpiła wprawdzie zgoda, ale wysłużonym nakazano opuścić szeregi. Na dworze zaprowadził Aleksander również obyczaje i stroje perskie, otaczał się Persami i kazał oddawać sobie cześć boską. Od r. 323 przebywał w Babilonie przyjmując liczne poselstwa z odległych krajów, podobno nawet z Rzymu. Nosił się też tutaj z wielkimi planami, ale przerwała je śmierć. Zachorowawszy po uczeie umarł w 12 dniach licząc 33 lat (w czerwcu 323).

Wojna lamijska, Arystoteles. Śmierć Aleksandra dała powód do rozruchów w Grecyi. Duszą ruchu był Demostenes, a z nim Ateny. Antipatra, wódza Aleksandra, zamknięto w Tessalii w *Lamii* (stąd nazwa: wojna lamijska 323—322). Ale Antipater otrzymał pomoc od Kraterosa i pobił Ateńczyków pod *Krannon*, poczem zniósł demokrację i osadził w Atenach swą załogę. Demostenes *otrut się* na wyspie Kalauryi r. 322. Tegoż roku umarł na Eubei *Arystoteles*. Urodzony w Stagirze w Tracji był uczniem Platona, potem wychowywał Aleksandra W. Następnie założył w Atenach *Liceum*, gdzie uczył filozofii perypatetycznej. Kierunek jego filozofii był *realistyczny*; badał przyrodę, politykę, filozofie, metafizykę i logikę.

15. Hellenizm.

Walki Diadochów. Aleksander zostawił syna-pogrobowca *Aleksandra* i niedołęznego brata przyrodniego *Filipa*. Ci mieli tylko tytuł królów, a rządzili sami *wodzowie*. Rządcą w Azji był *Perdikkas*, w Europie *Antipater* i *Krateros*. Po śmierci Perdikkasa obejmuje regencję Antipater, lecz równocześnie walczą o nią *Kas-*

sander i Polysperchon. Objawiają się 2 dążności: 1. *dośrodkowa* pragnie jedności państwa; 2. *odśrodkowa* chce państwo rozbić. Istotnie *Antigonos* i jego syn *Dymetryusz Poliorketes* przyjmują tytuł *królewski*, czynią to następnie i inni. Wśród walk wymordowano całą rodzinę Aleksandra. Antigonos zginął w walce pod *Ipsos* w Azji Mniejszej r. 301.

Nowe państwa. Gallowie. W miejsce państwa Aleksandra utworzyły się teraz 3 monarchie potężne i wiele drobniejszych jak następuje: 1. *Egipt* pod Ptolomeuszami albo *Lagidami* ze stolicą Aleksandryą. 2. *Azja* (t. j. Anatolia, Syrya, Mezopotamia, Iran) pod Seleucydami (potomkami Seleuka Nikatora) ze stolicą Seleucyą nad Tygrem, potem Antiochią nad Orontesem. 3. *Macedonia* pod potomkami *Demetryusza Poliorketes*a. 4. Państwo *tracko-azyatyckie* pod *Lizymachem*, które wkrótce upadło. 5. Państwo *pergameńskie* pod *Attalidami* ze stolicą Pergamon. 6. *Wyspa Rodos*. — W owych czasach *Gallowie* czyli *Keltowie* mieszkający w środkowej Europie napadają na *Macedonię* (bitwa w r. 279, Ptolomeusz Keraunos ginie), na *Grecyę* (wyprawa na *Delfy*, katastrofa w wąwozach *Parnassu* r. 278), wreszcie na *Azyę Mniejszą*. Pokonał ich Seleukos, poczem utworzyli państwo *Galatów* w Azji Mniejszej. Wszystkie te państwa prowadziły ze sobą ustawiczne wojny i zawierały koalicje dla utrzymania równowagi politycznej. Cywilizacja grecka rozlała się też wówczas po całym Wschodzie. Zmieszane żywioły greckie i wschodnie wydały ze siebie t. zw. *hellenizm* t. zn. naśladowanie cywilizacji Greków. Wszyscy królowie byli pochodzenia grecko-macedońskiego, wszędzie panował język i pismo greckie. Nawet Stary Testament przetłomaczyło na język grecki 70 uczonych (*septuaginta*), historia Manetona i Berossosa również była pisana po grecku. (Uniwersalność języka).

Literatura i sztuka hellenistyczna. A. Literatura. Ogniskami oświaty greckiej były obok Aten miasta *Pergamon* i *Aleksandrya*. Dlatego nazywają też kulturę hellenistyczną *aleksandryjską*. W Aleksandryi istniało znane *Muzeum* ze sławną biblioteką aleksandryjską. Cechą charakterystyczną całej epoki była uczoność. W poezyi zasługuje na uwagę liryk *Teokryt* z Sycylii i jego naśladowcy *Bion* ze Smyrny i *Moschos* z Syrakuz. W Atenach kwitnęła znowu nowa komedia attycka. Tu także powstały *nowe szkoły filozoficzne* *Epikura* (342—270) — opikurejska, pełna

zniewieścianości i *Zenona* — stoiczna, będąca uszlachetnioną formą cynicznej. Najznakomitszymi historykami byli *Teopompos* z Chios i *Eforos* z Kyme, nadto *Anaximenes* z Lampsaku i *Kallistenes* z Olintu. W Aleksandryi rozwijała się pomyślnie filozofia, matematyka, astronomia, nauki przyrodnicze i medycyna, a ze szkoły tej wyszedł *Euklides* twórca geometryi i stereometrii, *Eratostenes* i *Hipparch* najwybitniejsi astronomowie starożytni i lekarz *Hippokrates*. B. Sztuki. Skutkiem zakładania coraz nowych miast miały sztuki rozległe pole działania. W *architekturze* zapanował styl ozdobny, *koryncki* o bogatych kapitelach w formie akantu. — *Rzeźba* chlubi się *Lizyppem* (około 325) twórcą olbrzymiego Zeusa w Tarencie, Heraklesa w Koryncie, czwórki koni Heliosa i statuy Aleksandra. Rzeźba zyskuje też nowe siedziby w Pergamon i na Rodos, stara się o wspaniałość i dramatyczność w przedstawieniu. Należy również wspomnieć o utworach uważanych za arcydzieła starożytności, których autorów nie znamy jak: Statuy i rzeźby z Partononu, Apollo helwederski, grupa Laokoona, umierający gladyator (wszystkie 3 w Rzymie); Wenus medycejska i t. zw. Apollino we Florencyi; Wenus wersalska i z Milo w Paryżu; grupa zwana »bykiem farnezyjskim« w Neapolu; pergameński oltarz w Berlinie; bóg słońca z Rodos i Apollo watykański. W malarstwie greckiem słynął za Peryklesa *Polygnotos*, twórca stoa pojokile (portyki) w Atenach, potem *Zeuxis* z Heraklei, *Parrasios* z Efezu. Współczesnym Aleksandra był najdoskonalszy malarz grecki *Apelles*, twórca słynnej Afrodyty, Aleksandra i Artemidy. — Cały spadek umysłowy grecki objęli Rzymianie, gdy po zburzeniu Koryntu r. 146 przed Chr. zagarnęli Grecyę.

C) HISTORIA RZYMSKA.

Okres pierwszy: Tworzenie się państwa rzymskiego.

1. Italia i jej ludy.

Geografia Italii. Italię otaczają morza: Adryatyckie od północy, Jońskie od południa, Tyrrheńskie od zachodu, od ładu oddzielają Alpy. Półwysep ten nie szerszy nad 25 mil przerzynają *Apeniny*, opadające ku zachodowi. Brzegi morskie nie posiadają wielu zatok ani wysp. — I. Górna Italia z rzekami Padem i Adygą składała się z 3 prowincyj: 1. *Liguria* z Genuą; 2. *Gallia przedalpejska (cisalpina)* rozdzielona Padem na 2 części: a) *Gallia transpadana* z miastami Mediolanum, Mantuą, Weroną b) *Gallia cispadana* z Mutiną, Bononią, Rawenną; 3. *Wenecya* z Patavium. II. Środkowa Italia z główną rzeką Tybrem składała się z 6 krain: 1. *Etrurya* z miastami Pisae, Clusium, Veii. 2. *Lacyum* z *Rzymem* (Roma), Ostią, Lavinium, Alba Longa, Fidenae (niedaleko rzeki Allii), Arpinum, Antium. 3. *Kampania* z rzeką Volturno, górą Wezuwiuszem i 2 zatokami: sinus Cumanus (neapolitańska) i Paestanus (salerneńska). Miasta: Cumae, Misenum, Herculanium i Pompei, Salernum, Capua, Nola. 4. *Umbrya* z Sentinum. 5. *Picenum* z Ankoną. 6. *Samnium* z Benewentem i Caudium. III. Dolna Italia (Magna Graecia). 1. *Apulia* z Luceryą, Kannami. 2. *Kalabrya* z Brundisium i Tarentem. 3. *Lukania* z Herakleą. 4. *Bruccyum* z Sybaris, Kroton, Thurii, Regium. Wyspy. 1. *Sycylia* (Trinakria) z Messaną, Cataną, Syrakuzami, Gelą, Agrigentum, Selinus, Lilybeum, Drepanum, Himera, Mylae. 2. *Sardynia*. 3. *Korsyka*. 4. *Melita* czyli Malta. 5. *Wyspy egackie*. 6. *Wyspy eolskie* (liparyjskie). 7. *Ilva* (Elba). — Włochy górne posiadają żyzną nizinę nad Padem, a klimat kontynentalny. Po wschodniej stronie Ape-

ninów nizina *Apulia*, po stronie zachodniej: a) *toskańska* (Etrurya), b) *latyńska* (Latium) i c) *kampańska* (Campania). We Włoszech panuje klimat ciepły, umiarkowany, kwitnie rolnictwo i jest dużo pastwisk. Dawniej był klimat ostrzejszy (śniegi, mrozy) i roślinność inna (wiele lasów). Owoce południowe dostały się tu przez Greków lub z Azji i Afryki, cytryny, pomarańcze w wiekach średnich przez Arabów. Rzymianie uprawiali początkowo jęczmień i orkisz.

Ludy Italii. Italią nazywano dawniej pld.-zachodnią część kraju. (*vitalus*, ciołek). Za granicę uważano rzekę *Makra* na zachodzie, *Rubilon* na wschodzie. Dopiero za Augusta doliczono i Włochy górne. Ludy Italii dzieliły się na 2 szczepy: 1. *Latyński* na zachód od Apeninu, od Tybru do Messeńskiej cieśniny. W Kampanii uległ on hellenizacyi, utrzymali się tylko *Latynowie* w Lacyum. 3. *Umbryjski i sabelski* przybył później i zajął północ jakoteż wschód Apeninu. Należeli tu: a) *Umbrowie*, zaś z ludów sabelskich b) *Sabinowie* i c) *Samnitowie* (w dzisiejszych Abruzzach). Ludy sabelskie mówiły językiem *oskim*. Wszystkie te szczepy *Italików* były pochodzenia *aryjskiego*. Do *niearyjskich* ludów należeli: 1. *Ligurowie*, 2. *Wenetowie*, lud illirski, 3. *Messapiowie*; *Japygowie* pokrewni Illyrom ulegli hellenizacyi. Zagadkowego pochodzenia byli *Etruskowie* (Tusei, po grecku Tyrrhenoi), którzy sami zwali się *Rasenna*, a przybyli do Włoch później od Italików. Wyparli ich potem *Gallowie* celtyccy. Przejęli Etruskowie pismo i kulturę od Greków, państwa odrębnego nie tworzyli, istniał tylko luźny związek *12 miast etruskich*. Rolnictwo kwitnęło u nich wysoko, handel i przemysł również. Świadczą o tem ich grobowce; najpotężniejszymi byli w wieku VI przed Chr. (miasta w Kampanii, walki z Grekami). Upadek ich przyspieszył Hieron z Syrakuz, Samnici i Gallowie.

2. Rządy królów.

Założenie Rzymu. Religia rzymska. Latynowie, lud rolniczy o stosunkach patryarchalnych dzielił się na wiele państw. Wspólne były tylko obchody na cześć Jowisza, a *Alba longa* była przewodniczką związku latyńskiego. Z latyńskiej osady na Palatynie nad Tybrem powstał też *Rzym*. Początki miasta i dzieje królów są *ba-jeczne*, a data 753 przed Chr. (założenie Rzymu) domniemaną. Naj-

dawniejszy Rzym był prawdopodobnie pogranicznym składem towarów dla handlu latyńskiego. Może być, że Rzym na Palatynie znalazł się w jedną całość z osadą sabińską na Kwirynałach, w każdym razie panowały w nim inne stosunki, niż w reszcie państw latyńskich. Ważniejsze bóstwa starożytnych Rzymian były następujące: *Jupiter* i *Juno*, *Janus*, bóg słońca, *Mars* i *Quirinus* bóstwa wojny, *Vesta* opiekunka ognisk domowych, *Tellus*, bóstwo ziemi. Czczono nadto bóstwa domowe *lary* i *penaty* i *many* duchy zmarłych. — Religia rzymska nie znała *mitologii*, później przyswoiła ją sobie od Greków. Wolę bogów wróżono głównie z lotu ptaków, t. zw. *auspicia* odbywane w *templum*. Świątyń pierwotnie nie było tylko *oltarze*. Oddzielny stan kapłański nie istniał, byli tylko pomocnicy króla przy obrzędach: 1. *augurowie* przy auspicyach; 2. *pontifices* przy wszystkich nabożeństwach; 3. *fetiales* przy wypowiedaniu wojny. Nadto: 4. *flamines* zapalali ogień na ołtarzach, a 5. *Westalki* strzegły wiecznego ognia Westy. Najdawniejszymi obchodami były święta *sielskie*: Luperkalia lub Arvalia i obchody bractwa Salii na cześć boga Marsa.

Najdawniejszy ustrój społeczny Rzymu. Ustrój wewnętrzny Rzymu był *patryarchalny*. Głową rodziny był *ojciec* (pater familias, patria potestas). Do rodziny należeli niewolnicy i klienci zostający pod opieką całego rodu (gens). *Patrycyusze* czyli członkowie jednego z rodu byli obywatelami i ludem rzymskim (populus). Cały lud rzymski (Quirites zwany) dzielił się na 30 *kuryi* a zgromadzenie ich zwało się *komitia curiata*. Dożywotni z wyborów kuryi król był wodzem, kapłanem i sędzią. Towarzyszyło mu 24 liktorów z pękami różg i toporem (fascēs). Królowi pomagał w rządach *senat* złożony naprzód ze 100 potem z 300 senatorów. *Tribus* rodowych było trzy: Ramnes, Tities i Luceres. Siła zbrojna rzymska liczyła początkowo 3000 piechoty i 3 centurye jazdy. Z klientów, niewolników i przybyszów wytworzyła się *plebs* rzymska, nie mogąca zawierać związków małżeńskich z patrycyuszami (ius connubii) i nie mająca wspólnych nabożeństw z obywatelami. Nie mieli oni ani praw żadnych ani nie ponosili ciężaru służby wojskowej.

Królowie rzymscy. Wpływy etruskie i greckie. Czterej pierwsi królowie nigdy nie istnieli. *Romulus* znaczy tyle co Romanus, a bliźnięta jako założyciele są symbolem konsulów. Według podań pozbawił Amuliusz Numitora tronu, dzieci Rei kazał wrzucić do Ty-

bru; uratował je Faustulus. Przyszedszy do władzy bracia o nią się spierali, Romus został zamordowany. Za Romulusa miało być porwanie Sabineek i wojna ze Sabinami, potem Romulus i Tytus Tacyusz wspólnie rządzili. *Numa Pompiliusz* miał być twórcą nabożeństwa rzymskiego; *Tullus Hostiliusz* prowadził rzekomo wojny z Albą (pojedynki Horacyuszów z Kuracyuszami). *Ankus Marcyusz* miał prowadzić wojny z Latynami i utworzyć stan plebejski. Podania o ostatnich 3 królach są więcej historyczne. *Tarkwiniusz Stary* istniał według świadectwa grobów etruskich, ale zmyślone jest opowiadanie o jego żonie Tanakwili, o budowie świątyni Jowisza, kloak i cyrku. *Serwiusz Tullus* miał być twórcą reform wojskowych i dać miastu mury i wały. *Tarkwiniusz Pyszny* miał podbić związek latyński, dokończyć budowy świątyni Jowisza i pójść na wygnanie za sprawą Juniusza Brutusa. — Ci 3 królowie są symbolem wzrostu państwa rzymskiego i wpływów *etrusko-greckich*. Od Etrusków przyjęto w Rzymie: a) płaszcz purpurowy, b) krzesło kurulne, c) berło z kości słoniowej, d) haruspicia t. zw. wróżby z wnętrzości ofiar. Wpływy greckie działały z *Cumae*, kolonii w Italii, pośrednio na Rzym przez Latynów i Etrusków. Bezpośrednio przyjęto *pismo* od Greków, nauczono się budowania świątyń, przyjęto *nabożeństwo* (Herkules, Dyana, księgi sybillijskie) i *igrzyska* (circus maximus).

Reformy Serwiusza Tullusa. Reforma wojskowa Serwiusza podzieliła Rzym na 5 klas a 193 *century*. Do klasy pierwszej należeli posiadacze 20 morgów lub 100.000 assów; liczyła ona 80 *century*. Były jeszcze dwie *century* rzemieślników i 2 muzyki, ostatnia zaś obejmowała posiadających mniej niż $12\frac{1}{2}$ tysiąca assów. Najbogatsi tworzyli 18 *century* jazdy, reszta 170 *century* piechoty. Ostatnia *century* służyła w wielkiej potrzebie jako lekkobrojni (proletarii). Miasto całe dzieliło się na 4 *tribus lokalne*. Oszacowanie majątkowe (*census*) połączone z ofiarami (*lustrum*) odbywało się co 5 lat. *Century* wszystkie jako wojsko (*exercitus*) odbywały swoje zgromadzenia (*comitia centuriata*) na polu Marsowem. Uchwalały one ustawy i wypowiadały wojnę.

Rzym rzeczpospolitą. Wojny z Porsenną. Opowiadania o wygnaniu królów r. 510 nie są prawdziwe. Najprędzej ograniczano władzę królów aż do godności kapłańskiej (stąd nazwa później w Rzymie kapłana rex sacrorum lub sacrificulus). Nawet istotna władza ka-

pląska przeszła na najwyższego kapłana (*pontifex maximus*). Władzę wojskową i sądową sprawowali corocznie *dwaj konsulowie* (oznaka: krzesło kuralne i 12 liktorów). Konsulów i senat wybierano tylko z *patrycyuszów* (czasem powoływano plebejów do senatu). Od wyroku konsula istniało *provocatio* do *comitia centuriata*. Te ostatnie wybierały wprawdzie konsula, ale zatwierdzały go *comitia curiata* dając mu władzę (*imperium*). W razie niebezpieczeństwa obierał senat na $\frac{1}{2}$ roku *dyktatora* bez prawa prowokacyi (pełna władza króla). Z nastaniem rzeczypospolitej miał Rzym prowadzić wojny, szczególnie z etruskim królem *Porsenną* (obrona mostu przez Horacyusza Koklesa, zamach Mucyusza Scaevoli, powrót dobrowolny do niewoli Klelii). Najprawdopodobniej uległ Rzym niegdyś Etruskom a ostatni królowie byli zdobywcami z Etruryi. Istotnie wówczas byli Etruskowie najpotężniejsi, zapuszczali się do Kampanii, dopóki ich nie pokonał r. 475 Hieron z Syrakuz.

3. Walki patrycyuszów z plebejuszami. Wojny postronne.

Pierwsza secessya. Trybunowie ludu. Początki dziejów rzeczypospolitej nie są bliżej znane. Brak historii, której miejsce zajmowały *roczniki* (*annales maximi*) spisywane przez kapłanów, jakoteż *kroniki familijne* nie budzące zaufania. Obowiązkiem *pontifexa maximsa* było też układać kalendarz. Czas rachowano według *miesiący księżycowych* (początek roku w marcu) wsuwając miesiące dodatkowe. — Rzymianie weszli w przymierze *ze związkiem miast latyńskich*, ale z innymi ludami prowadzili wojny. Ubożeli skutkiem tego plebejusze, wpadali w długi i niewolę u patrycyuszów. Stąd pochodziły coraz częstsze rozruchy, wreszcie urządził lud pierwszą *secesyę na górę świętą*. Nakłoniony do powrotu (bajka Meneniusza o żołądku i członkach) otrzymał stan plebejski ulgi w uplaceniu długów i swych urzędników — trybunów ludu. *Trybuni* ci byli *nietykalni* (*sacrosancti*) mieli nieść pomoc uciśnionym (*ius auxilii*) a słowem *veto* niszczyć uchwały niekorzystne dla ludu (*intercessio*). Początkowo było ich 2, potem 5, wkońcu 10. Zgromadzenia zwoływane przez trybunów zwano *comitia tributa*; zapadały na nich uchwały ludowe — *plebiscita*. Głosowano według *tribus*, których teraz było 21 (4 miejskie, 17 wiejskich) a potem 35. Ustanowiono również *skarb plebejuszów* pod zarządem *edytów plebej-*

skich. Skarbem publicznym zarządzali *kwestorowie*, wybierani z patrycyuszów. Dochody tego skarbu płynęły z dóbr *publicznych* (*ager publicus*). Albo je bowiem dawano biednym obywatelom na *własność* (*assignatio*), albo wydzierzawiano bogatszym (*occupatio*, *possessio*). Z gruntów wydzierzawionych płacono podatki (*vectigalia*). Powstawały stąd liczne spory agrarne, bo plebejusze domagali się *assignacyi*, a ustawy na to nie było. Pierwszy projekt ustawy rolnej wniósł *Spuryusz Kassyusz* r. 486, ale bez powodzenia (miał być skazany na śmierć przez własnego ojca).

Prawo XII tablic. Cenzura, 443. Pierwotnie istniało tylko prawo zwyczajowe, dające sposobność do wielu nadużyć. Wniosek trybuna *Terentiliusza Arsy*, by spisać prawa, napotkał na opór, wysłano jednak potem 3 mężów do Grecyi, celem poznania ustawy Solona. Wreszcie wybrano r. 451 10 mężów t. zw. *decemwirów* do spisania praw, zawieszając inne władze w urzędowaniu. Po roku ułożyli oni prawa, które wryto na 10 tablicach śpizowych, a po drugim roku dodali jeszcze 2 tablice. *Prawo 12 tablic* (*lex duodecim tabularum*) było surowe i zbyt formalistyczne. Kiedy decemwirowie nie chcieli ustąpić, przywłaszczywszy sobie władzę i dopuszczali się nadużyć, szczególnie zaś Appiusz Klaudyusz, urządziło pospólstwo *drugą secesyę na Awentyn*. Decemwirowie ustąpili i mieli iść na wygnanie. Prawa zwane *«leges Valeriae Horatiae»* wniesione przez pierwszych konsulów po decemwiracie zapewniły: a) ponownie nietykalność trybunów, b) odświeżyły wydane w r. 509 *«lex Valeria de provocatione»* i c) zarządziły ważną ustawę, że co lud uchwali na komicyach trybusowych obowiązuje wszystkich (*ut quod tributim plebs iussisset, populum teneret*). Wszystkie te opowiadania są jednak wątpliwe. Wkrótce potem oddzielono od konsulat u rząd *kwestorów*, który od r. 421 stał się dostępnym i dla plebejuszów. Ważną zdobyczą ludu było prawo *Kanuleja* (*lex Canuleia*) z r. 445 pozwalające na związki małżeńskie patrycyuszów z plebejuszami (*conubium*), bo otwarło drogę do konsulatu. Nie chcąc dopuścić plebejów do konsulatu stworzyli patrycyusze urząd *trybunów wojskowych z władzą konsularną*, dostępny dla ludu, choć w ciągu 40 lat nie wybrano ani jednego urzędnika tej kategorii z pomiędzy plebejuszów. Że jednak patrycyusze przypuszczali możliwość wyboru konsula plebejskiego świadczy ustanowienie w r. 443 *cenzury*, urzędu zastrzeżonego wyłącznie dla patrycyuszów.

Cenzorów było 2 wybieranych co 5 lat, a obowiązkiem ich było:
1. Spisywanie obywateli według majątku przez $1\frac{1}{2}$ roku (*census*).
2. Układanie listy senatorów (*lectio senatus*) i przeznaczanie do służby w jeździe. 3. Dawanie *noty cenzorskiej* t. zn. usunięcie z senatu, jazdy, lub przeniesienie do innej tribus. 4. Zarząd dochodami publicznymi i robotami (drogi, wodociągi). Kwestorowie stali się teraz skutkiem tego tylko kasjerami, a znaczenie ich upadło.

Ustawy Licyniusza i Sexcycusza 367. Plebs rzymski domagał się teraz 3 rzeczy: a) konsulatu, b) ulg w długach i c) assygnacyi gruntów publicznych. Dlatego też 2 trybuni *Gajus Licinius Stolo* i *Lucius Sextius Lateranus* żądali od senatu uchwalenia następujących wniosków czyli *rogacyi*: 1. Spłata długów ma być ułatwiona przez potrącenie procentów już zapłaconych, reszta uiszczona w 3 rocznych ratach. 2. Nie wolno posiadać roli publicznej więcej niż 500 morgów, reszta ma być rozdana przez assygnację. 3. Władzę trybunów wojskowych znosi się, natomiast jeden z konsulów ma być wybierany z pomiędzy plebejów. Po 10-letniej walce rogacye te stały się prawem r. 367 jako *Leges Liciniae Sextiae*.

Ustanowienie pretorów, edylów kurulnych. Zupełne zrównanie obywateli. Nowi konsulowie plebejscy mieli władzę uszczuploną. *Sądownictwo* zagarnęli patrycysze dla siebie wyłącznie ustanawiając *pretora*. (Początkowo 1, potem 2, 4, a od r. 197 było ich 6). Pretor miał prowadzić procesy cywilne, określać normy prawne, wyznaczać sędziów z senatorów. Urzędował na forum, na t. zw. *tribunal* (podwyższenie). Pretorowie przyczynili się głównie do rozwoju prawa rzymskiego. Ustanowiono także z pomiędzy patrycyszów 2 nowych urzędników: *edylów kurulnych* (obok edylów plebejskich). Mieli oni pod sobą: a) policję miejską, b) nadzór nad budynkami, targami, c) i urządzali *główne igrzyska* (ludi maximi). W krótkim czasie zdobyli plebejuszowie przystęp do wszystkich urzędów: edylstwo kurulne, dyktaturę (r. 356) cenzurę (351) preturę (337) a w końcu r. 300 na mocy *lex ogulnia* przystęp do kolegiów kapłańskich: Pontifices i Augures. Skutkiem walk stanów wzrosła liczba urzędów, a władza urzędników stała się bardzo wielka. — Urzędy rozróżniano teraz: a) większe i mniejsze, b) kurulne i niekurulne, c) zwyczajne i nadzwyczajne. Wszystkie urzędy były zależne od senatu, którego znaczenie wzrosło niepomierne. Uchwały senatu (*senatus consulta*) decydowały o wszystkim, szczególnie zaś w spra-

wach skarbowych. Senat prowadził też politykę zagraniczną, czuwał nad religią i nabożeństwem. Z 3 zgromadzeń ludowych uchwalały *komicya trybusowe* ustawy, *centuryalne* wybierały urzędników kurulnych, *kuryalne* straciły zupełnie znaczenie.

Reformy wojskowe Kamillusa. Wszystkie urzędy wojskowe aż do czasów Maryusza przypisywano Kamillovi. Rzymską *jednostką* wojskową był *legion* złożony z 4200 piechoty i 300 jazdy. Konnica dzieliła się na szwadrony *turmae* i miała podrzędne znaczenie. Piechota była ciężko zbrojna w hełm, pancerz, tarczę, nagolenniki, w krótkie miecze a długie dzidy. W pierwszym szeregu stawali najmłodsi legionieści (*hastati*), starsi w drugim (*principes*), zaś w trzecim weterani (*triarii*). Pierwsze dwa szyki walczyły strasznyimi pociskami *pilum*, weterani ciężkimi a długimi dzidami *hasta*. Legion dzielił się na 30 manipuli, każdy manipulus na 2 *centurye*; 60 ludzi liczyły *centurye* *hastati* i *principes*, a po 30 *triarii*. Przy legionie byli nadto lekkozbrojni, *velites*, rozpoczynający bitwę. *Centuryonami* zwano oficerów; armia konsularna składała się z 2 legionów, którymi dowodziło 6 *trybunów wojskowych*. Szuk wojenny był lekki, zwinność obrotów znaczna, karność ścisła. Wojsko rozkładało się *obozem warownym* (palisady, wały i rowy); w środku stał namiot wodza *praetorium*. Żołnierze pobierali żołd.

Wojny postronne. Najazd Gallów. W związku z walkami stanowiącymi w Rzymie pozostawały wojny z sąsiadami jak z *Wolskami*, *Ekwami* i *Sabinami*. Rzymianie walczyli zawsze wspólnie z *Latynami*, z którymi łączyło ich ścisłe przymierze. Do przymierza tego nie chcieli przystąpić Wolskowie mieszkający na południe od Rzymu. Niewiele wiemy o ich walkach z Rzymianami, bo opowiadanie o patrycjuszu *M. Koryolanie*, który chcąc usunąć trybunów, musiał iść na wygnanie i przez zemstę sprowadził Wolsków (prośba matki i żony), a potem został przez nich zabity, jest zmyślone, a świadczy tylko o klęsce Rzymian. W wojnie z Ekwami musiało też nieszczególnie powodzić się Rzymianom, bo ustanowili dyktatorem *L. Qu. Cincinnatusa* (chodził sam za pługiem), co czynili w wielkim niebezpieczeństwie. Uciążliwe choć pomyślne były wojny z *Etruskami* (na płnc. od Rzymu). Miasto *Wei* oblegano 10 lat, a zdobył je r. 396 *M. Furiusz Kamillus* (wówczas ustanowiono żołd) i zburzył. Oskarżony o kradzież łupów wojennych miał Kamillus iść na wygnanie. Wzrostowi potęgi Rzymu przeszkodził

dził napad *Gallów*. *Celtowie* pochodzenia aryjskiego zwani przez Rzymian *Gallami*, a przez Greków *Galatami* dotarli z dzisiejszej Francji do płn. Włoch i wyparli Etrusków z niziny nad Padem (*Gallia cisalpina*). Zajawszy wybrzeża morza Adryatyckiego wypędzili Umbrów i łupili Etrurię właściwą. Przy obleganiu etruskiego miasta *Kluzyum* przyszło do konfliktu z Rzymem (udział posłów rzymskich w bitwie). Gallowie ruszyli na Rzym, pobili Rzymian nad rzeką *Allią* r. 390 zupełnie (*dies Alliensis!*) zajęli Rzym, wymordowali senatorów, miasto złupili. Tylko na Kapitolu bronił się przez 7 miesięcy *Manliusz* (gęsi kapitolnińskie), poczem za odejście Gallów złożono okup 1000 funtów złota (*vae victis*). Później opowiadało o Kamillusie, który zebrawszy wojsko, napadł Gallów i zmusił do oddania okupu. Rzym odbudowano szybko, a Rzymianie oswoiwszy się z Gallami, skorzystali z ich napadów podbijając osłabionych sąsiadów jak Etrurię południową i Wolsków. Podczas najazdu Gallów zaginęły roczniki i spisy urzędników.

4. Podbój Włoch.

Pierwsza Wojna samnicka. 343—341. Początkowo były granice państwa rzymskiego szczupłe. Posiadało ono tylko na północy kraje za Tybrem zdobyte na Etruskach, na wschodzie od Sabinów i na południu po wojnach z Wolskami. Tymczasem urosły w potęgę ludy sabelskie. Podzieliły się one na 4 grupy: 1. *Kampanowie*, którzy wyparłszy Etrusków zajęli nizinę kampańską i przyjęli grecką kulturę. Stolicą ich była słynna z bogactw *Kapua*. 2. *Lukanowie* zajęli miasta w wielkiej Grecji. 3. *Brecyowie* oddzielili się od Lukanów i osiedli w Brucyum (dzisiaj Kalabrya). 4. *Samnitowie* góralscy mieszkający w samym Samnium stali się dzięki dzielności drugą potęgą we Włoszech po związku latyńskim. Napierając na Kampanów zmusili Kapuę do szukania opieki u Rzymu, co dało powód do *pierwszej wojny* ze Samnitami. Rzymianie mieli odnieść zwycięstwa pod górą *Gaurus* i *Suessulą*, poczem zawarto pokój, na mocy którego zatrzymali Rzymianie Kapuę, a Samniti oddali Teanum w Kampanii. Wogóle jednak dzieje pierwszej wojny samnickiej są bardzo niepewne.

Druga wojna samnicka 326—304. Po podboju Lacyum i znacznej części Kampanii graniczyli Rzymianie bezpośrednio z Sa-

mnitami. Powodem *drugiej* wojny samnickiej było założenie kolonii latyńskich we *Fregellae* i *Neapolis*. Z Samnitami połączyły się ludy umbro-sabelskie a w końcu (od r. 312) i Etruskowie. Początkowo powodziło się Rzymianom dobrze, gdy jednak *Sp. Postumiusz* i *T. Weturyusz* szli na odsiecz miastu *Luceryi* zamknął ich *Gawiusz Poncyusz* w wąwozach *kaudyńskich* r. 321 i zadał straszną klęskę; rozbrojone wojsko musiało przejść pod jarzmem. Senat układ odrzucił, wojna trwała dalej, a choć Rzymianie ponieśli znowu klęskę pod *Tarracina* r. 315, odebrali wkrótce Kapuę (314) i *Fregellae* (313), a dyktator *Papiryzus Kursor* zdobył Luceryę. Samnici prosili sami o pokój. Założono teraz w ich kraju wiele kolonii o doniosłym znaczeniu wojskowym i połączono je gościńcami bitymi. Pierwszą taką drogę, łączącą Rzym z Kampanią, a zwaną *via Appia* zbudował w r. 312 cenzor *Appiusz Klaudyusz*, twórca pierwszego wodociągu w Rzymie.

Trzecia wojna samnicka 298—290. Wobec rosnącej potęgi Rzymu zawarli *Samnici* nowe przymierze z *Etruskami*, *Umbromi* i *Gallami*, dając powód do *trzeciej* wojny samnickiej. W morderczej bitwie pod *Sentinum* (w Umbryi) r. 295 pokonał *Qu. Fabiusz Rullianus* i *P. Decyusz Mus* sprzymierzonych dzięki poświęceniu się tego ostatniego. Walka trwała jeszcze lat kilka, ale zwycięzki *Kuryusz Dentatus* zmusił Samnitów do zawarcia pokoju. Rzymianie założyli nowe kolonie jak: *Minturnae*, *Synuessa* i *Wenuzja* (w Apulii). Połączeni Etruskowie, Umbrowie i Gallowie stawili jeszcze raz opór, ale zostali pokonani nad jeziorem *Wadymońskim* r. 282. Rzym wypędziwszy mieszkańców z nad Adryatyku, zakładał tam kolonie (*Sena Gallica*).

Wojna z Latynami 340—338. Związek latyński oparty początkowo na równości, zmienił się na niekorzyść sprzymierzonych. Latynowie zażądali zrównania praw z Rzymianami i przystępu do urzędów, czego im jednak odmówiono. Latynowie pozyskawszy dla siebie Kapuę i Wolsków rozpoczęli wojnę. Sama wojna latyńska jest faktem historycznym, ale przybrana w opowiadania bajeczne jak np. skazanie na śmierć własnego syna przez Manliusza Torkwata, bitwa pod Wezuwiuszem i Tryfanum. Rzymianie pokonawszy ostatecznie Latynów zniszczyli ich związek, odebrali prawo zawierania małżeństw (*conubium*) i nabywania posiadłości (*commercium*) w innym mieście latyńskim; każde miało te prawa tylko w Rzymie. Niektó-

rym miastom narzucono też obywatelstwo rzymskie bez praw politycznych (*ius civitatis sine suffragio*). Rzymianie założyli nadto liczne kolonie na wybrzeżu Lacyum i za jego obrębem na prawie *latyńskim* (osada rzymska w Aneyum).

Wojna z Pyrrhusem (280—275). Zdobycie Tarentu 272. Z obawy przed Lukanami zawarła cała Wielka Grecya przymierze z Rzymianami. Jeden tylko *Tarent* odparł Japygów, a z Samnitami i Lukanami prowadził handel. Gdy rzymskie statki wojenne zawinęły raz do portu tarentyjskiego, lud zebrany w teatrze wymordował całą *załogę rzymską*, co dało hasło do wojny. Tarentynowie wezwali na pomoc z Epiru siostrzeńca Aleksandra W. *Pyrrhusa*, króla Molossów. Ten przywiódł ze sobą 25000 żołnierzy, 20 słoni i w bitwie pod *Herakleją* r. 280 pokonał Rzymian po zaciętej obronie. Choć połączyli się z nim Lukanowie i Samnici żądał przez Cyneasza w Rzymie przymierza, które odrzucono po mowie ślepego cenzora Appiusza Klaudyusza. W drugiej bitwie pod *Auskulum* Pyrrhuss znowu wygrał, ale poniósł sam wielkie straty, (pyrrhusowe zwycięstwo). Zawiezany przez Syrakuzy na Sycylię przeciw Kartagińczykom, opuścił chętnie Italię i odnosił tam znaczne korzyści. Tymczasem Rzymianie zawarli przymierze z Kartaginą i zdobyli prawie wszystkie miasta południowych Włoch. Przyciśnięci przez nich Samnici odwołali Pyrrhusa z Włoch, który po powrocie został pod *Benewentem* r. 275 pobity i opuścił Włochy zostawiając załogę w Tarence. Gdy Pyrrhus zginął r. 272 w Argos, wódz jego Milon wydał Tarent Rzymianom, a ci weszli z tem miastem w przymierze. W r. 270 zdobyli Rzymianie *Regium* i stali się panami całych Włoch.

Stosunek Rzymu do sprzymierzeńców. Po zniszczeniu dawnych związków miast, pozostawały wszystkie miasta i ludy w przymierzu ze Rzymem (*foedus*) na różnych warunkach: 1. *Sprzymierzeńcy* (*socii*) nie płacili żadnych haraczów, mieli własny *samorząd*, ale musieli dostarczać wojska lądowego i na flotę. Najwybitniejsze stanowisko zajmowali między nimi *Latynowie* osiedli na prawie latyńskim. 2. *Poddani* państwa rzymskiego o prawie obywatelstwa bez praw politycznych (*sine suffragio et iure honorum*). Rozróżniano ich dwa rodzaje: a) *municipia* jeśli mieli swój samorząd, b) *prefektury*, jeśli rządzili nimi prefektowie wyznaczeni z Rzymu. 3. *Kolonie* rzymskie lub latyńskie. Łaciński język pano-

wał w Rzymie, w Lacyum i w koloniach łacińskich, zresztą mówiono po etrusku, osku lub grecku.

Handel, przemysł. Życie i obyczaje Rzymian. Skutkiem rozwoju Rzymu rósł handel i przemysł, pozostający w rękach cudzoziemców i *libertynów* czyli wyzwolenców. Niewolników bowiem często uwalniano (przez *manumissio*) przez co stawali się klientami dawnych panów. Cenzor Appiusz Klaudyusz wprowadził ich do wszystkich *tribus*, ale następcą jego w urzędzie Fabiusz Rullianus zapisał tylko do 4 *tribus* miejskich. Po zjednoczeniu Italii zaczęto też bić *rzymską monetę srebrną*, gdyż dawniej była miedziana (*aes grave*, *as* miedziany ważył funt). Zredukowawszy jednostkę monetarną tak, że 10 *assów* = $3\frac{1}{2}$ funta miedzi wybijano od r. 269 *srebrne denary* (*denar* = 10 *assów*) zezwalając innym miastom jedynie na monetę miedzianą. (*Denar* rzymski = *drachma* = 40 centów). Liczono jednak zawsze na ówczere *denary* czyli *sestercyje* ($2\frac{1}{2}$ *assa* = 10 centów). — Mimo dobrobytu nie znano w Rzymie zbytku. Rzymianin chodził w szatach domowej roboty, w *tunice i todze*. Marzeniem każdego obywatela były zaszczyty wojenne. Kto odniósłszy zwycięstwo został przez wojsko obwołany *imperatorem* miał prawo do tryumfu czyli do wjazdu na Kapitol w purpurowej *todze* haftowanej złotem (*toga picta*). *Owacyą* nazywano niższy stopień tryumfu, gdy wódz jechał konno. Ilość igrzysk powiększyła się w tych czasach. Obok cyrkowych (*circenses*) istniały igrzyska sceniczne przedstawiające farsy mimiczne. Jednak rzymscy aktorowie (*histriones*) byli w ogólnej pogardzie.

Okres drugi: Podbój świata.

(270 — 30 przed Chr.)

5. Pierwsza i druga wojna punicka.

Potęga Kartaginy; jej walki. Kiedy Rzym stał się potęgą lądową, urosła w Afryce czyli Libyi potęga morska — *Kartagina*. Powstała z drobnej osady założonej przez Tyr i wcześniej rozwinęła u siebie *rolnictwo* i zaczęła zakładać osady (Libyfenikowie). Panowała ona nad wielką Syrtą i po granice pustyni, narzucając wszędzie swą cywilizację. Po upadku Tyru rozwinęła *Kartagina* swój handel,

przemysł i stała się wielką *potęgą morską*. Kolonie fenickie bowiem zagrożone przez Greków poddały się jej. Zyskała więc wpływy na *Sycylii* i w *Hiszpanii*, opanowała Sycylię, Korsykę, Malte, Baleary i Pityuzy. Handlem morskim sięgała na Atlantyk, po Brytanię i zachodnie wybrzeża Afryki. Rząd miała *arystokratyczny*. Panowało 2 *sufetów* corocznie wybieranych przy pomocy rady starców. Całą władzę dzierżyło 104 sędziów niemal dożywotnich. Religia była ta sama, co w Fenicyi. — Na Sycylii walczyła Kartagina ustawicznie z Grekami. Po klęsce nad Himerą i po sycylijskiej wyprawie Aten zburzyli Kartagińczycy miasta: Selinus, Agragas, Gele. Rozwijają się natomiast świetnie Syrakuzy pod tyranem *Dionyziosem I* (406—365), który Kartagińczyków pokonał. Gdy znowu Kartagińczycy oblegli tyrana *Agatoklesa* (317—289) w Syrakuzach, uciekł on do Afryki, zyskał przymierzeńców i obległ Kartaginę, przez co zmusił ją do pokoju. Po śmierci Agatoklesa oblegli Kartagińczycy Syrakuzy, a te wezwały Pyrrhusa na pomoc. Stosunki Rzymu z Kartaginą były *przyjazne*, oparte na traktatach handlowych. Po śmierci Pyrrhusa jednak chcieli Kartagińczycy opanować Tarent, gdy znowu Rzymianie przeszkadzali opanowaniu przez nich całej Sycylii. Musiało więc wcześniej czy później przyjść do starcia. Kartagina posiadała wprawdzie liczną flotę i ogromne zasoby pieniężne, ale wojska jej były najemne, a poddani jej nienawidzili swych ciemieżców. Rzym natomiast posiadał własne wojsko lądowe i wiernych sprzymierzeńców.

Pierwsza wojna punicka (264—241). Bezpośrednim powodem pierwszej wojny z Kartaginą byli najemni *Mamertynowie*, którzy po śmierci Agatoklesa zajmąwszy *Messanę* założyli w niej państwo rozbójnicze. Przyparci przez Hierona II wezwali Rzymian na pomoc, którzy *Messanę* obsadzili. W pierwszych 2 latach powodziło się Rzymianom pod *M. Waleryuszem* dobrze, Hiero II połączył się z nimi. Wkrótce wpadło w ich ręce *Agrigentum* (r. 262), za to flota Kartagińska pustoszyła wybrzeża Italii. Na wzór rozbitego okrętu zbudowali zatem Rzymianie więcej niż 100 pięciowiosłowców i dzięki genialnemu wynalazkowi *M. Duiliusza* mianowicie mostów ruchomych (*corvi*) haczących okręty nieprzyjaciół, odnieśli zwycięstwo pod *Mylami* na wyspach liparyjskich r. 260. Dziobami zdobytych okrętów ozdobiono kolumnę przy mównicy na forum (*columna rostrata*, stąd nazwa *rostra*). W kilka lat później odniósł znowu

M. Atyliusz Regulus zwycięstwo morskie pod *Eknomos* (256) i wylądował w Afryce, gdzie wiele ludów połączyło się z Rzymianami. Ale Kartagińczycy zwerbowali wojska Spartańczyka *Ksantypa*, który pobił Regulusa pod *Tunes* r. 255 i wziął do niewoli. Wojna przeniosła się znowu do Sycylii. Tu pokonali Rzymianie *Hazdrubala* pod *Panormus* 254 mając za wodza *L. Cecyliusza Metellusa*, a Kartagińczycy prosili o pokój. Wtedy to miał *Regulus* odradzać pokój, za co go po powrocie miano zamęczyć (odcięcie powiek, beczka z gwoździami). Opowiadanie jest bajeczne, bo *Regulus* umarł w niewoli śmiercią naturalną. Wojna ciągnęła się dalej, a konsul *Klaudyzus Pulcher* poniósł klęskę w bitwie morskiej pod *Drepana* r. 249. Odtąd toczy się wojna lądowa, a ojciec *Hannibala Hamilkar Barkas* (błyskawica) czyni znaczne postępy. Wreszcie ofiarność Rzymian stworzyła flotę liczącą 200 okrętów, a konsul *G. Lulacyusz Katulus* odniósł stanowcze zwycięstwo morskie u *wysp Egackich* (naprzeciw *Lilibeum*) r. 241. *Hamilkar* zawarł pokój; Kartagina odstąpiła Rzymowi Sycylii i zapłaciła 3200 talentów.

Pierwsze prowincje rzymskie. Z zajęciem wyspy Sycylii zyskiwał Rzym, z wyjątkiem państwa syrakuzńskiego *Hieron*a, pierwszą posiadłość poza Italią. Zaraz po zawarciu pokoju wybuchł bunt najemników niezapłaconych i ludów podbitych przeciw Kartaginie a żołdacy wydali *Sardynię* i *Korsykę* Rzymowi. Kartagińczycy żądali zwrotu wysp, ale zagrożono im wojną. Wszystkie te trzy wyspy stały się *prowincjami* rzymskimi. Na czele obu pierwszych prowincyi stali *dwaj pretorcwie*, przedstawiający najwyższą władzę sądowniczą, a do pomocy mieli kwestorów zarządzających skarbem. Że zaś już przedtem istniało w Rzymie 2 pretorów: *urbanus* i *peregrinus* (dla obcych) było ich teraz razem *czterech*. Mieszkańców prowincyi uwolniono od służby wojskowej, zostawiono *samorząd*, ale zato musieli płacić daniny (dziesięcinę z plonu i 5% cła portowego od towarów). Z czasem nastaly ulgi. Jedne miasta zachowały *samorząd* i były wolne od opłat (*civitates liberae et immunes*), drugie miały *samorząd* ale płaciły daniny (*civitates liberae*). — Wogóle między *Italią* a *prowincjami* była zasadnicza różnica. Sprzymierzeńcy nie dawali opłat, ale musieli służyć wojskowo, mieszkańcy prowincyi zaś odwrotnie.

Wypadki między pierwszą a drugą wojną punicką. Korsarstwo *Illyrów* na Adryatyku spowodowało z nimi wojnę Rzymian.

Flota rzymska poskromiła królowę *Teutę*, osady greckie połączyły się z Rzymianami, którzy zyskali zwierzchnictwo nad *Korcyrą*, *Apollonią* i *Epidamnus*. — Napad Gallów na Etrurię sprowadził znowu podbicie *Galii przedalpejskiej*. Dopomogły do tego dwa zwycięstwa Rzymian pod *Telamonem* i pod *Clastidium* (222) jakoteż zdobycie Medyolanu stolicy Insubrów. Założono tu cały szereg kolonii na prawie *latyńskim* (w Mutynie, Kremonie, Placencji) i wybudowano gościniec z Rzymu do Ariminum (*Via Flaminia*). Tymczasem *Hamilkar Barkas* postanowił powetować straty Kartagińczyków przez zdobycie Hiszpanii. Zamieszkiwały ją ludy iberyjskie i celtyckie, aliczne osady fenickie czerpały bogactwa z kopalń srebra. Przez swą zręczność założył *Hamilkar* w Hiszpanii w ciągu kilku lat (237—229) państwo rozległe, a zięć jego *Hazdrubal* (229—221) rozszerzył je i zbudował *Kartaginę nową*. Z Rzymianami zawarł układ, że granicą będzie *Ebro*. Po zamordowaniu *Hazdrubala* wybrano wodzem syna *Hamilkara* 28-letniego *Hannibala*. Wychowany w nienawiści do Rzymu postanowił wszcząć wojnę w samej Italii; obległ *Sagunt* i zburzył po 8 miesiącach. Rzymianie zażądali wydania *Hannibala*, gdy im tego odmówiono, wypowiedzieli wojnę.

Druga wojna punicka (218—201. Rzymianie postanowił wysłać wojska do Hiszpanii i do Afryki, ale *Hannibal* uprzedził ich, przeszedł *Ebro*, *Pireneje*, *Galii* zaalpejską i *Alpy* przez przełęcz małego *Bernarda*. W pochodzie poniósł wielkie straty. Z 50000 piechoty i 9000 jazdy zostało mu 20000 piechoty i 6000 jazdy z 37 słońi zginęły niemal wszystkie. Tymczasem konsul *P. Korneliusz Scypio* w pochodzie do Hiszpanii zatrzymał się w *Massilii* i dowiedział o marszu *Hannibala*. Wysławszy brata z większą częścią wojska do Hiszpanii, wrócił sam do Włoch. Nad rzeką *Ticinus* (218) pokonał go jednak *Hannibal*, a wkrótce potem przeszedłszy *Pad* rozbił wojsko *T. Semproniusza* nad rzeką *Trebią*. We Włoszech północnych zbuntowali się teraz Gallowie i połączyli z *Hannibalem*. Ten przeszedł *Apeniny*, wkroczył w bagniste okolice rzeki *Arno* (stracił oko) i pokonał na wiosnę r. 217 nad jeziorem *Trazymeńskim* konsula *Gajusa Flaminiusza*, który zginął. Zamiast ruszyć na Rzym skierował się *Hannibal* przez *Umbryę*, *Picenum* ku *Adryatykowi* starając się po drodze zniszczyć *związek italski*. Ale mimo łagodnego obchodzenia się z jeńcami nie zdołał tego uczynić, sprzy-

mierzeńcy nie śmieli z nim połączyć się. Rzymianie wybrali tymczasem dyktatorem *Fabiusza Maximusa Cunctatora*, który unikając przeczornie bitwy trapił wroga podjazdami. Skutkiem tego rosło w Rzymie niezadowolenie, a wybrany drugim dyktatorem *Minucyusz* wdał się nierozważnie w walkę i przegrał ją. Na r. 216 wybrano konsulami *Emiliusza Paulusa* i *Terencyusza Warrona*. Z olbrzymią armią (86000) stoczyli oni w Apulii pod *Kannami* z Hannibalem bitwę, w której ponieśli zupełną klęskę. Konsul Emiliusz poległ a z nim 70000 żołnierzy dzięki wybornej konnicy Hannibala. Całe Włochy były bezbronne. Z Hannibalem połączyli się teraz Samnicy, Lukanowie, miasta greckie i *Kapua* w Kampanii, dokąd udał się na leże zimowe i gdzie rozprzegła się jego armia. Nadto zawarł z nim przymierze Filip III król macedoński i wnuk Hierona, króla syrakuzńskiego Hieronimos. Jednakowoż kolonie latyńskie i sprzymierzeńcy trwali wiernie przy Rzymie, który nie stracił otuchy. Za sprawą senatu powstało nowe wojsko (złożone nawet z niewolników) i zaczęto oblegać miasta odpadłe: Syrakuzy, Kapuę, Tarent. Syrakuzy zdobył M. *Klaudyzusz Marcellus* (214 – 212) mimo obrony matematyka Archimedesa, gdy zaś potem Rzymianie oblegli Kapuę, Hannibal mimo marszu na Rzym (Hannibal ante portas) nie nie wskórał, miasto zdobyto i srodze się zemszczono (211) tak jak i na Tarence. Z Hiszpanii nie mógł początkowo Hannibal otrzymać posiłków, bo tam gnębili jego brata Hazdrubala, P. Scypio i Knejus Scypio. Położenie się zmieniło, gdy Hazdrubal pokonał roku 212 Rzymian, a obaj Scypionowie polegli. Z ciężkiego losu wyratował Rzym syn poległego konsula *Publiusz Scypio*, który podjął się dowództwa i mimo braku przepisanego wieku (miał 24 lat) je otrzymał. Zajął on *Nową Kartaginę* i łagodnością utwierdzał panowanie rzymskie. Ale Hazdrubal zmylił jego czujność, przeszedł Pireneje i przybył do górnej Italii spiesząc na pomoc bratu. Z Rzymianami starł się nad rzeką *Metaurus* niedaleko Sena Gallica (207) i pobity przez konsulów *Liwiusza Salinatora* i *Klaudyzusza Nerona* poległ. Hannibal dowiedział się o klęsce ujrawszy podrzuconą głowę brata; o pokonaniu Rzymian już nie myślał, bronił się tylko w *Brucyum*. Wybrany na r. 205 konsulem podąży Scypio do Afryki, łączy się z władcą Numidy *Masynisą* i zadaje Kartagińczykom klęskę. Hannibala odwołano z Włoch a po bezowocnych rokowaniach przychodzi do walnej bitwy pod *Zamą* r. 202, gdzie

Kartagińczycy zostali zupełnie pobici. Zawarto pokój dla Kartaginy nad wyraz ciężki: 1. Odstąpiono Hiszpanii i wysp na morzu Śródziemnym, a 2. części Numidyj Masyńskie. 3. Wszystkie okręty wojenne (500) z wyjątkiem 10 wydano. 4. Zapłacono ogromne koszty wojenne rozłożone na 50 lat (co roku 200 talentów). 5. Zrzeczono się prawa wojowania bez pozwolenia Rzymu. — Faktycznie utraciła Kartagina niepodległość, bo podźwignięciu miał przeszkadzać Masyńskie. Z Hiszpanii utworzono 2 prowincje (*citerior* i *ulterior*) i mianowano 2 nowych pretorów. Scypion otrzymał tytuł *Afrykańskiego* i odprawił wspaniały tryumf. Wojny zniszczyły jednak Italię gruntownie (400 miejscowości zniszczało), a rolnictwo nie podniosło się już nigdy.

Senat. Szlachta urzędnicza. Znaczenie *senatu* wzrosło niepomiarowo. Przedłużał on władzę urzędników, wódców zostawiał przez kilka lat jako prokonsulów i propretorów. Na pozór była *demokracja* (od r. 241 miała każda klasa majątkowa równą liczbę centurii, a komicy uchwały wszystko), w istocie jednak były rządy *arystokratyczne*. Powstała teraz bowiem *szlachta urzędnicza*, *nobilitas*, do której należał każdy, kto piastował godność kurlną (*homo novus*). Odznaką nobiliów były: 1. pierścień złoty, 2. toga ze szlakiem purpurowym dla dzieci (*toga praetexta*) i medalion złoty (*bullae aureae*) i 3. prawo *galeryi portretów* przodków (*maski* wojskowe w *atrium*). Że zaś a) od r. 218 nie wolno było senatorstwu trudnić się handlem, tylko posiadać majątki ziemskie, że b) od 2-ej wojny punickiej rzadko wybierano na urzędy ludzi nowych, a *nobilitas* odgradziła się od reszty ludu cywilizacją grecką, — stała się szlachta urzędnicza ściśle zamkniętym w sobie stanem.

5. Hegemonia Italii.

Egipt. Pod Ptolomeuszami czyli Lagidami stał się Egipt wielką potęgą. Zdobyto Cypr, niektóre Cyklady, wybrzeża azyatyckie i trackie, przez co wzmógł się handel morski, zakwitnął dobrobyt, literatura i nauki. Panowali tu następujący władcy: Ptolomeusz I Lagi, Ptolomeusz II Filadelfos założyciel muzeum, Ptolomeusz III Euergetes (Dobroczyńca), Ptolomeusz IV Filopator, Ptolomeusz V Epifanes (205—181). Z Rzymem utrzymywał Egipt przyjazne sto-

sunki i zaopatrywał go nawet w zboże podczas 2-giej wojny punickiej. Dlatego utracił najpóźniej niepodległość.

Trzy wojny z Macedonią. Macedonia, w której panowali królowie z rodu *Antigonosa* (Antigonos, syn jego Demetryusz II, Antigonos Dozon i Filip V) usiłowała ciągle utrzymać zwierzchnictwo nad Grecyą. Z Grekami zetknęli się Rzymianie podczas wojen illyrskich. Wówczas połączył się Filip V z *Hannibalem*, a Rzym z *Etolami* i wybuchła pierwsza wojna macedońska (215—205) bez ważniejszych rezultatów. Gdy r. 205 wstąpiło w Egipcie na tron dziecko, porozumiał się Filip macedoński z *Antyochem W.* władcą państwa Seleucydów, by Egiptem się podzielić. Sprzeciwiły się temu *Rodos* (rzeczpospolita), król Pergamu *Attalos* i wezwano pomocy z Rzymu. Że zaś najemnicy macedońscy brali udział w bitwie pod Zamą wypowiedziano drugą wojnę macedońską (200—197). Konsul *Tytus Kwinkcyusz Flaminiusz* pobił Filipa pod *Kynoskefale* w Tessalii r. 197, a ten musiał wydać flotę i rzec się nabytych już posiadłości. W czasie wojny Rzymu z Antyochem W. był Filip macedoński wiernym sprzymierzeńcem Rzymian, ale gdy nie doznał wdzięczności, zaczął się nanowo zbroić. Umarł jednak wkrótce z żalu (179), że niewinnie kazał zabić syna swego *Demetryusza* rzekomo sprzyjającego Rzymowi. Nastąpił po nim drugi syn *Perseusz*, za którego wszczęła się trzecia wojna macedońska (171—168). Konsul *Emiliusz Paulus* (syn poległego pod Kannami) pobił Macedończyków pod *Pydną* r. 168 Perseusz dostał się do niewoli. — Macedonią zamieniono na 4 *rzeczypospolite* bez praw żadnych (*sine conubio et commercio*), a Illyryę, której król *Geneyusz* pomagał Filipowi na 3 *rzeczypospolite*. Gdy potem wybuchło w Macedonii powstanie pod samozwańcem podającym się za Filipa syna *Perseusza*, zgniółł je pretor *Metellus* z przydomkiem *Macedonicus* i zamienił r. 146 na *prowinęę rzymską*.

Grecya. W Grecyi utworzyły się 2 związki: a) *etolski* żyjący w niezgodzie z Macedonią i b) *achajski*, który oswobodził *Korynt* od Macedończyków i był w zatargach ze *Spartą*. W Sparcie dokonał król *Kleomenes III* równego podziału gruntów, zniósł urząd eforów, a wówczas *Aratos* naczelnik związku achajskiego wezwał na pomoc Macedończyków. *Kleomenes* pobity pod *Sellazyą* r. 221 umknął, Macedonia odzyskała hegemonię. Gdy później związki achajski i etolski pomagały Rzymowi w walkach z Filipem, ogłosił wielki

przyjaciół Greków *Flaminius* podczas igrzysk istmijskich w Koryncie z upoważnienia senatu wolność miast greckich. Mimo tego wrzały walki wewnętrzne w Grecyi, łagodzone przez *komisarzy* rzymskich. Podczas wojny z Perseuszem Grecy z nim się łączyli, a wówczas przesiedlił Emiliusz Paulus na rozkaz senatu 1000 Greków do Włoch. Przybył z nimi *Polybios* do Rzymu, który zapoznawszy się bliżej z rodzinami możnemi i urządzeniami państwa napisał *historję swych czasów* w sposób pragmatyczny. Wygnańcom pozwolono wrócić do ojczyzny dopiero w 151 r. po 17 latach niewoli. Wkrótce potem obrażono posłów rzymskich w Koryncie i wybuchła wojna ze związkiem achajskim. Konsul *Mummius* Korynt zdobył i złupił (zabytki wywieziono do Włoch) a związek rozwiązał. Miastom zostawiono wolność (*liberae et immunes*) ale faktycznie straciła Grecya *niepodległość*. W r. 146 zburzono doszczętnie Korynt, a Grecyę zamieniono później w prowincyę (*Achaja*).

Stosunki z Azyą. Państwo Seleucydów mimo wielkiego obszaru było bardzo słabe. Po Seleukosie I Nikatorze panowali tam: Antyoch I Soter, Antyoch II, Seleukos II, Seleukos III i Antyoch III Wielki (224—187). Postradawszy Syryę południową na rzecz Egiptu, w Iranie Baktrów i Partów, w Azji Mniejszej cały szereg państw posiadali tylko *Syryę północną* z Antyochią. Król Antioch III po zмовie z Filipem macedońskim na szkodę Egiptu, opuścił swego sprzymierzeńca potem i zyskał cały niemal Egipt. Niechętny Rzymowi sprzymierzył się z *Etolami* i gotował do wojny zachęcony przez Hannibala, który zbiegł do niego. Ale w *Termopilach* pobił go r. 191 konsul *Glabryo*, musiał więc Antyoch z niczem wrócić do Azji. Rzymianie wkroczyli do Azji (po raz pierwszy) pod wodzą konsula *Lucyusza Scypiona* i brata jego *Publiusza* (właściwego dowódcy) i pobili Antyocha pod *Magnezyą* r. 190. Że zaś już przedtem została pokonana jego flota (przez Rzymian pod Liwiuszem i przez Rodyjczyków, którzy rozgromili Hannibala) musiał zawrzeć pokój i zrzec się posiadłości w Azji Mniejszej, zapłacić 1200 talentów kontrybucyi w ciągu 12 lat, wydać flotę i Hannibala, który jednak umknął. *Prusyas*z król Bitynii (stolica Nikomedia, założyciel państwa Nikomedes I), do którego się Hannibal schronił, chciał go wydać Rzymianom, ten zaś sam się *otruił* r. 183. Rzymianie utworzyli w Azji Mniejszej *zależne państwa* sprzymierzeńców; najwierniejszymi z nich byli *Rodyjczycy* i *Attalidzi* w Pergamon.

Państwo pergameńskie założył *Filēteros* namiestnik Lizymacha. Po nim panowali: Eumenes I, Attalos I, Eumenes II (założyciel biblioteki w Pergamon), Attalos II. Ostatni król Attalos III (138–133) zapisał państwo swe Rzymianom r. 133. Jednak dopiero r. 131 zdołali Rzymianie uregulować tu stosunki i utworzyć prowincję *Azyę*. Choć Rzymianie nie chcieli tworzyć prowincyi zamorskich byli istotnie panami całego Wschodu. Gdy Antyoch IV zajął Egipt, kazał mu poselstwo rzymskie (Popilius Laenas) prędzej dać odpowiedź, nim przestąpi koło zrobione laską na ziemi. Król uległ natychmiast i wycofał się z Egiptu.

Wpływy hellenizmu. Literatura rzymska. W III wieku rozpostarł się szeroko wpływ grecki w Rzymie. Od Greków wzięto bóstwa, literaturę, sztukę. Pierwsi *annaliści* czyli rocznikarze jak *Fabius Pictor*, *Cincius Alimentus*, *Aulus Postumius* pisali swoje roczniki po grecku. Poezja naśladowała też wzory greckie. *Liwiusz Andronicus* (około 240) tłumaczył *Odysseę* i tragedye greckie, *Naeuius* naśladował dramata greckie i napisał epepeję o 2 wojnie punickiej, *Ennius* twórca heksametru łacińskiego skreślił w eposie *Annales* całą historię rzymską. Z komedyo-pisarzy słynęli: *Plautus* (254–184) naśladowca nowej komedyi attyckiej, twórca takich komedyi jak *Więźniowie* (*Captivi*), *Skarb* (*Trinummus*), *Bramarbas* (*Miles gloriosus*) i *Terencyusz* (185–159); urodzony w Kartaginie dostał się jako niewolnik do Rzymu. Cała arystokracja rzymska protegowała literaturę grecką i uczyła się po grecku. W ślad za literaturą grecką przyszło i *zepsucie obyczajów* (proces o bakchanalie r. 186). Zapanował też zbytek nie dający się powściągnąć nawet ustawami (*leges sumptuariae*). Przeciw kulturze greckiej występował najgwałtowniej *Markus Porcyusz Kato*, człowiek bez oglądy, ale prawy i surowy. Dostał się do najwyższych godności, a w końcu został cenzorem r. 184. Jest on twórcą prozy łacińskiej jako autor dzieła historycznego *Origines* w 7 księgach i gospodarskiego *De re rustica*. Mimo tego uczył się na starość sam po grecku. Wsławił się on nadto wytoczeniem procesu Scypionowi. Przy pomocy trybuna Petilliusa oskarżył braci o sprzeniewierzenie łupów azjatyckich, a Scypiona Afrykańskiego jeszcze, że dał się przekupić Antyochowi. Wprawdzie Publiusz obronił się zręcznie (podarcie rachunków, przypomnienie rocznicy bitwy pod Zama) ale *Lucyusza* Azya-

tyckiego skazano na grzywnę i usunięto z jazdy (nota cenzorska). Publiusz oddał się do Kampanii, gdzie umarł r. 183.

Trzecia wojna punicka (149—146). Wojny w Hiszpanii. Dzięki mądrym reformom Hannibala ustalił się rząd w Kartaginie i zakwitł handel i przemysł. Budziło to zazdrość kupców rzymskich, a rzecznikiem stronnictwa wojennego był *Kato* (Ceterum censeo...). Kiedy Kartagińczycy rozjątrzeni zabraniami *Emporiū* przez Masynisę a przez Rzymian ze skargami swemi oddaleni, schwycili za broń, Rzymianie uważali to za wypowiedzenie wojny, bo od r. 201 nie wolno było Kartaginie wojować ze sprzymierzeńcami Rzymu. Dla uniknięcia wojny wysłała Kartagina 300 zakładników do Rzymu i wydała wszystkie materiały wojenne, ale wojsko rzymskie mimo tego pojawiło się w Afryce. Dopiero gdy senat zażądał, by mieszkańcy osiedlili się 2 mile od morza, postanowiono bronić się do upadłego (warkocze na liny). Obleżenie ciągnęło się 2 lata. Wreszcie objął dowództwo młody *Scypio Emilianus* adoptowany wnuk Afrykańskiego i udało się mu po zamknięciu ostatniego portu zmusić miasto do poddania. Sześć dni trwały walki uliczne, a 17 srożył pożar. Mieszkańców pozostałych przesiedlono, część posiadłości kartagińskich zamieniono na prowincję *Afrykę* ze stolicą Utyką, resztę darowano Numidyi. — Choć od drugiej wojny punickiej posiadał Rzym Hiszpanię, panowały w niej ciągle niepokoje wywołane zdzierstwami zwycięzców. Karność wojsk rzymskich rozluźniona sprzyjała rozwojowi buntów. W trzeciej wojnie punickiej dawał powód do wojen dzielny lud *Luzytanów* pod zręcznym wodzem *Wiriatusem*. Po jego zamordowaniu ciągnęła się wojna dalej dla Rzymian bardzo niepomyślna. Dopiero przybycie konsula Scypiona Emiliana do Hiszpanii odwróciło szczęście wojenne. Po 15 miesięcznym obleżeniu upadła stolica buntowników *Numancia* nad górnym biegiem Duero r. 133 i zapanował spokój na dłuższy czas.

Organizacja prowincyi. Handel rzymski. Rzym posiadał już dużo prowincyi: 1. Sycylię, 2. Sardinie i Korsykę, 3. dwie Hiszpanie, 4. Dalmację, 5. Macedonie, 5. Afrykę i 7. Azję. Pierwsze cztery były pod zarządem pretorów, tak że łącznie z 2 pretorami w Rzymie (urbanus i peregrinus) było tych urzędników 6. Gdy zaś później pozostawali wszyscy pretorowie w Rzymie w pierwszym roku, jako przewodniczący trybunałów sądowych, wysyłano na prowincye jako urzędników z przedłużoną władzą *prokonsulów* i *propretorów*.

Urzednicy ci utrzymywali się z prowincyi, to też tak wkrótce zastępnęli ze zdzierstw, że utworzono osobny trybunał dla *skarg o zdzierstwa* (questio repetundarum). *Handel* rzymski rósł niepomierne w rękach rycerzy czyli *ekwitów* (służyli w jeździe). Praw uprzywilejowanych nie mieli, ale używali pierścienia złotego i togi z wazkim szlakiem purpury. Podatki bezpośrednie (tributum) nie istniały w Italii już od trzeciej wojny macedońskiej; pozostały tylko na prowincjach. Podatki pośrednie (myto, cla) *wydzierżawiano* t. zw. *publikanom*, którzy wywierali stąd wpływ na rządy. Niektórzy z nich trudnili się też na prowincyi bankierstwem (*negotiatores*).

Urzędy, igrzyska, niewolnicy, libertyni. O urzędy ubiegano się obchodząc (*ambitio*) wyborców w białej todze (*candidatus*). Dla korzyści materyalnych chwymano się też często przekupstwa. Na urzędy kurulne wybierały komicya centuryalne. Według prawa (lex Villia annalis z r. 180) wolno było starać się o kwesturę po 30 roku życia, edylstwo i preturę w odstępach dwuletnich, a o konsulat po ukończeniu 43 lat (drugi raz po 10 latach). Cenzorów wybierano tylko z mężów konsularnych. Najpożądansem było edylstwo jako prowadzące do wszystkich urzędów. Edyłowic urządzali igrzyska, których liczba urosła. Oprócz zapasów atletów istniały walki krwawe *gladyatorów* i *zwierząt* drapieżnych. Edyłowic wysadzali się na wspaniale igrzyska, bo tą drogą zyskiwali u ludu popularność. Ilość *niewolników* wzrastała nieprzerwanie. Rekrutowali się z ludów podbitych lub nabywano ich za pieniądze. Używano ich na igrzyskach, do pracy na roli, do posług domowych i jako wychowaneów, przez co wpływali *na obyczaje*. Że zaś łatwo niewolników wyzwalało, mięszali się z ludnością miejską ci libertyni czyli wyzwolenicy i dawali jej jako rys charakterystyczny eheciwość, chęć użycia i przekupstwo.

7. Reformy Grakchów.

Upadek rolnictwa. Bunt niewolników. Prowincye, szczególnie zaś Sycylia ów »špichlerz Rzymu« dostarczały tyle zboża za tanie pieniądze, które następnie rozdawano w celach agitacyjnych między lud rzymski, że podupadli włościanie sprzedawali grunta senatorom, a sami przenosili się do Rzymu. Rosły więc ogromne dobra wiejskie wielkich panów zwane *latifundia*. Dla ulżenia sobie kłopo-

tów urządzano po tych gospodarstwach prawie wyłącznie chów *bydła*; rolnictwo upadło ostatecznie. Skutkiem braku wieśniaków dawał się też już uczuć *brak żołnierzy*. Na latifundiach używano do pracy niewolników, wyzyskując ich niemilosiernie (licha strawa, biczowanie, zamykanie w kajdanach w *ergastulach*). W r. 135 wybuchła na Sycyli pierwsza *wojna niewolników*. Pod wodzą Syryjczyka *Eunusa*, który się zwał królem Antyochem, stawiali niewolnicy przez kilka lat silny opór, aż w r. 132 zdobyto ich miasta *Enna* i *Tauromenion* i mnóstwo buntowników ukrzyżowano. Równocześnie pojawiły się bunty we Włoszech, Rzymie, w Attyce i na wyspie Delos.

Tyberjusz Grakchus 133 r. Wobec tych smutnych stosunków usiłował już konsul z r. 140 *C. Lelius* przyjaciel Scypiona wnieść projekt rozdziału gruntów publicznych, ale bezskutecznie. Ponownie wystąpił *Tyb. Semproniusz Grakchus* (163—133), którego ojciec był wodzem w Hiszpanii, a matka *Kornelia* córką Scypiona Afrykańskiego, wybrany trybunem ludu na r. 133. Wniósł on nową ustawę agrarną, na mocy której wolno było mieć tylko 500 morgów gruntu publicznego lub 1000 (kto miał 2 lub więcej synów) resztę zaś miano rozdać po 30 morgów przez *asygnację* między *ubogich wieśniaków*. Nakłoniony przez senat sprzeciwił się temu drugi trybun *Kn. Oktawiusz*. Wtedy uczynił Grakchus pierwszy krok na drodze *rewolucji* i z pogwałceniem praw pozbawił Oktawiusza urzędu. Ustawę Grakchusa uchwalono i wybrano do jej wykonania komisję z 3 mężów t. j. z Grakchusa, brata jego Gajusa i Appiusza Klaudyusza. Po śmierci Attalosa postawił Tyberjusz wniosek, by skarby króla rozdać na zakupno inwentarza, choć to leżało w zakresie władzy senatu. Gdy zatem Grakchus zażądał powtórnego wyboru na trybuna, wszczęli senatorowie pod *Scypionem Nazyką* rozruch; Tyberjusz zginął w walce *ulicznej* na kije. Po śmierci Grakchusa przestała komisja asygnacyjna urzędować, głównie za sprawą szwagra Grakchów *Scypiona Emilianą*, który też nagle umarł rzekomo zamordowany.

Gajus Semproniusz Grakchus r. 123. Wystąpienie Tyberjusza Grakcha spowodowało wytworzenie się 2 stronnictw w Rzymie: 1. *Optymatów* zwolenników senatu i 2. *Popularów* walczących przeciw senatowi pod przywództwem trybunów w komicjach trybunowskich. Młodszy brat Tyberjusza *Gajus Grakchus* wróciwszy

z kwestury w Sardynii do Rzymu został na r. 123 *trybunem ludu* i wszczął walkę z senatem. Gwałtowny a zdolny pragnął *zgnieść rządy senatu* i do walki tej pozyskać wszystkie stany. Przeprowadziwszy ustawę o dopuszczalności *ponownego* wyboru na trybuna (został nim sam po raz drugi) wznowił *lex agraria* dla pozyskania wieśniaków, wniósł ustawę *lex frumentaria* (rozdawanie zboża po minimalnych cenach co miesiąc między ubogi *plebs romana*) dla ujęcia ludu miejskiego i *lex iudicaria* oddające sądy w ręce *rycerzy* celem poróżnienia tego stanu z senatem. Postarawszy się jeszcze o ustawę o budowaniu nowych dróg uchwycił Gajus całą władzę w swoje ręce. Nie udało się mu natomiast zamierzone nadanie obywatelstwa rzymskiego sprzymierzeńcom, nie wybrano go trzeci raz trybunem, a gdy wyjechał do Afryki celem założenia kolonii Junonii (na miejscu Kartaginy) wpływy jego upadły zupełnie. Skorzystał z tego trybun *Liwiusz Drusus* i zyskał lud obietnicą 12 nowych kolonii i licznych gruntów. Senat chwycił się teraz środków *wyjatkowych*, konsul *Opimiusz* zarządził zbrojenia, a gdy Gajus wrócił, musiał schronić się ze zwolennikami na Awentyn. Wzgórze zdobyto, Gajus kazał w ucieczce zabić się niewolnikowi r. 121. Procesy i prześladowania przyprawiły o śmierć 3000 obywateli.

Wojna z Jugurtą 112—106. Zepsucie i przedajność stanów rządzących wystąpiły najjaskrawiej w wojnie jugurtyńskiej. W r. 118 umarł *Micipsa* syn Masynissy zostawiając tron synom Hiempsalowi, Adherbalemu i adoptowanemu synowi Jugurcie. Jugurta zamordował najpierw Hiempsala, a po zdobyciu miasta *Cirty* uczynił to samo z Adherbalem. Rzymianie wypowiedzieli mu wojnę, ale ten zawarł pokój z przekupionym konsulem *L. Kapurniuszem Bestyą*. Wezwany do Rzymu po odrzuceniu pokoju przez senat przekupywał znowu optymatów i kazał nawet zamordować w mieście wnuka Masynissy *Massywę*. Wypędzony z miasta musiał prowadzić nową wojnę z Rzymem, a pokonany przez konsula *Cecyliusza Metellusa* nad rzeką *Mutul* r. 108 szukał schronienia u krewnego *Bokchusa*, króla Mauretanii. Gdy Metellus nie czynił dalej postępów, oddano dowództwo *Gajusowi Maryuszowi*, choć i ten nie mógł zdziałać. Dopiero kwestor *Maryusza L. Korneliusz Sulla* namówił Bokchusa do wydania Jugurty Rzymianom r. 105. Jugurtę wprowadzono 1 stycznia 104 w tryumfie do Rzymu, poczem zginął

w więzieniu. Część Numidy stała się prowincją rzymską, jedną da-
no Bokchusowi a resztę Gaudzie, wnukowi Masynissy.

8. Maryusz i Sulla. Pierwsza wojna domowa.

Cymbrowie i Teutowie. Cymbrowie lud germański (czy celtycki?) dotarli podczas swych wędrówek z północy na południe do Alp i Włoch północnych, gdzie spotkali się z Rzymianami. Rzym posiadał tu nowe kolonie na prawie łatyńskim jak Bononia, Mutina, Parma, Akwileja. W kraju przyjaznych sobie Norysków zetknęli się Rzymianie za Alpami z Cymbrami i ponieśli klęskę pod *Noreją* r. 131 (konsul Papiryusz Karbo był wodzem). Zniknąwszy na 8 lat ukazali się znowu Cymbrowie połączeni z ludem również wędrującym *Teutonów* w Galii zaalpejskiej. Rzymianie mieli tam sprzymierzeńca w kolonii greckiej *Messalii*, a od r. 118 prowincję *Gallię zaalpejską* (lub *Narbonensis* od kolonii Narbo). Pod *Arausio* przyszło r. 105 nad lewym brzegiem Rodanu do strasznej bitwy, w której skutkiem niezgody wodzów padło 80000 Rzymian. W Rzymie zapanowała trwoga, Maryusza wybrano po raz drugi konsulem (potem jeszcze 3 razy rok po roku) i wysłano do Galii. Gajusz Maryusz rodem z Arpinum, był to nieokrzesany wieśniak, ale odważny żołnierz. Należał do stronnictwa *popularów*. Ponieważ Cymbrowie cofnęli się do Hiszpanii postanowił Maryusz skorzystać z chwili spokoju i armię zreorganizować. Powołał on do wojska nowe czynniki, proletaryuszów i wyzwolenców tak, że w miejsce *milicyi obywateli* wytworzyła się armia żołdaków *werbowanych*, zależna od swoich wodzów. Nadto powiększył Maryusz legion do 6000 ludzi (o 10 kohortach), ujednostajnił broń i dał legionom nowe znaki (srebrne orły). Nareszcie spotkał się Maryusz w r. 102 u ujścia Izery z Teutonami, ale bitwę stoczył z nimi dopiero po przyzwyczajeniu żołnierzy do ich widoku pod *Aquae Sextiae* (102) i rozbił zupełnie. Król *Teutobod* dostał się do niewoli. Tymczasem Cymbrowie weszli przez przełęcz Brenner do doliny Adygi, a na zimę rozłożyli się obozem w dolinie Padu, czemu konsul Lutacyusz Katulus nie zdołał przeszkodzić. Dopiero po połączeniu się wojsk z Maryuszem rozprószone ich wspólnie pod *Fercellae* r. 101.

Demokracja. Saturninus i Glaucia. Maryusz wybrany poraz szósty na r. 100 konsulem zagarnął całą władzę wraz trybunem

Apulejuszem Saturninem i pretorem *Serwiliuszem Glaucią*. Przeprowadzili oni dwie ustawy: 1. prawo agrarne i 2. prawo o koloniach, które miano założyć na wielką skalę dla weteranów Maryusza. Wówczas połączyli się rycerze z senatem, a demagogia musiała im uledeć, gdyż dopuszczała się nadużyć (mord K. Memmiusza ubiegającego się o konsulat). W bitwie ulicznej ukamienowano obu przyjaciół Maryusza, on sam uszedł do Azji.

Prawa Liwiusza Drususa. Wojna ze sprzymierzeńcami. Ponieważ sprawowanie *sądów* przez rycerzy okazało się dla prowincyi zgubnem przez liczne nadużycia, postanowił trybun ludowy z r. 91 optymata *Markus Liwiusz Drusus* wniosek, aby rycerzom odebrać na korzyść senatu władzę sadowniczą i ten ostatni powiększyć o 300 członków nowych z ekwitów. Dla zyskania plebejów wniósł także prawo agrarne o zakładaniu nowych kolonii na gruntach publicznych Italii. Senat odrzucił jednak obie ustawy, choć przeszły w komicyach, a Drusus zajął się losem upośledzonych sprzymierzeńców italskich. Dawniej bowiem dawano chętnie ludom italskim obywatelstwo rzymskie, teraz zaś tego zaniechano i sprzymierzeńców czyli *Italików* uciskano. Gdy więc Liwiusz Drusus podał wniosek o nadanie *obywatelstwa* Italikom spotkał się z niechęcią ogółu i umarł nagle, według powszechnego zdania *zamordowany*. Zamęt gotujący się oddawna u sprzymierzeńców wybuchł otwarcie po śmierci Drususa. Najpierw zbuntowało się miasteczko *Asculum* w Picenum, potem lud górski *Marsowie*, skąd też wojna ze sprzymierzeńcami (*bellum sociale*) nazywa się inaczej »marsyjską«. Zbuntowani Italicy, do których należeli Samniti i wszystkie ludy sabelskie założyły r. 90 państwo, na którego stolicę zwaną *Italia* zamieniono Corfinum. Nowy ten Rzym dał prawo obywatelstwa związkowym i zaprowadził urządzenia rzymskie (500 senatorów, konsulów, pretorów). Po stronie Rzymu stanęli tylko Latynowie, Umbrya i Etrurya. Pierwszy rok musiał być dla Rzymian niepomyślny, kiedy wydali *lex Iulia* (na wniosek konsula L. Juliusza Cezara), że wiernym sprzymierzeńcom nadaje się *obywatelstwo*, a wkrótce *lex Papiria Plautia*, że obywatelstwo otrzymają i Italicy, którzy nawrócą się do 2 miesięcy. Ponieważ brakło powodu do wojny, godziło się z Rzymem coraz więcej sprzymierzeńców, a gdy w r. 88 upadło Corfinum skończył *Sulla* walkę z zaciętymi Samnitami i Kampańczykami. Ale

podczas oblężenia *Noli*, gdzie zogniskował się ostatni opór, wybuchła katastrofa, która wstrząsnęła podwalinami całego państwa.

Początek wojny domowej 88—82. Italików dopuszczonych do obywatelstwa zapisano tylko do 8 tribus, zamiast do wszystkich 35. Dlatego postanowił trybun *Sulpicyusz Rufus* wniosek o ich równouprawnienie, natrafiając na opór senatu i konsulów. Dopiero gdy wywołał rozruchy, wnioski jego przeszły. Jeden konsul uciekł, a drugi zaniechał oporu. Tym drugim był *L. Korneliusz Sulla* potomek arystokratycznej rodziny. On to spowodował wydanie *Jugurty*, odznaczył się w wojnie z *Cybrami* i w wojnie społecznej, za co otrzymał na r. 80 konsulat. Sulla odjechał też wkrótce z Rzymu przeciw *Mitrydatesowi*, a tymczasem za namową *Sulpicyusza* uchwalily komicya oddanie dowództwa w wojnie z *Mitrydatem Maryuszowi*. Wojsko rzymskie jednak oświadczyło się za *Sullą*, który na jego czele wkroczył do Rzymu. Miasto zdobyto, stronników *Maryusza* rozpedzono. *Sulpicyusz* zginął w ucieczce, *Maryusz* uszedł do Afryki (*Maryusz* na gruzach *Kartaginy*!). Zmuszony postępną *Mitrydata* do odjazdu, ograniczył *Sulla* władzę trybunów, a rządy zostawił optymatowi *Oktawiuszowi* i *L. Korneliuszowi Cynnie*, gorącemu demokracie. *Cynna* wystąpił znowu za równouprawnieniem obywateli, skutkiem czego ponowily się rozruchy. *Cynna* uszedł do wojska pod *Nolą*, a równocześnie ukazał się w Etrurii stary *Maryusz* na czele niezadowolonych. Porozumiawszy się z *Cynną* odrzucił propozycje senatu i wkroczył do Rzymu (r. 87). Przez 5 dni trwały mordy i rabunki. Mnóstwo optymatów zginęło, wiele ich majątności skonfiskowano. Były to t. zw. *pierwsze proskrypcje*. *Sulli* odebrano dowództwo, *Maryusz* i *Cynna* zostali konsulami na r. 86. Zostawszy po raz *siódmy* konsulem, umarł *Maryusz* już w 13 dniu swego urzędowania, zostawiając smutną pamięć. Konsulem *jedynym* był teraz przez 2 lata *Cynna*, rządzący przy pomocy stronnictwa *Maryjanów*. Gdy *Sulla* ukończywszy wojnę wracał do Rzymu, a *Cynna* udawszy się do armii dla stawienia oporu zginął w *Ariminum* zamordowany przez własnych żołnierzy, przybrany towarzysz *Cynny* w konsulacie *Papiryusz Karbo* prowadził dalej zbrojenia (wystawił 100000 ludzi).

Pierwsza wojna z Mitrydatem 88—84. Część *Kappadocyi* leżącą nad morzem Czarnem zwano też królestwem *Pontu*. Królowie noszący imię *Mitrydatów* podlegali początkowo *Selencydom*, potem

byli wolni. Z Rzymem pozostawali w przyjaznych stosunkach. Mitrydat III pomagał Rzymianom w Azji po wygaśnięciu Attalidów i żądał za to Frygii, ale został zamordowany. Państwo podziwignęło się znowu za *Mitrydata IV Eupatora*. Zawładnął on morzem Czarnym, Kolchidą, Chersonезem tauryckim, gdzie utworzył nad morzem Azowskim państwo *bosforańskie*. W Azji Mniejszej byli publikanie rzymsey dla swych zdzierstw szczególnie znienawidzeni. Tymczasem Mitrydat pokonawszy *Nikomedsa* króla Bitynii i sprzymierzonych z nim Rzymian wtargnął do Azji, a mieszkańcy łączyli się z nim radośnie. Celem zerwania wszelkich stosunków z Rzymem kazał następnie jednego dnia wymordować *wszystkich Italików* w Azji r. 88. W Grecyi wybuchła też niechęć przeciw Rzymianom; Mitrydat wysłał więc tam swe wojska. Do Grecyi ruszył teraz *Sulla*; obległ i zrabował zbuntowane *Ateny* r. 86, zresztą zostawił im autonomię. Mimo iż go pozbawiono w Rzymie dowództwa Sulla nie przerwał wojny i odniósł dwa zwycięstwa w Beocyi nad wojskiem Mitrydata pod *Cheroneją* (86) i pod *Orchomenos* (85). Gdy Sulla wsparty przez Lukullusa przeprowił się do Azji, a stanowisko Mitrydata u krajowców zostało zachwiane przez despotyzm przyszło do pokoju r. 84, w którym przywrócono *stan*, jaki był *przed wojną*, a Mitrydat zapłacił 3000 talentów. Armia Maryanów, która już przedtem pociągnęła do Azji i zamordowawszy jednego wodza wybrała innego, przeszła też na stronę Sulli. Sulla zmusił te miasta Azji, które odpadły od Rzymu do zapłacenia olbrzymiej kontrybucyi (20000 talentów) i wrócił na czele 40000 armii do Italii.

Koniec wojny domowej, Sulla dyktatorem 82—79. Wylądowawszy w Brundisium pobił Sulla armię konsularną pod górą *Tifata* (pod Kapuą), poczem połączył się z nim wraz ze swymi ochotnikami 23-letni *Gnejusz Pompejusz*. Gdy syn Maryusza zaczął znowu podnosić głowę, obsaczył go Sulla w twierdzy Preneste. Maryuszowi podążyli na pomoc Samnici z zamiarem zburzenia Rzymu. Pod bramą kolińską zadał im jednak Sulla znaczną klęskę, kazał wymordować w oczach senntu 2000 jeńców a Preneste zdobył (82.) Kazawszy wybrać się dyktatorem (legibus scribundis et rei publicae constituendae) dokonał Sulla całego szeregu reform w duchu arystokratycznym. Zemsta dotknęła przedewszystkiem jego nieprzyjaciół politycznych. Skutkiem *proskrypcyj* zginęło niemal 5000 obywateli. Dobra skonfiskowane oddano między weteranów, a 10000 niewolni-

ków wyzwolono (t. zw. *Kornelianie*) skutkiem czego obywatelstwo rzymskie straciło *wszelkie znaczenie*. Cała władza skupiła się w rękach *senatu*, który powiększył Sulla do 600 członków. Na liczbę tę składali się urzędnicy kurulni, do których zaliczono i kwestorów (było ich teraz 20). Ważny dotychczas urząd *cenzorów* zniesiono, konsulów miało być 2, a pretorów 8; wszystkie urzędy wyższe miały wiek przepisany. Sądy odebrał Sulla rycerzom na rzecz *senatu* i ustanowił nowe sądy karne czyli stałe trybunały (*quaestiones perpetuae*) pod pretorami. Konsulowie i pretorowie szli bowiem na prowincję dopiero po roku z przedłużoną władzą, 2 jako prokonsulów, 8 jako propretorów (10 prowincyj). Trybunom zostało tylko *ius auxilii*, wnioski wolno im było stawiać tylko po poprzednim zatwierdzeniu przez senat, a sprawowanie tej godności wykluczało już od innych na przyszłość. Komicya centuryalne miały władzę ustawodawczą, tribusowe zostały ograniczone, a wszystkie uchwały na wniosek *senatu*. Na r. 80 przyjął Sulla konsulat wraz z *Kw. Metellusem*, zaś w następnym złożył dobrowolnie *dyktaturę* i usunął się nad zatokę Puteoli, gdzie umarł nagle r. 78 (wybuch krwi).

9. Pompejusz - Cezar. Druga wojna domowa.

Bunt Lepidusa i Sertoryusza. Zaraz po śmierci Sulli usiłował konsul *Emiliusz Lepidus* przywrócić *prawa potomkom proskrybowanych*. Gdy senat na to nie zgodził się, zaczął Lepidus rewolucję, ale pobity w *Etrurji* umarł wkrótce. Tymczasem w Hiszpanii, dokąd udały się niedobitki Lepidusa, zbuntował się *Sertoryusz*, zwolennik Maryusza, który jeszcze w r. 83 bawił tam jako rządcą prowincyi. Zjednawszy sobie Luzytanów, zorganizował znaczną armię, zakładał szkoły (romanizacja), utworzył z wygnańców senat i opierał się od r. 80—72 Rzymowi. Wysłany *Pompejusz* nie mógł mu podoleć i odzyskał Hiszpanię, gdy zamordowano Sertoryusza we własnym obozie.

Wojna z niewolnikami (73—71). Upadek oligarchii. Ze szkoły gladyatorów w Kapui uciekła garść niewolników i obwarowała się pod Trakiem *Spartakusem* tak, że 2 wojska rzymskie nie mogły im poradzić. Powstanie rozszerzało się szybko, a niewolnicy dopuszczali się wszędzie strasznych gwałtów. Nawet dzielnemu pretorowi

M. Liciniuszowi Krassusowi nie udało się r. 71 ich pokonać, gdyby nie wybuchła między żywiołami celtycko-germańskimi a heleno-syryjskimi w obozie niewolników niezgoda. Spartakus zginął w Apulii, a resztę wojska zgniół Krassus łącznie z powracającym z Hiszpanii *Pompejuszem*. Gnejusz Pompejusz odznaczył się już podczas pierwszej wojny domowej jako stronnik Sulli, a gdy pokonał Maryanów w Afryce otrzymał przydomek *Wielkiego* (Magnus). Wzbił się więc w dumę i wróciwszy z Hiszpanii zażądał dla siebie odrazu *konsulatu*. Po odmowie senatu połączył się z Krassusem. Krassus optymata dorobił się wielkiego majątku *podczas proskrypcyj* (najbogatszy w Rzymie), a że mu senat nie dowierzał, porozumiał się z popularami, którzy mu przyrzekli poparcie. Na r. 70 wybrano Pompejusza i Krassusa *konsulami*, a ci sprowadzili po 10 latach wpływów upadek senatu. Mimo oporu senatu przeprowadzili oni następujące uchwały; 1. Potomkowie proskrybowanych odzyskali prawa. 2. Trybunom wrócono dawne prawa. 3. Komicya trybusowe miały prawo uchwalać ustawy. 4. Sądy i dzierżawę podatków oddano ekwitom. 5. Cenzurę wprowadzono na nowo.

Korsarze i wojna kretyjska. Brak floty u Rzymian sprzyjał rozwojowi *korsarstwa*, które przybrało zastraszające rozmiary. Korsarze utworzyli państwo, porozumiewali się z wrogami Rzymu (Sertoryusz, Mitrydatres) a schronienie mieli na wyspie *Krecie* i skalistej *Cylicyi* w *Azyi*. Choć w r. 67 zdobył *Cecyliusz Metellus* Kretę nie zdołał plagi tej wytepić. W r. 68 groził Rzymowi głód, bo korsarze odcieśli zamorski dowóz zboża. Wówczas na wniosek trybuna *Gabiniusza* (lex Gabinia) oddano Pompejuszowi na 3 lata naczelne dowództwo i dochody z kas publicznych. Podzieliwszy morze na okręgi wojskowe, wygniół Pompejusz w ciągu 3 miesięcy zupełnie piratów nawet w Sycylii.

Wojny z Mitrydatesem. Po oddaleniu się Sulli z *Azyi* wszczął Mitrydat król Pontu nowe walki z Rzymianami weale dla niego pomyslnie od 83—81 (*druga wojna z Mitrydatem*). Następnie połączył się z najpotężniejszym *władcą Wschodu* swym zięciem *Tigranesem* królem Armenii, który zająwszy część Mezopotanii założył w niej stolicę Tigranocertę. Mitrydat zreformował też przy pomocy zbiegów Sertoryusza swe wojsko na sposób rzymski i gdy król *Bitynii* Nikomedes zapisał swój kraj Rzymianom wszczął z nimi *wojnę trzecią*. Wybrany wodzem *L. Licyniusz Lukullus* wypę-

dził go z Bitynii, Pontu (bitwa pod *Kabirą* r. 72) a następnie pobił Tigranesa, do którego się Mitrydat schronił pod *Tigranocertą* r. 69 i puścił się przez Armenię właściwą ku *Artaksacie* stolicy państwa. Tu żołnierze zbuntowali się (*P. Klodyusz* szwagier *Lukulla*) *Lukullus* wrócił do Mezopotanii. Mitrydat zajął ponownie *Pontus*, rezultatów z dotychczasowej wojny 74–67 nie było. W Rzymie rosła niechęć przeciw *Lukullusowi* za poduszczeniem kapitalistów, bo ten ukrócił w Azji zdzierstwa publikanów. Wówczas to na wniosek trybuna *K. Maniliusza* powierzono *nieograniczone dowództwo* w Azji *Pompejuszowi* (66). Mitrydat pokonany pod *Lykos* umknął do państwa bosforańskiego, Tigranes zaś poddał się pod *Artaksatą*. Pozostawiono mu tylko Armenię i skazano na zapłacenie 6000 talentów. Tymczasem Mitrydat z powodu buntu syna *Farnacesa* odebrał sobie życie w Pantikapeum r. 63 a *Farnaces* otrzymał od *Pompejusza* nadal państwo bosforańskie. Załatwiwszy się z zachodem zwrócił się *Pompejusz* ku Syrii, zniszczył r. 64 bez trudu państwo Seleucydów i zetknął się z *Żydami*. Po powrocie z niewoli babilońskiej za *Cyrusa*, żyli Żydzi spokojnie dostając się po kolei pod panowanie *Aleksandra* i *Ptolomeuszów* egipskich. Choć przesiąkli cywilizacją grecką, uznawali za ognisko religijne *Jerozolimę* a za głowę *areykapłana*. Gdy po podbiciu przez Seleucydów *Antyoch IV Epifanes* zaczął ich prześladować, zerwali się do boju pod wodzą *Machabeuszów* (167–142) i wybili *na wolność*.

Za rządów *Machabeuszów* ścierały się w Judei dwa prądy: 1. *Saduceuszów* zwolenników cywilizacji greckiej i 2. *Faryzeuszów* strzegących ściśle Zakonu. Spór między braćmi *Aristobulem* i *Hyrkanem* załatwił *Pompejusz* na korzyść *Faryzeuszów*, zdobył w r. 64 *Jerozolimę*, a *Judeę* wezwał do Syrii z pozostawieniem swobód religijnych. Skutkiem mądrych rządów *Pompejusza* podwoiły się dochody Rzymu z prowincji azyatyckich, a z dokonanej przez niego reorganizacji Wschodu wyszło 5 prowincji: 1. *Azja*, 2. *Bitynia* z *Pontem*, 3. *Cylicya*, 4. *Syrya* z *Fenicją* i *Judeą*, 5. *Kreta*. Powracając do Rzymu domagał się *Pompejusz* uznania swych rozporządzeń i nagrodzenia wojskowych weteranów, ale spotkał się ze silnym oporem senatu głównie za sprawą *Lukullusa* sobie wrogięgo.

Spisek Katyliny. Cycero. Ze wzrostem dobrobytu zakwitnął w Rzymie *zbytek*, w którym celował *Lukullus*. Rzymianie stawali teraz *pałace* o pysznych marmurach, kupowali chętnie dzieła

sztuki greckiej, urządzali *ogrody*, hodowle ryb. Główną salą domu było *atrium* odkryte i opatrzone w sądzawkę (*impluvium*) z fontanną; były tu portrety (*imagines*). Pokoje jadalne *triclinia* (po 3 na jednej ławie) były również piękne a uczyły rzymskie słyęły ze zbytku, który zmienił faunę i florę Italii. Skutkiem zbytku istniało w Rzymie wielu ludzi, którzy utraciwszy majątki zyskane na proskrypcjach, usiłowali wywołać anarchię i w niej się obłowić. Przywódcą ich był *Gn. Calpurniusz Piso* i *L. Sergiusz Katylinia*. Katylinia potomek starożytnej rodziny, był pretor, zebrał majątek podczas proskrypcji, ale go roztrwonil i uknuwszy spisek pragnął osiąść konsulat. W r. 64 bojąc się powrotu Pompejusza usiłowali spiskowi przeprowadzić wybór Katyliny i C. Antoniusza na konsulów. Jest rzeczą możliwą, że Krassus i Cezar nie byli niechętnymi spiskowcom, ale zarzut, że byli obaj członkami spisku, jest zupełnie bezzasadny. Zamiar spiskowców nie powiódł się, bo konsulem wybrano tylko C. Antoniusza, zaś kolegą jego został adwokat Cyncero, poparty przez optymatów, mimo że do nich nie należał. Wymowa popłacała od dawna w Rzymie; obaj Grakhowie byli doskonałymi mowcami, przed Cynceronem słyęł też jako mowca *Hortensyusz*. *Markus Tulliusz Cyncero* ur. r. 106 w Arpinum kształcił się w retoryce w Grecyi i Azji Mniejszej. Wróciwszy wslawił się swemi mowami a dla prawości otrzymywał coraz wyższe urzędy. (Kwestura na Syceylii, edylat, pretura). Zostawszy na r. 63 konsulem śledził Cyncero przy pomocy pewnego zdrajcy pilnie spiskowych, wiedział o wszystkich ich zamiarach (podpalenie miasta, zamordowanie konsula, uzbrojenie niewolników) i umiał je w porę udaremnić. 8 listopada r. 63 wypowiedział Cyncero pierwszą *mowę* przeciw Katylinie w senacie (*Quousque tandem!*), a przestraszony Katylinia umknął do Etruryi dla dokończenia zbrojeń. Wówczas kazał Cyncero uwięzić wszystkich spiskowców w Rzymie i wbrew prawu *de provocatione*, stracić bez sądu. Wysłane wojsko pobiło Katylinę pod *Pistorją* r. 62. Katylinia zginął, Cyncero otrzymał tytuł *«pater patriae»*.

Pierwszy tryumwirat r. 60. Kiedy Pompejusz po powrocie do Rzymu odprawił tryumf i rozpuścił wojsko, a następnie jako człowiek prywatny starał się przeprowadzić w senacie swe wnioski, senat za radą nieugiętego i prawego *M. Porcyusza Katona odrzucił* wszystkie jego *żądania*. Pompejusz postanowił tedy połączyć się z Cezarem. *Gajus Juliusz Cezar* arystokrata ze starożytnego

rodu siostrzeniec Maryusza, zięć Cynny był proskrybowany przez Sullę w młodości. Wyjechawszy na wschód wrócił po śmierci Sulli do Rzymu i zasłynął jako edyl kurulny przez wspaniałe igrzyska. Wybrany pretorem miał nieraz zatargi z senatem. Jako pretor zarządził Hiszpanią, pospłacał po powrocie wszystkie długi (reżyciel Krassus) i starał się o konsulat. Senat występował gwałtownie przeciw jego kandydaturze, dlatego zawarł *Cezar z Pompejuszem* za pośrednictwem *Krassusa tryumwirat pierwszy* r. 60 oparty na wzajemnem popieraniu się. Istotnie wybrano Cezara konsulem, poczem przeprowadził w komicyach zatwierdzenie organizacji azjatyckich Pompejusza i ustawę rolną dla jego weteranów. Za uchwałą zgromadzenia ludowego otrzymał też Cezar jako prokonsul prowincye *Gallię przedalpejską* i *zaalpejską*, do których senat dołączył *Gallię narboneńską* — na 5 lat z prawem tworzenia legionów. Przed wyjazdem Cezara do Galii wysłano *Katona* na *Cypr* po odbiór zapisu ostatniego króla, a *Cycerona* wygnano na wniosek trybuna *P. Klodyusza* za skazanie spiskowców (Katyliny). Po wyjeździe Cezara zebrał ów Klodyusz zbrojne bandy i niepokoił cały Rzym (nawet Pompejusza). Wówczas użył senat drugiego trybuna *Milona* za swe narzędzie i pod osłoną jego band uchwalił lud odwołanie *Cycerona*. Pompejusz zażądał teraz, by mu dano naczelną władzę nad śpichlerzami zbożowymi w państwie, nad wojskiem, flotą i kasą, ale senat sprzeciwił się temu stanowczo za wpływem Krassusa i Cezara, który nie spuszczał z oka spraw italskich. Mimo tego przyszło do odnowienia porozumienia z r. 60, bo Cezar widział konieczność przedłużenia swej władzy w Gallii po za rok 55. Nastąpił więc zjazd tryumwirów w *Luce* (na płnc. od Pizy) r. 56. Pompejusz i Krassus mieli zostać konsulami na rok 55, a potem otrzymać na 5 lat obie Hiszpanie i Syrye, Cezar zaś miał uzyskać przedłużenie władzy na 5 lat w Gallii z prawem posiadania tam 10 legionów na koszeie państwa. Nadto poślubił Pompejusz córkę jedyną Cezara *Julię*.

Wojna z Partami 54—53. Po upływie r. 55 został Pompejusz w Rzymie i rządził prowincjami przez legatów, zaś Krassus podążył do Syrii po skarby. Jeszcze w 3 wieku powstało irańskie państwo Partów, którego królowie z rodu *Arsacydów* podbili *Iran*, część *Mezopotanii* (stolica Ktesifon nad Tygrysem). Pompejusz nie załatwił dokładnie sporu granicznego między Seleucydami a Partami, dlatego trwały tu ciągle niepokoje. Krassus przeszedł w r. 53 z woj-

skiem Eufkrat ale pod miastem *Carrhae* poniósł straszną klęskę od lekkiej jazdy partyjskiej i konnych łuczniczków. 10000 Rzymian dostało się do niewoli, sam Krassus zginął w odwrocie. Rzym byłby utracił całą Syryę, gdyby skutkiem niezgód nie zawarł z nim przymerza król partyjski *Pakorus*.

Cezar w Galii. Gallia zaalpejska obejmowała Francję, Belgię, część Niemiec i Szwajcaryi, zaś Gallia Narbonensis Prowansję. Galii zamieszkiwały plemiona pochodzenia *celtyckiego*, posiadające rządy *możnych rodów* (rzadko królów), *szlachtę* i *Druidów* (kapłanów), którzy składali krwawe ofiary (ludzkie). Cezar wezwany przez *Eduów* przeciw *Helwetom*, zadał im klęskę pod *Bibrakte*, potem pokonał pod *Wezoncyo Ariowista* wodza germańskiego. — W r. 57 ruszył przeciw koalicji Belgów. skorzystał z niezgód i pokonał poszczególne plemiona. Zwyciężywszy buntowniczych *Wenetów* odparł Cezar napad germańskich *Uzypetów* i *Tenkterów*, co dało też mu powód do *pierwszego* przejścia *Ren* r. 55 (koło Kobleneyi). Przez Ren przeprowił się jeszcze raz, a do *Brytanii* także dwukrotnie. W ciągu 4 lat (58—55) ujarzmił Cezar *całą Gallię*, a przez 2 lata tłumił tylko powstania. Osiągnął przez to podwójny cel: 1. Zromanizował ludy celtyckie, 2. zyskał armię sobie oddaną. Na zimę przybywał do Galii przedalpejskiej dla narad ze stronnikami. W r. 52 skorzystał z tego wódz Arvernów *Wercingetorix*. Cezar zmusiwszy miasto *Alezyę* do poddania, dostał Wercingetorixa w swe ręce i kazał stracić w Rzymie. Gallia uległa zupełnie.

Rozdwojenie między Pompejuszem a Cezarem. Naprężenie stosunków wystąpiło jaskrawo po śmierci Krassusa i córki Cezara Julii (r. 54). Rzym stał się widownią anarchii (zabójstwo Klotyusza przez Milona na Via Appia r. 52), tak że optymaci musieli połączyć się z Pompejuszem i na r. 52 wybrali go konsulem bez kolegi, czyli *dyktatorem*. Cezar, którego władza kończyła się 1-go marca r. 49 potrzebował na następny rok niezbędnie konsulatu, by przeprowadzić w senacie swe rozporządzenia co do Galii i weteranów nagrodzić. Ale senat i Pompejusz żądali od Cezara, by wojsko rozpuścił i stawił się na wybór *osobiście* w Rzymie. Przez długi czas wstrzymywali trybunowie rozstrzygnięcie tej sprawy, a Cezar przysłał nawet na wyprawę partyjską 2 legiony, które zatrzymał Pompejusz. Z końcem roku 50 udał się Cezar do Rawenny w górnej Italii, a w styczniu r. 49 zażądał, by Pompejusz złożył władzę nad Hisz-

panią i wojsko swe też rozpuścił, bo minęło 5 lat. Gdy mu odmówiono i naznaczono termin rozpuszczenia jego wojska, dał ucho skargom trybunów, którzy do niego uszli, przekroczył *Rubikon* (*iacta alea est*) i rozpoczął wojnę.

Druga wojna domowa 49—45. Śmiałość Cezara, który z jednym legionem ruszył na Rzym, przeraziła Pompejusza i wielu optymatów tak, że uciekwszy do Brundisium przeprowił się coprędzej do Macedonii. Cezar, który tymczasem w ciągu 3 miesięcy zajął całe Włochy (wojsko i oficerowie zbiegli do niego; oddział w Corfinium) przekonał się, że bez floty nie poradzi. Zabawiwszy więc krótko w Rzymie, skąd zabrał zapasy pieniężne i gdzie pozyskał wielu swą łagodnością, ruszył do Hiszpanii. Tu w ciągu 40 dni poddało się 6 legionów pompejańskich (pod *Ilerdą* i Warron w Gades). Zajął również ważne miasto handlowe *Massilię*. Tymczasem zebrał Pompejusz 9 legionów w Grecyi i wzmocnił swą flotę na Adryatyku. Cezar załatwił w Rzymie za swym powrotem znowu tylko najważniejsze sprawy, złożył dyktaturę a przyjął konsulat na r. 48 i przeprowił się z 6 legionami z wielkim trudem do Grecyi. Pod *Dyrrachium* (czerwiec 48) obsadzonem przez Pompejusza wypadła walka dla Cezara *niepomysłnie*, ale pociągnąwszy przeciwnika za sobą na wschód pokonał go *zupetnie* na równinach tessalskich pod *Farsalos* (48). Pompejusz umknął do Egiptu, ale zamordowano go w chwili wylądowania na polecenie ministrów króla. Cezar przybył też wkrótce do *Aleksandryi*, gdzie skutkiem wnięszania się jego w spór między *Kleopatryą* a małoletnim Ptolomeuszem wybuchła t. zw. *wojna aleksandryjska* czyli hunt ludności przeciw Rzymianom. Cezara obleżono w zamku królewskim, a uratowały go dopiero posiłki z Azji (spalenie floty, pożar biblioteki aleksandryjskiej). Kleopatra otrzymała koronę po bitwie nad deltą Nilu, ale pod zwierzchnictwem Rzymu. Po 9 miesiącach musiał Cezar udać się sam do Azji Mniejszej, gdzie syn Mityrydata *Farnaces* czynił znaczne postępy. W 5 dniach skończył Cezar wojnę (*veni, vini, vici*) pobijwszy w r. 47 w Poncie pod *Zelą* Farnacesa. Powróciwszy do Rzymu, gdzie został dyktatorem, musiał znowu zwrócić się do Afryki. Tam schronili się bowiem stronnicy Pompejusza pod opiekę króla Numidy *Juby*. — W kwietniu r. 46 odniósł po krwawej bitwie pod *Tapsus* Cezar świetne zwycięstwo, zakończone rzezią. Wówczas to *Kato Młodszy* nie chcąc przeżyć upadku rzeczypospolitej rzymskiej odebrał sobie

życie w *Utyce* (*Uticensis*). W Rzymie odprawił Cezar powtórny tryumf (nad Gallią, Egiptem, Pontem i Numidyą) z wielką pompą, musiał jednak pospieszyć jeszcze do *Hiszpanii*. Synowie Pompejusza Gnejusz i Sextus uszedłszy z Afryki, znaleźli tu wielkie poparcie (zdrada kilku legionów Cezara). W marcu r. 45 przyszło więc w południowej Hiszpanii pod *Mundą* do walnej rozprawy, gdzie Cezar z wielkim trudem pokonał przeciwników. Kilkadziesiąt tysięcy Pompejan padło (podobno 33.000). Gnejusz zginął; uratował się tylko Sextus.

Cezar panem Rzymu. Jego reformy. Chociaż ponowne utworzenie władzy królewskiej nie datuje się od roku 46, był Cezar faktycznie *pierwszym* monarchą Rzymu: 1. Z woli ludu był oddawna najwyższym kapłanem (*pontifex maximus*). 2. Mianowany *dyktatorem* na 10 lat, został nim później *dożywotnio*. 3. Zastrzeżono mu prawo do *konsulatu*. 4. *Nietykalność*. 5. *Trybunał* z prawem veto. 6. *Cenzurę* i 7. *Statą władzę imperatorską* (jako praenomen, nie cognomen) z władzę nad wojskiem, finansami i prawem bicia monety ze swym portretem. Łagodny dla przeciwników, lekceważył przecież Cezar republikanów, budząc ich niechęć. Senat powiększył do 900 członków, obywatelstwo nadawał hojnie, wprowadzając do senatu Hiszpanów, Gallów, wyzwolenców. Liczbę kwestorów pomnożył do 40, pretorów do 16. Komicye uchwały wprawdzie prawa i wybierały wielu urzędników, ale była to władza nominalna. Nadto zreorganizował Cezar wojsko, skarb (zniesienie dzierżaw podatków), poczynił ulgi w placeniu długów, sądownictwo oddał senatorom i ekwitom, wydał ustawodawstwo karne, przez prawo *lex Julia municipalis* ujednostajnił stosunki miast italskich, ozdobił Rzym monumentalnymi budowlami, proletaryat rzymski zaopatrywał *darmo* w zboże (150.000 ludzi), część zaś rozsiedlił po prowincjach, i założył *kolonie obywateli* w Koryncie i Kartaginie. Nareszcie zreformował także kalendarz na wzór egipskiego. W miejsce niedokładnego księżycowego (początek roku zamiast w styczniu w jesieni) ustanowił rok słoneczny o 365 $\frac{1}{4}$ dniach (*kalendarz Juliański* w kościele greckim). Miesiąc lipiec nazwano na jego cześć *Julius*. Za ograniczenie zdzierstw publikanów wielbiły Cezara szczególnie *prowincyje*, oddając mu cześć boską. W Rzymie jednak żywiono ku niemu niechęć; Cezar odrzucił też dwukrotnie tytuł i koronę królewską. Dużo niechęci wzbudziła również ku niemu zamierzona wyprawa przeciw

Partom dla pomszczenia śmierci Krassusa i odebrania odznak rzymskich, obawiano się bowiem, że Cezar przybierze na Wschodzie tytuł monarszy. Opozycya wydawała pisma ulotne, oddawała przesadną cześć pamięci Katona i knuła spiski. Na czele spiskowców-senatorów stanęli pretorowie *M. Junius Brutus* (ulubieniec Cezara), *C. Kasjusz Longinus* i *Decimus Brutus Longinus*. W dniu 15 marca r. 44 zasztylowali spiskowcy Cezara przed posiedzeniem senatu w teatrze Pompejusza u stóp jego posągu; skonał ze słowami: »I ty Brutusie przeciw mnie!«

Cycero, Cezar, Warron jako pisarze Działalność literacka Cyclerona była bardzo rozległa. Pisał on: 1. *Mowy* za Rosciuszem Amerinem, przeciw zdzierstwom Werresa na Syceylii, za prawem Maniliusza, cztery mowy przeciw Katylinii, 14 mów przeciw Antoniuszowi, zwanych filippikami i t. p. 2. Pisma retoryczne *o wymowie*. 3. *Listy* do różnych osób i przyjaciół. 4. *Pisma filozoficzne*, które szerzyły wśród Rzymian znajomość filozofii greckiej. Rzymianie nie mieli własnej filozofii, ale skłaniali się ku poglądom *stoików* lub *epikurejczyków*. Epikureizm szerzył w formie poetycznej współczesny Cycleronowi *Lukrecyusz Karus* (*De rerum natura*), Cycero zaś holdował *eklektyzmowi* t. zn. wybierał z różnych systemów skłaniając się ku stoikom. Cycero jest twórcą *klasycznie doskonałej prozy* rzymskiej. — *Cezar* słynął także jako *znakomity pisarz* o świetnym a prostym stylu. Z dzieł jego historycznych znane są komentarze *O wojnie z Gallami* i *O wojnie domowej*; pisał nadto wiersze, dzieła astronomiczne i gramatyczne, a gdy Cycero wydał żywot Katona, napisał *Antikatones*, w którym Katona wyszydzał. Należy jeszcze wspomnieć o *M. Terencyuszu Warronie*, który w wojnie domowej był stronnikiem Pompejusza i legatem w Hiszpanii, a potem pogodził się z Cezarem. Oprócz »Menippejskich satyr« wydał Warron około 500 utworów wierszem i prozą, które w znacznej części zaginęły, a zajmowały się badaniem starożytności rzymskich.

10. Antoniusz i Oktawian.

Drugi tryumwirat r. 43. Śmierć Cezara nie przywróciła republiki, bo tę zabiły już wojny domowe i upadek obyczajów republikańskich. W czasie powszechnego zamieszania po zamordowaniu Ce-

zara zabrał konsul *Marek Antoniusz* wszelkie papiery zmarłego i podczas pogrzebu odczytał jego testament (bogate zapisy na rzecz ludu i spiskowców), czem tak lud rozjątrzył, że wielu zabójców zamordowano. Antoniusz zażądał dla siebie gwardyi z 6000 ludzi i zmierzał otwarcie do zagarnięcia władzy. Wtem przybył do Rzymu wnuk siostry Cezara (ur. 63) *Gaius Oktawian*, który bawił na studyach w Apolonii. Ponieważ Cezar adoptował go i zapisał cały majątek, przybrał nazwisko *Juliusz Cezar Oktawian*, a że Antoniusz nie dopuszczał go do objęcia spadku, szukał poparcia u senatu, widzącego w nim za sprawą *Cycerona* pożądanego współzawodnika. Pobrawszy pieniądze na kredyt zaczął wypłacać zapisy Cezara, zyskiwał sobie weteranów i zaciągał żołnierzy za zezwoleniem senatu. *Cycero* wystąpił też z 14 mowami (filippikami) przeciw Antoniuszowi, a gdy Antoniusz chciał odebrać *Gallię cisalpińską*, nadaną jeszcze przez Cezara *Decimusowi Brutusowi* wybuchła t. zw. *wojna mutynieńska*. *Decimusowi Brutusowi*, obleżonemu w *Mutynie* posłał senat wojsko pod *Oktawianem* jako propretorem i pod konsulami *Hircyuszem* i *Pansą*. Konsulowie zginęli w bitwie, ale Antoniusz poniósł klęskę i uciekł. Senat zażądał, by *Oktawian* oddał dowództwo *Decimusowi Brutusowi*, ale ten zrzucił maskę uległości, ruszył na Rzym i wymusił na senacie dla siebie konsulatus, poczem miał ścigać Antoniusza. Ale najniespodziewaniej stanął na życzenie weteranów Cezara pod *Bonią* r. 43 układ między *Oktawianem*, *Antoniuszem* i *Lepidusem* (zwolennikiem Cezara), na mocy którego *podzielili* między siebie władzę na 5 lat, tworząc *nowy urząd nadzwyczajny* (*triumviri reipublicae constituendae*) i mieli razem zwalczać na wschodzie *Brutusa* i *Kassjusza*. Dla przeprowadzenia swych planów postanowili tryumwirowie usunąć wpływowych nieprzyjaciół i zaopatrzyć się w ich zasoby. W tym celu urządzono *proskrypcye*, które drugi tryumwirat okryły wstydem. Miało zginąć wówczas 2000 rycerzy i 300 senatorów, a między nimi i *Cycero*, którego *Oktawian* poświęcił dla zemsty Antoniusza (*Antoniusz* wuja, *Lepidus* brata). W Rzymie i Italii zapanał spokój!

Tymczasem jedyni obrońcy wolności *M. Brutus* w *Macedonii*, a *Kassysz* w *Syrii* gromadzili wielkie wojska. Bitwa rozstrzygająca została stoczona koło trackiego miasta *Filippi* r. 42. W ciągu kilku tygodni przyszło do 2 wielkich bitew: w pierwszej zwyciężył *Antoniusz* *Kassjusza*, który sobie sam życie odebrał, gdy znowu *Oktawian*

wiana pobił Brutus; w drugiej uległ Brutus połączonym przeciwnikom sam się zabijając. Wojska i flota przeszły do tryumwirów; Antoniusz udał się na wschód, Oktawian wrócił do Włoch.

Niezgody między tryumwirami. Jako wynagrodzenie otrzymali weteranie Oktawiana wiele *miast italskich*. Za wypędzonymi mieszkańcami ujął się konsul *Lucyusz Antoniusz* brat tryumwira, skutkiem czego wywiązała się t. zw. *wojna peruzyńska*, zakończona wzięciem *Peruzyi*, do której się schronił Lucyusz. Zerwaniu stosunków między tryumwirami zapobiegli żołnierze, nakłaniając ich do zjazdu w *Brundisium* r. 40. Antoniusz wziął *Wschód*, Oktawian *Zachód*, *Lepidus Afrykę*, nadto ożenił się Antoniusz po świeżej śmierci swej żony *Fulwii z Oktawią*, siostrą przyrodnią Oktawiana. Tymczasem *Sextus Pompejusz* syn *Pompejusza* urósłszy na potężnego korsarza morskiego, z którym nawet *senat* zawierał układy, gdy zwalczał Antoniusza, opanował *Sycylię* i odciał Rzymowi dowóz żywności. Tryumwirowie zjechali się z nim w *Misenum* i oddali mu *Sycylię*, *Sardynię*, *Korsykę* i *Peloponez*. Ale Oktawian utworzywszy w ciągu kilku lat *flotę* i wezwawszy na pomoc *Lepida z Afryki* pobił r. 36 pod *Mylami* przez wodza swego *M. Vipsanusa Agrypę* (założyciela Kolonii »*colonia Agrippina*« i twórcę *Panteonu* w Rzymie) *Pompejusza*, który zginął później w *Milecie*. *Lepidus* zażądał teraz *Sycylii* dla siebie. Ale Oktawian ujął sobie jego żołnierzy, a *Lepidus* opuszczony został tylko *arcykapłanem* (*pontifex maximus*), którą to godność piastował aż do r. 12 (t. j. do śmierci) i poszedł na wygnanie. Z kolei rzeczy musiało przyjść do walki o władzę między pozostałymi przy życiu duumwirami.

Antoniusz i Oktawian. Rywalizacya o spadek *Cezara* musiała wcześniej czy później doprowadzić do wojny między *Antoniuszem* a *Oktawianem*. Powstrzymywała ją *Oktawia*, z którą początkowo przebywał *Antoniusz* w *Atenach*. Po nieszczęśliwej wyprawie na *Partów* jednak, odesłał *Antoniusz* *Oktawię* do Włoch, a sam podążył do *Aleksandryi*, usidlony przez *Kleopatę*. Tu przybrał obyczaje wschodnie, a dzieci *Kleopatry* powyposażał posiadłościami rzymskimi w *Syryi*. Natomiast *Oktawian* zjednał sobie całe Włochy przez wdzięczność otrzymał *nietykalność trybuńską* i przedsiębrał wyprawy wojenne za *Alpy* (granice *Italii* po zniesieniu prowincyi *Galii cisalpina* sięgały po *Alpy*), do *Illyrii*, *Dalmacyi* i do *Pannonii* w poblizę *Dunaju*. Gdy w r. 33 upłynęło pięciolecie przedłużonej władzy tryumwirów,

wnieśli obaj rywale skargi na siebie do senatu. Antoniusz już przedtem posłał list rozwodowy Oktawii i złożył u westalek w Rzymie testament, zapisujący państwo rzymskie Kleopatrze i jej dzieciom. Skorzystał z tego teraz Oktawian i uzyskał z łatwością u Rzymian wypowiedzenie wojny Antoniuszowi i Kleopatrze. Antoniusz zebrał wcześniej całe siły Wschodu (100000 ludzi) i silną flotę na zachodnim wybrzeżu Grecyi. W dniu **2 września r. 31** przyszło do walnej bitwy pod *Akcyum* (nad zatoką ambracyjską dzisiaj zatoka Volo), w której Antoniusz powodując się przedwczesną ucieczką Kleopatry uszedł do Aleksandryi. Bezradne wojsko lądowe i flota przeszły do Oktawiana, który w r. 30 podążył do Egiptu. Na fałszywą wieść o śmierci Kleopatry odebrał sobie Antoniusz życie, a Kleopatra chwyciła się tego samego środka, gdy przekonała się, że nie zjedna dla siebie Oktawiana. Niezmierne bogactwa egipskie sprowadziły formalny deszcz złota na Rzym, którego organizm państwowy też odżył. Zimą z roku 30/29 przepędził Oktawian w Azji dla uregulowania stosunków z Partami, a na lato r. 29 wrócił do Rzymu, gdzie od 13—15 sierpnia odprawiał tryumf. Po 15 latach wojny domowej wróciła monarchia założona przez Cezara do jego spadkobiercy, — pana całego świata starożytnego.

Okres trzeci: Czasy świetności (30 przed — 180 po Chr.)

---

11. Rzym za Augusta.

Pryncypat Augusta. Na czele państwa rzymskiego stał Cezar Oktawian od r. **31 przed — 14 po Chr.** 13 stycznia r. 27 złożył Oktawian *całą* władzę w ręce *senatu*, a dopiero na usilne nalegania podzielił się nią z senatem. Wtedy to utworzono nowy najwyższy urząd *principatus* (cesarstwo) obok równoległej władzy senatu. Prowincje dzieliły się też dlatego na: 1. *senatorskie*, zupełnie spokojne i 2. *cesarskie*, wymagające utrzymywania sił zbrojnych. Senat nadał nadto Oktawianowi tytuł *Augustus* (Dostojny). Pryncypat łączył *różne* władze republikańskie: 1. *Naczelne dowództwo* nad wszystkimi wojskami (*imperium*) z prawem mianowania poddowódców i legatów czyli zastępców i z *władzą prokonsularną* nad prowincjami cesarskimi (tytuł »imperator« posiadał zresztą Oktawian

już od r. 40). 2. *Trybunał* (potestas tribunica) przekazywany od r. 23 Augustowi corocznie, a dający *nietykalność* (sacrosanctitas), władzę nad urzędnikami w całym państwie, wnoszenie ustaw w komicyach. 3. *Arcykapłaństwo* (pontifex maximus) czyli nadzór nad nabożeństwem (od śmierci Lepida r. 12). 4. Tytuł *princeps senatus* znany w czasach republiki a nadawany przez cenzorów najdosłojniejszemu senatorowi. Jako princeps miał Augustus prawo mianować część senatorów (nominatio) i proponować senatowi urzędników do wyboru (commendatio). Od tytułu princeps przyjęła się nazwa pryncypatu na oznaczenie cesarstwa. 5. Cesarzowi wolno było piastować godność *konsula* i wykonywać *census*. Mimo ogromnej władzy szanował Oktawian senat, zachowywał pozory republikańskie, żył i mieszkał skromnie na *Palatium* (stąd pałac). Choć bez wielkich zdolności był zręcznym politykiem, srogim lub łagodnym w miarę potrzeby, wyrachowanym, zimnym bez szczerości. Podział władzy między cesarza a senat w Rzymie, gdzie Augustus był pierwszym urzędnikiem republikańskim, a nieograniczonym imperatorem na prowincyi stanowi największy błąd urządzeń oktavianskich.

Wewnętrzny zarząd państwa. A. Organizacya wojska.

1. *Legiony* w liczbie 25 (liczyły 150 tysięcy żołnierzy) składały się z obywateli rzymskich, a rekrutowały się z werbowanych ochotników. Służba w legionach trwała lat 20, poczem weteranom dawano nagrody pieniężne lub grunta. 2. *Kohorty auxyljarne* (pomocnicze, niemal tak liczne jak legiony) wybierały żołnierzy z poddanych po prowincjach lub ze sprzymierzeńców. Służono w nich przez 25 lat, a wysłużeni żołnierze otrzymywali nieraz obywatelstwo rzymskie. Cała armia stała załogą *na granicach państwa* i to: a) legiony przez całe nieraz wieki, w tych okolicach, z których się rekrutowały a b) kohorty auxyljarne w krajach odległych, z których nie pochodziły. Pieniędzy na utrzymanie wojska dostarczał osobny *skarż wojskowy* (aerarium militare), czerpiący dochody z całego państwa. 3. *Flota wojenna* w dwóch oddziałach po 250 okrętów miała stanowiska pod *Misenum* (morze Tyrreńskie) i pod *Rawenną* (Adryatyk). 4. *Pretoryanie*, gwardya przyboczna Cezara przebywająca stale w Rzymie (9 kohort każda po 1000 ludzi) była zaciągana z Italii, a dowodził nią naczelnik zwany *prefektem*. 5. *Policya* miasta Rzymu licząca 4 kohorty (*cohortes urbanae*) werbowana również z Italii, była urządzona po wojskowemu pod dowództwem *naczeln-*

nika miasta (praefectus urbi) wybieranego z pomiędzy senatorów. B. Urzędy cywilne. Senat miał znaczenie rady administracyjnej, liczył 600 członków, z których każdy musiał posiadać milion sesterעי majątku (200.000 koron). Senat sądził też sprawy kryminalne, a uchwały jego (senatus consulta) stawały się ustawami. Od cesarza Tyberyusza wybierał także urzędników. Sprawy oficerów, cesarskich prokuratorów, członków rodziny cesarskiej lub prowincyi cesarskich załatwiał osobny sąd zwany *cesarskim*. Konsulat, z dawnych urzędów najważniejszy trwał teraz zaledwie *kilka miesięcy*, inne urzędy nie miały znaczenia. Zatwierdzanie ustaw przez *komicya* stało się *formalnością* jak i wybór urzędników. W *miastach italskich* panował rozległy *samorząd*. Na czele miasta stali 4 lub 2 urzędnicy i rada miejska (*decuriones*).

Prowincye rzymskie. Prowincye, o które Augustus bardzo dbał i prawie wszystkie zwiedził, dzieliły się od r. 27 na: 1. *senackie*, wewnątrz kraju leżące, spokojne, któremi zarządzali z ramienia senatu co roku nowi *prokonsulowie* bez władzy wojskowej, a z których cesarz pobierał część dochodów, 2. *cesarskie*, pograniczne, gdzie przebywały legiony i gdzie rządili legaci cesarscy z tytułem *propretorów*, zmieniający się rzadko. Pobór podatków na prowincyi uległ zmianom. Dochody z prowincyi senackich wybierali *kwestorowie* i składali do *skarbu publicznego* (aerarium), zaś z cesarskich gromadzili *prokuratorowie* cesarscy do *kasy cesarskiej* (fiscus). Liczbę *publikanów* (dzierżawców) ograniczono, zaprowadzono *pomiar i szacowanie* gruntów (system katastralny), a urzędnikom wyznaczono stałe pensye. Na prowincyach pozwolono namiestnikom bić pieniądze, zaś w Italii wolno było bić monetę srebrną i złotą zarówno cesarzowi jak senatowi, a miedzianą wyłącznie senatowi (monety senackie nosiły stempel SC). Dla ułatwienia komunikacji budowano po prowincyach nowe *drogi bite* (cura viarum należało w Itali do cesarza), trwałe *mosty*, zaprowadzono *poczty* (wyłącznie dla użytku rządu). Dlatego też kwitnął *handel i przemysł*, rozwijało się rolnictwo, a Augustowi oddawano za *życia cześć boską*. Prawa obywatelstwa udzielano rzadko i to poszczególnym ludziom, szafowano za to *prawem łacińskim* (ius latinum) na korzyść *całych miast* przyspieszając w ten sposób *romanizacyę*. Szybko zromanizował się też *zachód* (Hiszpania, Gallia); na *wschodzie* przeważał natomiast żywioł *grecki*. August popierał go i skutkiem tego ustaliła się cywilizacya *grecko-rzymska*.

Miasto Rzym i jego życie. Za Augusta liczył Rzym *milion* mieszkańców a rozciągał się na *siedmiu wzgórzach* (palatyńskim, kwirynalskim, kapitolieńskim, awentyńskim, eskwilińskim, wiminalskim i celijskim). Między Palatynem a Kwirynałem leżał rynek główny (*forum Romanum*), a wzdłuż niego biegła najważniejsza ulica rzymska, *święta* czyli *via sacra*, którą tryumfatorowie jeździli na Kapitol. Istniało nadto wiele innych rynków, za miastem rozległy plac zwany *Polem Marsowem* (między Kwirynałem a Tybrem), zresztą były ulice *wąskie i kręte*. Z powodu częstych wylewów Tybru postarał się August o jego regulację (*cura Tiberis*) a dla zapobieżenia częstym pożarom utrzymywał własnym kosztem 7 kohort *straży pożarnej* (vigiles) pod własnym prefektem. Miasto dzieliło się na 14 dzielnic (regiones) a nadzór nad ulicami, budynkami mieli osobni urzędnicy. Najświętszym miejscem w całym państwie było wzgórze kapitolieńskie. Na jednym jego szczycie była świątynia Jowisza, Junony i Minerwy, na drugim zamek (arx) ze świątynią Junony i mennicą, (jeden bok Kapitolu zwał się skałą *tarpejską*). Na forum odbywały się komicja trybusowe, tu też stała mównica (*rostra*), gmach senatu (*curia*) i okrągła świątynia *Westy*. Posiedzenia sądowe odbywały się w salach krytych zwanych *bazylikami*. Ze starszych budowli zasługiwał na uwagę *wielki cyrk* (circus maximus) między Palatynem a Awentynem (z czasów królów), wodociągi (aquaeductus) i *teatr stały* zbudowany przez Pompejusza. Dopiero za Augusta zmieniono cegłę na marmur i wybudowano mnóstwo gmachów publicznych (Agryppa), pałaców prywatnych, łuki tryumfalne, kolumny, termy czyli łaźnie publiczne. Było jednak jeszcze wiele lichych domów t. zw. insulae wąskich a wysokich.— Lud rzymski lubił się bawić, to też August dbał o jego rozrywki. W teatrach odbywały się przedstawienia sceniczne, w *amfiteatrach* (2 teatry eliptycznie połączone) walki gladyatorów i dzikich zwierząt, w basenach wodnych bitwy morskie. Cały tydzień niemal spędzali Rzymianie w *termach* czyli łaźniach publicznych. Oprócz kąpiei wodnych i parowych odbywały się tu w licznych poczekalniach i wspaniałych salach popisy, wykłady, — w ogóle zastępowały termy greckie *gimnazya*. O lud biedny dbał August bardzo; osobny urzędnik (praefectus annonae) rozdawał bezpłatnie zboże 200.000 ludziom (*cura annonae*). Odtąd znał też proletaryat rzymski tylko jedno

hasło: *panem et circenses*. Za przykładem Rzymu szła reszta Italii. Skutkiem rozwielmożenia się niewolnictwa, gladiatorów, hellenizmu i nagromadzenia kapitałów w poszczególnych rodach zapanował w Rzymie przepych i niesłychany zbytek. August przy pomocy pism (Horacy!), ustaw, rozporządzeń starał się zbytek ukrócić, ale nie wiele zdołał zdziałać.

Polityka zagraniczna i wojny. Państwo rzymskie było za Augusta nader rozległe. Na południu graniczyło z pustyniami afrykańskimi, na wschodzie z rzeką Eufkrat, na północy i zachodzie z rzekami Dunaj i Ren. Na granicach trwały ciągłe walki, za to wewnątrz panował spokój zupełny (*pax Romana*), a państwo rzymskie było dla współczesnych *całym światem cywilizowanym*. August nie myślał wcale rozszerzać granic, to też polityka jego zewnętrzna była jedynie *odporną*. Na *wschodzie* nie poczyniono żadnych nabytków. Od Partów wyjednał tylko August na drodze rokowań dyplomatycznych *zwrot rzymskich odznak*, co lud rzymski uważał za wielkie zwycięstwo. Zawikłanej kwestyi spornej o granicę na wschodzie nie załatwił cesarz, ale podniósł tamże znaczenie imienia rzymskiego i nawiązał stosunki handlowe z Indjami. Z Syrii wglądał w stosunki Judei, aż ją wcielił do swego państwa a z Egiptu zanosły jego imię legiony aż do Arabii i Etyopii. Na *zachodzie* musiano za to staczać ciężkie walki w Hiszpanii z *Kantabrami* i *Asturyjczykami*, a spokój przywrócił tu od 20—19 r. zręczny wódz Agryppa. Wyborne rządy prowincjonalne Augusta wydały owoce w Gallii. Miasto *Lugdunum* (Lyon) stało się ogniskiem 3 galijskich prowincyj i drugą stolicą świata. Po podbiciu krajów alpejskich leżących na południe od górnego biegu Dunaju t. j. Reeyi, Windelicyi, Noricum i Pannonii, ubezpieczył syn Augusta Tyberyusz w latach 12 — 9 r. dolny bieg Dunaju przeciw *Getom* i *Bastarnom* i stworzył między Dunajem a Illyryą, Macedonią i Tracją prowincję *Mezyę*. Posiadłości północne oparto wówczas o Ren i Dunaj i wystawiono szereg twierdz jak: a) *Castra vetera* (Xanten), b) *Colonia Agrippina* (Kolonja), c) *Moguntiacum* (Moguncya), d) *Augusta Rauracorum* (Augst pod Bazyleją), e) *Augusta Vindelicorum* (Augsburg), f) *Castra Batavorum* (Passawa), g) *Vindobona* (Wiedeń) i t. p. Najdłuższe i zacięte walki prowadzono za Renem i Dunajem z *Germanami*. Ludy te aryjskie nie miały stałych siedzib, lecz wędrowały na przestrzeni po Bałtyk i Wisłę, morze Czarne, Don i Wołgę. Wschodnich

Germanów czyli *Gotów* Rzymianie nie znali, zachodni Germanowie między *Renem* a *Odrą* mieli różne nazwy; kraj ich był bagnisty i lesisty. Ustrój polityczny był u nich *rodowy*. Na czele rodzin lub rodów stali naczelnicy o znacznej władzy. Wszysey wolni byli równi *szlachta* była nieliczna; pochodzili z niej *królowie*. Germanowie mieszkali po wsiach lub drewnianych dworach, zajmowali się wojną lub polowaniem (*drużyny*), pracę w domu zostawiając niewiastom lub niewolnikom. Kraje ich dzieliły się na *powiaty* (Gau) pod zarządem *grafów*; w razie wojny wybierano księcia czyli wojewodę (*Herzog*). Gromadzili się tylko na nabożeństwa, sądy lub wojnę; zamiłowani w wolności i niezgodach nie utworzyli nigdy większego państwa. Bóstwa, którym składano nawet ofiary ludzkie mieli następujące: 1. *Wuotan* czyli *Odin* król bogów, 2. *Donar* jego syn, bóg piorunów, 3. *Zio* bóg wojny, 4. *Fro* bóg słońca i pokoju, 5. *Paltar*, 6. boginie *Frouwa*, *Frigga*, *Hulda* i *Hellia* bogini świata podziemnego. Ważną rolę odgrywały w mitologii *Walkiry*, posłanniczki Wuotana. Duchy walecznych dostawały się do *Walhalli*. Cenionemi były też przez Germanów *wrózki*. — Wyprawy za Ren przedsiębrał za Augusta jego pasierb *Druzus*, który dotarł do Wezery i Elby, pozakładał warownie (Aliso), i pokonał związki Swewów, Uzypetów, Sigambrów, Brukterów, Cherusków, Chattów. Po jego nagłej śmierci r. 9 zmusił do uległości zachodnich Germanów brat jego i następca *Tyberyusz*, tak że *provincia Germania* była w faktycznem posiadaniu Rzymian. Dopiero nowe państwo *Markomanów* (w Czechach) założone przez *Maroboduusa* zaniepokoiło Rzymian a współcześnie wybuchł bunt *Cherusków* pod wodzą *Arminiusa* (Hermana). Zwabiony w zasadzkę poniósł wódz rzymski *Kwintiliusz Warus* straszną klęskę w lesie *Teutoburskim* (ks. Lippe-Detmold) r. 9 po Chr. Wyginęły 3 legiony, Warus sam sobie śmierć zadał. August zaniechał podboju Germanii, a strzegł tylko granicy nadreńskiej.

Doradcy i rodzina Augusta. Głównymi doradcami Augusta byli: *Mecenas* i *Agrypa*. *Mecenas*, potomek królów etruskich, choć był w Rzymie tylko ekwitem, kierował *opinią publiczną*, popierał *sztuki* i *nauki*. *Agrypa* przyjaciel Oktawiana mimo niskiego pochodzenia był dzielnym *wodzem* i *administratorem*. Odznaczywszy się jako wódz odbywał nieraz tryumfy, co było później przywilejem samego tylko cesarza, a wodzom przyznawano tylko odznaki tryumfalne. W pożyciu rodzinnem nie był Augustus szczęśliwy. Za

młodo rozwodził się 3-krotnie, dopiero z 4-tą żoną *Liwą* żył 50 lat szczęśliwie lecz bezdzietnie. Jedynaczkę *Julię* (z 2-go małżeństwa ze Skrybonią) wydał za Agryppę i adoptował jej synów Gajusa i Lucjusza Cezara, ale ci zmarli młodo. Po śmierci Agryppy wydał Julię za starszego swego pasierba Tyberyusza, ale musiał ją skazać na wygnanie. Młodszy pasierb Druzus umarł młodo, to też tron pozostawił August, choć niechętnie, adoptowanemu przez siebie pasierbowi *Tyberyuszowi*. Oktawian umarł 19 sierpnia r. 14 po Chr. w Noli (w Kampanii) w 76 roku życia. W Rzymie uznano go za *boga*.

Literatura rzymska. Za Augusta świeciła literatura rzymska swój *złoty wiek*. Wpłynęła na to opieka samego Cezara, Mecenasa i arystokracji rzymskiej, jakoteż publiczne *biblioteki*. A. Poezja. Po dawniejszych poetach jak Lukrecyusz Carus, Terencyusz Warro, zasłynęli teraz jako pisarze *elegii* *Katullus* (84—46), *Tibullus* (54—19) i *Propercyusz* (54—16). Sławnym był też *P. Wergiliusz Maro* (70—19) rodem z Mantui, autor sielanek (*Bucolica*), utworu dydaktycznego o rolnictwie (*Georgica*), a przede wszystkim przez swą epopeję *Eneidę*, w której ród Juliuszów wywiódł od Eneasza. Jako najznakomitszy liryk rzymski dał się poznać *Qu. Horacyusz Flakkus* (65—8) rodem z Wenuzyi w Apulii. Pisał on ody, epody, satyry i listy poetyckie. Płodnym pisarzem był *P. Owidiusz Naso* autor *Metamorfóz* (43—17 po Chr.), a bajki *Ezopa* przerabiał *Fedrus*. B. Literatura prawnicza. Twórcami tej gałęzi wiedzy rzymskiej byli: a) *Antystius Labeo* i *Proculus* (szkoła prokulejanów), b) *Atejus Capito*, *Sabinus* i *Cassius Longinus* (szkoła Sabinianów lub Kassyanów. C. Historia. Po Cezarze słynął na polu historii *Crispus Sallustiusz* (86—35), który opisał spisek Katyliny i wojnę z Jugurtą i *Kornellusz Nepos*, autor żywotów znakomitych Greków i Rzymian. Największym historykiem rzymskim był jednak *Tytus Liwiusz* (59—17 po Chr.) z Patavium, który skreślił w 142 księgach dzieje rzymskie od najdawniejszych czasów do 14 r. przed Chrystusem. D. Literatura grecka. 1. *Strabo* (66—24 po Chr.) rodem z Amazyi w Poncie zostawił po sobie opis ziemi, pelen wiadomości geograficznych, etnograficznych i historycznych. 2. *Diodor* (około r. 50) z Sycylii napisał »Bibliotekę historyczną« i wielką historię powszechną. 3. *Dyonizyusz* z Halikarnassu (około r. 30) ułożył najstarszą historię Rzymu do wojen punickich. — Wszysey trzej przebywali w Rzymie.

12. Cesarzowie z domu Juliuszów.

Tyberyusz 14—37 po Chr. Tyberyusz Klaudyusz Nero, najstarszy syn Liwii z pierwszego małżeństwa nazywał się jako cesarz *Tyberyusz Cezar Augustus*. Obejmując rządy liczył 55 lat; władcą był troskliwym o dobro państwa, dobrym wodzem i administratorem, ale dla swej podejrzliwości i skrytości nie używał powszechnej sympatii. Władzę monarchiczną ugruntował, nie żądając co pewien czas jak August potwierdzenia od senatu; za to wszystkie wybory oddał senatowi. Za sprawą swej prawej ręki *Eliusa Sejana* ściągnął wszystkie oddziały pretoryanów do obozu warownego u bram miasta i objął komendę nad kohortami miejskimi; urząd prefekta pretoryanów i miasta stał się odtąd bardzo ważnym. Zaraz w początkach panowania Tyberyusza zbuntowały się legie pograniczne dla polepszenia losu, ale bunty stłumił nad Dunajem Sejan, nad Renem synowiec cesarza Germanik. Germanik przedsiębrał potem w latach 14—16 wyprawę na Germanów, ale cesarz zwolennik polityki pokojowej odwołał go na Wschód gdzie umarł w r. 19 (podobno zamordowany), zaś skutkiem intryg Tyberyusza sami Germanie zabili Arminiusza r. 21, a państwo Markomanów upadło, Maroboduus schronił się do Italii i umarł w Rawennie. Tyberyusz wsławił się swemi procesami o *zbrodnię majestatu* (pojęcie zbrodni majestatu ludu rzymskiego powstało za rzeczypospolitej) wytaczanemi skutkiem spisków a nagrody zachęcały donosicieli (*delatorów*) do oskarżania coraz nowych obywateli. Po śmierci Germanika adoptowanego syna Tyberyusza, skazano wdowę po nim a córkę Julii *Agrypinę* wraz z 2 synami na wygnanie za poduszczeniem Sejana, gdy winiła cesarza, że przyczynił się do śmierci jej męża. Ambitny Sejan otrul następnie rodzonego syna Tyberyusza *Druzusa* przy pomocy tegoż żony, z którą miał się ożenić i uknuł spisek mający na celu zagarnięcie najwyższej władzy. Tyberyusz, który osiadł na wyspie *Kaprei* dowiedział się o zdradzie, kazał zamordować Sejana z rodziną i zarządził z nienawiści ku ludziom straszne prześladowanie. Umarł z imieniem *krwawego tyrana* w osamotnieniu na wyspie Kaprei w roku 37 licząc 77 lat. Za jego rządów żył, działał i poniósł śmierć *Jezus Chrystus*. Zwolenników Jego uważano za *sektę żydowską* i nie zwracano na nich początkowo uwagi.

Cesarz Gajus (37—41). Najmłodszy syn Germanika i Agryppiny z przydomkiem *Kaligula* (buty żołnierskie) uszedł podejrzliwości Tyberysza dzięki udawaniu. Początkowo zyskał ogólne uznanie, nawet na prowincyi, ale wkrótce strwonił skarby zebrane przez poprzednika, wznowił procesy o obrazę majestatu i nałożył ciężkie podatki (od dochodów $12\frac{1}{2}\%$). Zarazem ogarnął go szal wszechpotęgi, mienił się bogiem (żądał wystawienia swego obrazu w świątyni jerozolimskiej, zamiar udaremniony buntem Żydów) wyższym od Jowisza. Śmiesznością okryły go wyprawy bezowocne do Germanii i Brytanii (zbieranie muszli). Zelżony przezeń oficer Kassysz Charea uknuł spisek między pretoryanami i *zamordował* r. 41 po Chr.

Cesarz Klaudyusz (41—54). Gdy senat zastanawiał się czy zaprowadzić rzeczpospolitą, czy wybrać cesarza z pomiędzy siebie obwołali pretoryanie panem *Tyberysza Klaudyusza Germanika* brata Germanika a stryja Gajusa. Słabowity ten i dobroduszny cesarz rządził dobrze, zyskał dla państwa 2 nowe prowincye: *Brytanię* i *Mauretanię*, upokorzył Trację i strzegł imienia rzymskiego dzielnie na wschodzie. Dbał też o poprawę sądownictwa, osuszył jezioro fucyńskie, rozszerzył port Ostie, przez co podniósł handel. Opiekował się szczególnie Gallią i przyznał jej mieszkańcom przystęp do rzymskich urzędów i do senatu (*ius honorum*). Wielki wpływ wywierali na rządy dwaj wyzwoleńcy *Pallas* i *Narcissus*, a na cesarza żony *Messalina Walerya*, którą kazał stracić dla własnego bezpieczeństwa i *Agryppina* młodsza (córka Germanika i Agryppiny starszej). Ta nakłoniła cesarza przy pomocy Pallas, że pominął własnego syna Brytannika i mianował następcą jej syna Nerona z pierwszego małżeństwa z Domicyuszem Miedzianobrodym (Ahenobarb) jakoteż ożenił ze swą córką Oktawią. Gdy Narcissus usiłował podkopać jej wpływy otrula cesarzowa męża zapomocą ulubionych grzybów, by rządzić w imieniu syna.

Nero Klaudyusz Cezar (54—68). Początkowo rządził Nero razem z Agryppiną. Potem wyzwolił się od jej wpływu, a przybrawszy do pomocy prefekta pretoryanów Afranusza Burrusa i swego nauczyciela Lucyusza Enneusza *Senekę* znakomitego poetę, mowcę, i filozofa-stoika, władał przez 5 lat doskonale. Ale gdy usunięta Agryppina zaczęła działać na korzyść syna Klaudyusza Brytannika, kazał go otruć a matkę r. 59 zamordować. Odtąd stał się srogim władcą. Pierwszą żonę Oktawię odepchnął (zamordowano ją r. 62) a ożenił

się z Poppeą Sabina. Zamiast rządzić, występował publicznie w teatrze jako śpiewak, muzyk, poeta, w cyrku jako woźnica, budząc zgorznienie. W r. 64 wybuchł wielki pożar w Rzymie, a Neron, by usunąć od siebie słuszne podejrzenia, zwałił winę na chrześcijan i wszczął straszne prześladowania (walki z dzikimi zwierzętami w cyrku, pochodnie Nerona). Wówczas to ukrzyżowano św. Piotra, a ścięto św. Pawła. Neron odbudował Rzym z przepychem, a dla siebie wystawił *dom złoty* (domus aurea). Skutkiem niezadowolenia ogólnego szerzyły się spiski, które cesarz karał śmiercią († Seneka r. 65 i jego siostrzeniec M. Enneus *Lukan* autor epepei »Pharsalia« przyjaciel Nerona). Wreszcie wybrał się Nero w podróż artystyczną do Grecji (66—67) zyskiwał oklaski i uwalniał miasta od danin. Dla zaradzenia oplakanemu stanowi finansowemu państwa kazał pogorszyć wartość monet. Tymczasem celtycki namiestnik Galii C. Juliusz Windex ogłosił się monarchą, a legie hiszpańskie obwołały cesarzem P. Sulpicyusza Galbę. Pretoryanie przyłączyli się do tych ruchów, senat wyjął Nerona z pod prawa. Ten schronił się do willi wyzwolenca i zadał sobie sam śmierć w czerwcu r. 68. Na nim wygasł ród julijski. Z wojen za jego czasów należy wspomnieć o zwycięskich postępkach Suetoniusa Paullinusa (60—61) w Brytanii i o wojnie żydowskiej (66—68). U chrześcijan zostawił po sobie miano antychrysta.

13. Dynastia Flawiuszów.

Flawiusz Wespazyan (69—79 po Chr.). Przez cały rok toczyły się walki o tron cesarski między legiami a pretoryanami. Obwołanego przez wojska hiszpańskie imperatorem *Sulpicyusza Galbę* zamordowali pretoryanie, a następcą jego *Salvius Otho* cieszył się tylko przez ówieré roku purpurą, bo pobity przez *Vitelliusa*, którego legie nadreńskie obrały cezarem, pod Kremoną odebrał sobie życie. Ale przeciw Vitelliusowi okrzyknęła armia syryjska i pannońska cesarzem Wespazyana; Vitelliusa zamordowano w Rzymie. Wespazyan zasłynął podczas wojny *żydowskiej* (66—70). Od czasów Pompejusza miała Judea osobnych władców, a za Augusta przybrał nawet *Heród Wielki* (Idumejczyk) tytuł króla. Po Herodzie zajął Rzym Judeę z Jerozolimą i rządził przez swych *prokuratorów*. (Poncyusz Piłat). Wiara w przyjście Mesyasza, podatki, pobyt wojska w Jerozolimie a wreszcie zabranie części skarbu ze świątyni jerozolimskiej

spowodowały za Nerona r. 66 wybuch buntu. Neron wysłał Wespazyana, a ten wybrany cesarzem, zdał prowadzenie wojny na syna *Tytusa*. Po 4-miesięcznym oblężeniu (od kwietnia do sierpnia 70 r.) zburzył Tytus Jerozolimę i świątynię, Judeę uczynił osobną prowincją. Walki trwały do r. 72, ale już w r. 71 obchodził Tytus z ojcem tryumf (łuk Tytusa na szczycie Via Sacra). W r. 69 wybuchł też bunt Batawów pod wodzą *Juliusza Civilisa*. Stłumił go Petilius Cerialis, a Batawczykom przyznano stanowisko sprzymierzeńców (*socii*). Wespazyan rządził państwem wybornie, w zgodzie z senatem, przywrócił podkopaną karność w legionach i między pretoryanami i uporządkował skarb państwa. Mimo oszczędności nie skąpił pieniędzy na budowle. Obok łuku tryumfalnego zbudował świątynię bogini pokoju (*templum pacis*) i olbrzymi *amfiteatr Flawiuszów* (*Colosseum*) wykończony przez Domicyana. Wrogich sobie filozofów-stoików wygnał, a prawodawstwo miał w szczególniejszej pieczy. Przez swe *lex regia Vespasiani* zapewnił następcom dożywotnie imperium. Umarł w czerwcu r. 79 licząc 70 lat.

Tytus, 79—81. Starszy syn Wespazyana otrzymał już w r. 70 wraz z bratem Domicyanem godność cezara. Rządził tak łaskawie, że go nazwano miłością i rozkoszą rodu ludzkiego (*amor et deliciae*). Za jego panowania rozpoczął Agrykola swe wyprawy do Brytanii i spadły klęski: a) *zaraza* w Italii, b) *pożar* Rzymu i c) *wybuch* Wezuwiusza, który zagrzebał miasta Herkulanum, Stabiae i Pompei (24 sierpnia r. 79). Wówczas to zginął przyrodnik rzymski *Gaius Plinius Secundus* (Pliniusz starszy), który jako dowódca floty bawił pod Misenum. (Napisał słynną historię naturalną). Cesarz Tytus umarł nagle we wrześniu r. 81.

Domicyan, 81—96. Brat Tytusa rządził początkowo dobrze, ale skutkiem spisków stał się okrutnym. Za jego panowania wojował szczęśliwie w Brytanii teść Tacyta *Kn. Juliusz Agrykola* odwołany przez zazdrość cesarza w r. 84. Sam cesarz walczył dość pomyślnie za Renem z Chattami, ale za to nietylko nie pokonał króla Daków *Decebalusa*, lecz musiał nawet okupić pokój pieniędzmi. Pod koniec życia rozwinęła się u niego mania prześladowcza, tak że niepokoił najbliższe otoczenie. Widząc szerzenie się chrześcijaństwa w rodzinie własnej (Flawiusz Klemens, Domitilla), prześladował wyznawców Chrystusa. Zamordowano go we wrześniu r. 96; senat wy-

klął jego pamięć i kazał zniszczyć wszystkie jego publiczne posągi. Autorowie jak Tacyt, Sueton, Juwenal (poeta) przekazali potomności smutną pamięć ostatniego z Flawiuszów.

14. Złoty wiek cesarstwa (96—180).

Cesarz Nerwa (96—98). Senat wynalazł natychmiast po zamordowaniu Domicyana cesarza, który miał być powolnym narzędziem w jego rękach. Był to 60-letni senator *M. Kokcejus Nerwa*. Od niego zaczyna się okres *Antoninów*, czasy rozkwitu zupełnego państwa rzymskiego. W okresie tym dochodzili cesarze do władzy w wieku dojrzałym przez *adoptację*, a pochodzili z prowincyi. Nerwa był wybornym prawnikiem; wielkie znaczenie miały stworzone przez niego »alimentacye« czyli kasa cesarska wspomagająca biednych. Uczucie własnej bezsilności wobec buntu pretoryanów skłoniło Nerwę do adoptowania M. Ulpiusa Trajana dzielnego namiestnika Germanii, który pochodził z Hiszpanii a był mu prawie nieznanym. Cesarz umarł w kilka miesięcy potem (w styczniu 98).

Trajan (98—117). Uporządkowawszy sprawy w Germanii wrócił Trajan r. 99 do Rzymu, gdzie umiał sobie pozyskać senat i lud (igrzyska i frumentacye). Lecz niedługo bawił w stolicy. Chodziło mu przedewszystkiem o pokonanie króla Daków *Decebalusa*. — W dwóch wojnach (101—102 i 105—107), do których poczynił staranne przygotowania i w których okazał swój talent wodza, pokonał opór Daków, a kraj ich zamienił na prowincyę rzymską (Rumunia). Stolicę Decebalusa, w której odebrał sobie życie Sarmizegetuzę nazwano kolonią *Ulpia Traiana*. — W nowej prowincyi prowadził Trajan kolonizacyę intensywnie i wyzyskiwał kopalnie złota (dzisiejszy Siedmiogród). Jeszcze 2 prowincye zyskał Trajan dla Rzymu. Namiestnik Syrii zdobył część Arabii, zwaną od miasta Petra petrejską, a sam Trajan zdobył w *wojnie z Partami* (114—117) prowincyę *Armenię*. Następnie podbił całą *Mezopotamię*, ruszył ku zatoce perskiej, zajął Seleucyę i zburzył stolicę Partów *Ktezifon* (nad Tygrem). Nie ustaliwszy tu jednak swego panowania umarł w drodze powrotnej w Cylicyi r. 117. W ostatniej chwili adoptował P. Eliusza Hadryana, męża wnuczki siostry Trajana, a dowódcę legij syryjskich. Rządom wewnętrznym oddawał się Trajan z wielką troskliwością i wznosił wiele wspinających budowli jak: 1. *Bazylikę*

o 5 nawach na założonym przez siebie *nowym rynku* (Forum Trajanum. 2. *Łuk tryumfalny*. 3. Dwie *biblioteki* i 4. *Kolumnę* Trajana z białego marmuru (rzeźby przedstawiają epizody z jego wojen) zakończoną tegoż posągiem, a mieszczącą w podstawie jego popioły.

Cesarz Hadryan (116—138). Imperator Cezar Trajan Hadryan rodem z Hiszpanii, o którego panowaniu stosunkowo nie wiele wiemy, trzymał się polityki pokojowej Augusta. Partom oddał zdobycze Trajana, Armenii dał osobnych królów, granice państwa ubezpieczał. — W Brytanii wystawił *mur Hadryana* (t. zn. szereg fortyfikacyj morskich), nadto między górnym *Renem* a górnym *Dunajem* pas fortyfikacyjny zwany *limes* (budowany już za Trajana). Prowadził tylko jedną *wojnę żydowską* (132—134). Aby położyć tamę nadziejom messyjańskim Żydów założył w r. 132 na gruzach Jerozolimy kolonię wojskową *Elia Capitolina* wraz ze świątynią Jowisza. Żydzi zerwali się do broni pod *Barkochbą*, ale ich zgnieciono zupełnie; Palestyna stała się niemal pustynią. Żydzi rozprószyli się po świecie. W rządach wewnętrznych miał Hadryan czujne oko, kontrolował wędrując pieszo urzędników po wszystkich prowincjach. Powiększył znaczenie *rady cesarskiej*, uporządkował urzędy *dworskie* i *cesarskie*. Służbę przy sobie powierzył *ekwitom*, gdy dotąd sprawowali ją *wyzwolenicy*. W końcu wydał *edykt wieczysty*, w którym spisał wszystkie prawa rzymskie *Salvius Julianus*. Wspaniałe budowle w całym kraju (bazyliki, teatry, łaźnie, mosty, drogi, wodociągi) świadczą o skrzętnej działalności tego cesarza. W Rzymie wznosił świątynię na cześć Trajana, ogromną świątynię *Romy* i *Wenerzy*, most elijski (Pons Aelia) i olbrzymi *grobowiec* własny, moles Hadriani (dziś zamek św. Anioła). Zajmując się chętnie sztukami, naukami i literaturą przebywał często w *Atenach*, gdzie wybudował całą dzielnicę i wykończył świątynię Zeusa Olimpijskiego (zaczęta przez Pizystrata). W Tracji założył też miasto *Hadrianopolis*. Dla kapryśnego, nieraz okrutnego i surowego usposobienia nie cieszył się względami senatu. Umarł w lipcu 138 r. na wodowstręt.

Antoninus Pius (138—161. J. Elius Hadrianus Antoninus Pius, rodem z Galii, przybrany za syna przez Hadryana, adoptował z polecenia swego ojca, sam nie mając dzieci L. Werusa i M. Anniusa Werusa, upewniwszy w ten sposób następstwo po sobie. Panowanie minęło mu szczęśliwie (szczyt pomysłowości Rzymu). Przebywał stale

w Rzymie, trzymając się zresztą pokojowej polityki. Własnym wpływem u króla *Wologazesa III* odwrócił wojnę z Partami. Za jego rządów znikły różnice miejscowe, ujednostajniła się kultura greckorzymska. Pamięć jego uczcił senat poświęceniem mu świątyni, którą cesarz wybudował na forum dla zmarłej żony Faustyny.

Literatura rzymsko-grecka. Za Trajana i Hadryana znajduje się literatura rzymska w t. zw. *okresie srebrnym*. A. Poczyna. Wówczas kwitnęła głównie satyra, którą uprawiali: a) *Persius Flaccus* (34—62), b) *Iunius Iuvenalis* (42—122), wygnany przez Hadryana do Egiptu, autor 16 satyr, c) *M. Valerius Martialis* (42—101) rodem z Hiszpanii i d) *Petronius* (prawdopodobnie dworak Nerona) autor romansu satyrycznego »*Satiricon*« z opisem »uczty Trimalchiona«. B. Historia. 1. *Swetoniusz* (Suetonius Tranquillus 75—160) sekretarz Hadryana napisał biografie 12 pierwszych cesarzy rzymskich. 2. *P. Korneliusz Tacyt* zmarły za Hadryana jest *najznakomitszym historykiem* rzymskim. Napisał on: a) żywot Agrikoli, swego teścia, b) Germania, opis tego kraju, c) *Historiae*, w 14 księgach, główne jego dzieło, kreślą czasy od Galby do śmierci Domicjana, d) *Annales* w 14 księgach opisują wydarzenia od roku 14—68 po Chr. C. Retoryka. Cieszyła się ona poparciem Hadryana i Antonina, którzy utworzyli posady profesorów retoryki. W tej gałęzi zasłynęli: *Kwintylijan* (40—118), *Pliniusz młodszy*, autor listów do przyjaciela swego Trajana i *Korneliusz Fronto* z Cyrty. D. Literatura grecka. Pisali wówczas po grecku: *Appian*, historyk, *Plutarch* (50—120) autor biografii i moralista, archeolog, *Pauzaniusz* z Małej Azji, wielu retorów i najpłodniejszy pisarz, szydery *Lycjan*, Lukianos z Samosate. W naukach ścisłych słynęli w Aleksandryi astronom i geograf *Ptolomeusz*, jakoteż lekarz *Galenus*.

Stosunki społeczne i religijne za Antoninów. Ze wzrostem oświaty podniósł się *dobrobyt*, złagodniały obyczaje, zmniejszyły zbytek, ale za to upadał coraz bardziej *patryotyzm*. Ludność zmniejszała się, a groźnym był brak wiary, lubowanie się w zabobonach i religiach wschodnich. (Izyda, Mitra). Chrześcijaństwo szerzyło się między niewolnikami, ale powoli tworzyły się coraz nowe gminy na Wschodzie i Zachodzie. Prześladowania Nerona i Domicjana ożywiły ducha chrześcijan i mogli się rozwijać tem swobodniej, że ich tolerowano za Trajana i Hadryana. Zresztą uważali cesarze chrześcija-

stwo za zabobon szkodliwy państwu, a władze widziały w nich przestępców politycznych, nie chcących składać ofiar cesarzom. Fałszywe zarzuty celem wzbudzenia nienawiści przeciw chrześcijanom szerzyli głównie Żydzi, potem dopiero poganie, a dla zabicia ich musieli ogłaszać pisarze chrześcijańscy *apologie*.

Marcus Aurelius Antoninus 161—180) i Lucius Verus (161—169) rządili wspólnie, aż do rychłej śmierci tego ostatniego. Marek Aureli, filozof stoik, uczeń *Epikteta* († 117) zajmował się chętnie naukami i literaturą, słynął jako człowiek *zucny*, ale chrześcijan prześladował. Choć lubownik pokoju musiał prowadzić *wojnę z Partami* (162—168), którą niedołęźnie zaczął L. Verus, a pomyślnie skończył wódz Kassysz. O wiele uciążliwsza była wojna (167—190) z *Markomanami* i *Kwadami* (Czechy, Morawia i płn. Węgry), którzy wtargnęli do Noricum, Pannonii, pokonali legiony i wkroczyli do płn. Włoch. Cesarz pokonał ich z trudem i osiedlił część Germanów w granicach państwa rzymskiego za roczną daninę i służbę w armii rzymskiej. Było to następstwo *woytku ludności*, w skutkach niebezpieczne, bo Germanowie wsiąkali pokojowo w państwo rzymskie. Wojna z Markomanami odnowiła się, cesarz wyprawił się nad Dunaj i umarł r. 180 w *Windobonie* na zarazę. Wojnę tę ucczył senat posągiem konnym Marka (dotąd stoi na Kapitolu) i kolumną tryumfalną (na Piazza Colonna w Rzymie). Po Aureliuszcu zaczyna Rzym chylić się ku upadkowi.

Okres czwarty. Upadek państwa rzymskiego (180—476 po Chr.)

15. Absolutyzm wojskowy.

M. Aureliusz Kommodus Antoninus (180—192) zwyrodniały syn cesarza-filozofa rządził przy pomocy pretoryanów, wznawiając najgorsze czasy Kaliguli i Nerona. Wojnę z Markomanami ukończył niezbyt honorowym pokojem; zaniedbywał interesa państwa oddając się natomiast z namiętnością ćwiczeniom gladyatorskim. Zamordowano go w noey przed 1. stycznia r. 193, a po 3 miesięcznych rządach szanowanego senatora *P. Helwiusza Pertinara*, usuniętego jako zbyt energicznego przez pretoryanów, wszczął się w państwie zamęt i wystąpiło 3 kandydatów.

L. Septimiusz Sewerus (193—211) rodem z Afryki, wódz w Pannonii przybył najpierw do Rzymu, pozyskał senat a do r. 197 uporał się z innymi pretendencjami. Prowadził on długie a szczęśliwe wojny z Partami i rozszerzył po raz ostatni państwo rzymskie przez nową prowincję, *Mezopotamię*. W ostatnich latach życia prowadził wojny z Brytanią. Oparłszy się na pretoryanach, których liczbę powiększył do 50000 ustalił *absolutyzm wojskowy*, a godność prefekta pretoryanów, jako *zastępcy cesarza*, wzmocnił; urząd ten piastowali odtąd prawnicy (Ulpianus). Aby dynastję swą połączyć z poprzednią, wynalazł on dodatkową *adoptacyę* na prawnego potomka Antoninów, co potem naśladowało kilku cesarzy.

M. Aureliusz Antoninus Karakalla (211—217), krwawy tyran, który czyhał już na życie własnego ojca, usunął wnet brata swego *Getę* i jego zwolenników. O jego zbytkach świadczą po dziś dzień ruiny słynnych *łaźni Karakalli* (Thermae Antoninianae). Najdonioślejszym wypadkiem jego panowania jest nadanie obywatelstwa wszystkim *wolnym* państwa rzymskiego (constitutio Antoniniana) r. 212 celem napełnienia skarbu nowymi podatkami. Podczas wyprawy na Partów zamordował go prefekt *Makrynus*, który sam przez kilka miesięcy był cesarzem, dopóki wojska syryjskie nie obwołały władcą 14-letniego *Waryusza Awitusa Bassyana*, który jako syryjski kapłan słońca w Emezie nazywał się *Elagabal*. Jak Karakalla powierzał rządy matce swej Julii Dommic, tak on uczynił współrządczynią jej siostrę a swą babkę Julię Mezę. Zginął śmiercią gwałtowną wraz z matką, zasłynąwszy z okrucieństw.

Alexander Severus (222—235) władał pod kierunkiem matki *Mamey* i prawnika Ulpiana. Słynny z łagodności tolerował chrześcijan, wśród których zaczęły się pojawiać *herezye*. Dla ich zwalczania zwoływano *synody* i powstawali znakomici pisarze chrześcijańscy jak Tertullian, Orygenes, św. Cyprian. Wojny nie przyniosły Sewerowi zaszczytu. W kraju Partów powstało państwo *nowo-perskie* Sassanidów r. 227, które napróżno zwalczał, nieszczyśliwą też była jego wyprawa na Germanów. Gdy wódz *Maximinus Thrax* ogłosił się cesarzem (235—238) zabili go własni żołnierze.

Gordian III. (238—244) następcą Maximinusa wojował szczęśliwie z państwem nowo-perskim, ale zginął przed ukończeniem wojny zamordowany przez wodza pretoryanów *M. Juliusza Filippusa* który się sam ogłosił imperatorem (244—249), a był zwany dla swego

pochodzenia *Arabs*. Za niego to obchodzono w r. 248 z wielką pompą *rocznicę 1000-letniego* istnienia państwa rzymskiego, choć nie brakło objawów upadków państwa i pojawiały się coraz częściej groźne gromady szczepów barbarzyńskich jak *Alamanowie* i *Frankowie* na granicach. Dację i prowincje naddunajskie zaczęli też zalewać *Gotowie* z nad morza Czarnego. Filippus wysłał przeciw nim senatora **Decyusza**, który ogłosiwszy się imperatorem (249—251) prowadził z najeźdźcami walkę ale poległ w walnej bitwie r. 251.

P. Licyniusz Walerian (253—260), następca Decyusza, który wraz z nim wslawił się przez pierwsze *systematyczne* prześladowanie chrześcijan, musiał wypierać Franków i Alamanów z Galii, Gotów z Grecyi. Wreszcie dostał się do niewoli perskiej pokonany w Syryi przez króla *Sopora*, w której umarł. Wtedy nastąpił zupełny zamęt, państwo rozpadło się na części. Syn jego **Gallianus (260—268)** utrzymał się tylko przy części państwa ojcowskiego, po prowincjach walczyło ze sobą kilkunastu cesarzy zwanych *30 tyranami*. Wskutek zaraz, głodów, zginął wówczas bezpowrotnie dobrobyt cesarstwa rzymskiego.

M. Aureliusz Klaudyusz II (268—270) pokonał r. 269 pod *Naissos* *Gotów* tak gruntownie, że przez 100 lat zaniechali napałów. Następca jego L. **Domicyusz Aurelian (270—275)** oddał Gottom Dację, wypędził Franków i Alamanów i przywrócił *jedność* państwa (*restitutor orbis*). Pokonał nadto ostatniego uzurpatora w Galii i zdobył państwo *Palmirę* (Królowa Zenobia). Sławnym jest jego *nowy mur*, którym opasał Rzym. Zamordowali go własni żołnierze w Byzancyum. **M. Aureliusz Probus (276—282)**, wódz wojsk syryjskich pochodzenia illyrskiego jak Aurelian, odpierał pomysłnie Germanów, przywrócił dawne *limes*, ale zginął również śmiercią gwałtowną z rąk żołnierzy. Podobny los spotkał wielu jego następców, aż w listopadzie r. 284 wybrali wodzowie nowego cesarza Dyoklecyana, który dokonał ważnych reform w państwie.

16. Czasy Dyoklecyana i Konstantyna.

Monarchia Dyoklecyana (285—305). Po pokonaniu i zamordowaniu *Karinusa* (285), został cesarzem Dyoklecyan, który przez swe *reformy* określił prawnie władzę cesarzy. Miejsce pryncypatu zajęła *monarchia despotyczna* o wspaniałym *ceremoniale wscho-*

dnim (cesarz nazywa się »*dominus*«, poddany »*servus*«). Dyoklecyan orzekł też, że cesarz stoi *ponad prawem* (*legibus solutus*). Liczba urzędników *powiększyła się* za jego rządów, państwo rozpadło na 101 mniejszych *prowinicyi*, a 12 *dyecezyj*, złożonych z kilku prowincyi. Skutkiem wzajemnej zawisłości urzędników prowincjonalnych, dyecezyalnych i centralnych łatwą była kontrola. Nadto oddzielono urzędy cywilne od wojskowych. Naśladując cesarzy zło tego wieku mianował cesarz 3 współrządców: swego przyjaciela *Walerjusza Maximianusa* jako sobie równego z tytułem *Augustus* i dwóch młodszych, *Galeryusa* i *Konstancyusza Chlorusa* (adoptowanych przez obu Augustów) z tytułem *Cezarów*, którzy mieli być ich następcami po 20 latach. Państwo podzielono na 4 części; żaden z nich nie mieszkał w Rzymie, lecz w swej prowincyi. Części te były: 1. Wschód ze stolicą Nikomedją (Dyoklecyan). 2. Italia i Afryka z Medyolanem (Maxyminian). 3. Illyrya i Grecya z Sirmium (Galeryus). 4. Gallia, Hiszpania i Brytania z Eboracum i Trewirem (Konstancyusz Chlorus). Rzym i senat straciły zupełnie znaczenie. Pomyślnie skutki tych nowych urządzeń okazały się wkrótce. Nieprzyjaciół zewnętrznych poskromiono, granice ubezpieczono; nastąpiła *restauracya* potęgi cesarstwa. Germanów osiedlano po dawnemu w granicach państwa, a osadnicy ci stanowili ważny składnik ludności rzymskiej t. zw. »*Kolonat*«. Przestraszony wzrostem chrześcijaństwa ograniczył Dyoklecyen pierwszymi edyktami tolerancję, jednak od r. 303 prześladował je systematycznie i krwawo. Prawdopodobnie skutkiem chorób złożył 1 maja r. 305 Dyoklecyan w Nikomedyi koronę i nakłonił do tegoż kroku swego współregenta Maximianusa. Galerius i Konstancyusz zostali Augustami przybierając za Cezarów: dla Zachodu *Sewerusa*, dla Wschodu *Maximinusa Daję*. Dwaj starzy cesarze (*seniores Augusti*) cofnęli się w zacisze prywatne; Dyoklecyan dokonał żywota w pobliżu Salony w Dalmacyi i doczekał się upadku systemu współrządów.

Konstantyn Wielki (306 – 337). Gdy umarł Konstancyusz, wybrała armia nadreńska r. 306 cesarzem jego syna Konstantyna, gdy znowu w Rzymie wybrano władcą *Maxencyusza*, syna Maxyminiana. Przyszło więc do nowych walk między Augustami a Cezarami, w których Konstantyn okazał wiele okrucieństwa, aż w końcu r. 323 sam został cesarzem pokonawszy ostatniego współrządcę *Licyniusza*. System Dyoklecyana zmienił, opierając się na dziedziczności

i na chrześcijanach, których zakazał prześladować, a nawet wyruszając do Włoch przeciw Maxencyuszowi kazał na labarach żołnierskich umieścić monogram Chrystusa. Gdy pokonał Maxencyusza roku 312 nad Tybrem (u mostu Mulwijskiego pod Rzymem) nadał r. 313 chrześcijanom *edyktem medyolańskim* i *nikomedyjskim* zupełną *wolność* i *równouprawnienie*, duchowieństwo uwolnił od podatków, wyposażył w przywileje, a biskupom oddał sądownictwo nad wiernymi. W r. 325 zwołano za jego sprawą *pierwszy sobór powszechny* (ekumeniczny) do Nicei, na którym potępiono i wyklęto naukę alexandryjskiego *Aryusza*, nauczającego, że Syn Boży ma tylko podobną Bogu naturę (*homousios* i *homoiousios*). Herezję tę zwalczał późniejszy biskup alexandryjski św. *Atanazy*, a sobór uchwalił t. zw. symbol nicejski, czyli wyznanie wiary. Konstantyn skazał Aryusza na wygnanie, ale tenżesam władca wygnał później z kraju św. Atanazego i przyjął sam chrześcijaństwo z rąk arianskiego biskupa Euzebiusza. Zarząd państwa oddał Konstantyn kilku urzędnikom dworskim, którzy tworzyli *tajną radę cesarską* o różnych rangach i tytułach (*illustres*, *spectabiles* i t. p.), dając początek *hierarchii biurokratycznej*. Państwo podzielił cesarz na 4 prefektury, 13 dyecezyj i 116 prowincyj. Wojsko składało się: a) z gwardyi nadwornej, b) wojska liniowego i c) armii pogranicznej, a zarządzało niem 2 naczelników przebywających na dworze. Wojska pograniczne składały się przeważnie z Germanów (kolonat). Stolicę państwa przeniósł Konstantyn do *Byzantion* nad Bosfor, zowiąc ją *Konstantynopolem* (r. 326). Miasto przyozdobił wspaniałe (rynki, cyrki), a ludność zwabiał frumentaeyami i igrzyskami. Lud rozmiłowany w wyścigach cyrkowych wytworzył z czasem stronnictwa, dające pohop do buntów. Konstantyn umarł w Nikomedii podczas przygotowań do wyprawy na Persów.

17. Wędrówki. Cesarstwo zachodnie upada.

Synowie Konstantyna (337—361). Konstantyn Wielki podzielił państwo między 3 synów: *Konstantyn II* otrzymał zachód, *Konstancyusz* Azyę z Egiptem, *Konstans* Italię i Afrykę. Wkrótce przyszło między nimi do krwawych walk. Konstantyn zginął pod Akwileją r. 340. Konstans zyskał na razie przewagę, ale powszechnie nienawidzony zginął w ucieczce, gdy w r. 350 obwołały wojska

galijskie *Magnencyusza* cesarzem. Lecz i ten utracił w r. 351 purpurę, a jednowładcą został *Konstancyusz*. za którego rządów panował na Wschodzie *aryanizm*. Cesarz wojował z Persami, a ostatni jego krewny *Julian* odpierał nad Renem Alamanów i Franków. Zazdrosny o sławę wojenną nastawał Konstancyusz na Juliana, którego tymczasem ogłosiły wojska w Paryżu cesarzem. Gdy równocześnie umarł Konstancyusz utrzymał się z łatwością przy rządach

Julian Apostata (361—363). Nowy cesarz rozpoczął rządy przywróceniem ginącego pogaństwa. Jako wychowanek ateńskiego mowcy Libaniosa, stał się zwolennikiem *neoplatonizmu*, filozofii mistycznej utworzonej przez *Plotinusa* († 270) pod wpływem źle pojętego chrześcijaństwa. Julian chrześcijan nie prześladował, ale okazywał im niechęć i duchowieństwu odebrał przywileje. Gdy Julian Apostata (odstępca) podczas wyprawy perskiej umarł, chrześcijaństwo odżyło, zyskując wyznawców nawet między *Gotami*, mieszkającymi nad Dunajem. Ewangelię głosił tu *Ulfilas* († 381) sam nawrócony w Konstantynopolu, który przełożył na język gocki biblię św. (najstarszy zabytek germański).

Hunnowie. Po krótkim panowaniu *Jowianusa* (363—364) wybrano *Flawiusza Walentyniana* (364—375), a ten wybrał na współrządcę swego brata *Flawiusza Walensa* (364—378). Walentynian wojował nie bez powodzenia z Alamanami i Sarmatami, zaś wódz jego Teodozyusz, ojciec późniejszego cesarza walczył w Brytanii i Afryce. Gdy Walentynian umarł, nastąpili jego synowie *Gracyan* (375—383) i małoletni *Walentynian II* (375—392). Na wschodzie począł się tymczasem około r. 375 ruch, zwany *wędrówką ludów*. Dali mu początek *Hunnowie*, azyatyccy Mongołowie. Gdy ujarzmili *Ostrogotów*, zażądali *Gotowie zachodni* siedzib nad Dunajem w prowincjach rzymskich. Walens zgodził się na to, ale *Gotowie* rozdrażnieni żdzierstwem urzędników cesarskich złupili Trację. Przyszło więc do bitwy pod *Adryanopolem* r. 378, w której Walens zginął.

Flawiusz Teodozyusz Wielki (379—395). Grożące niebezpieczeństwo od Wschodu zdołał Teodozyusz zażegnać, wyparłszy *Gotów* z Grecyi i Tracyi i osiedliwszy ich w Mezyi. Potem zajął się cesarz Zachodem, gdzie uzurpator *Magnus Klemens Maximus* (383—388) usunął Gracyana (383) i zyskał uznanie *Walentyniana II* i *Teodozyusza*. Ale gdy próbował pozbyć się Walentyniana Teodozyusz

pokonał go i kazał zabić w Akwilei (388). Państwa Walentyniana miał strzedz przeciw Frankom i Alamanom wódz germański *Arbogast*. Ten jednak zabił r. 392 Walentyniana i ogłosił cesarzem Rzymianina *Eugeniusza*. Wówczas ruszył Teodozyusz przeciw nim, pokonał r. 394 w krwawej bitwie pod *Frigidusem* pod Akwileją, poczem obaj zginęli. Germanami otaczał się zresztą Teodozyusz chętnie, wcielił do służby *całe ludy germańskie* i wykształcił z pośród nich wielu *wodzów* i *mężów stanu*. Teodozyusz połączył więc w ten sposób po raz ostatni całe państwo w swem ręku, choć na krótki czas, bo umarł w styczniu r. 395 w Medyolanie. Był to ostatni wybitny władca państwa zachodnio-rzymskiego. Był gorliwym zwolennikiem kościoła katolickiego, arianizm usuwał, a za okrucieństwa popełnione w Tessalonice poddał się pokucie kościelnej. Za jego rządów istnieli pierwsi *pustelnicy* (monachi) w Egipcie koło Teb i powstawały *klasztory* czyli *monastery* pod opatami (abbas). — Św. Bazyli założył wówczas zakon *Bazylianów*. W samym kościele działało wielu t. zw. *Ojców Kościoła*: 1. Św. Ambroży († 397) biskup Medyolanu, słynny kaznodzieja. 2. Św. Hieronim (331—420) z Dalmacyi, autor łacińskiego przekładu pisma św. zwanego *wulgatą*. 3. Św. Augustyn (354—430) biskup Hippony w Afryce, największy filozof swych czasów autor dzieła *De civitate Dei*. — Z pisarzy greckich zasłynęli *św. Bazyli*, biskup Cezarei, jego brat Grzegorz z Nyssy, Grzegorz z Nazianz, św. Cyryl.

Podział cesarstwa. Wędrowki ludów. Teodozyusz pozostawił synom tron z tem postanowieniem, że starszy *Arkadyusz* (395—408) ma panować nad Wschodem ze stolicą w Konstantynopolu, zaś nieletni *Honoryusz* (395—423) nad Zachodem (stolica w Medyolanie, potem w Rawennie). Doradcą pierwszego był Gal *Rufinus*, drugiego *Stilicho* Wandal. Skutkiem znacznych różnic w języku, obyczajach i religii dokonał się zatem u schyłku 4 i 5 wieku *stały rozdział państwa* na *cesarstwo wschodnio-rzymskie* (greckie) i *zachodnio-rzymskie*. Państwo zachodnie zbliżało się szybkim krokiem ku upadkowi, głównie przez *wędrowkę* ludów, która je zalała. Wprawdzie ucierpiał i Wschód, gdy Gotowie wdarli się przez dolny Dunaj, a Hunnowie przez Kaukaz, ale najcięższymi były skutki tego ruchu na Zachodzie, gdzie i tak przerwali Germanowie granicę Renu. Niebezpieczeństwo rosło, gdy *Alaryk* (395—410) wódz *Wizygotów* opuścił siedziby naddunajskie i splądrował Grecyę aż po Peloponez. Dla pozbycia się osa-

dzono go jako wasala w Illyrii r. 397, a gdy w kilka lat później ruszył na podbój Italii pokonał go Stilicho pod *Pollencyą* (402) i *Weroną* (403). Tak samo uwolnił Stilicho r. 405 przez zwycięstwo pod *Fezulą* (przy Florencyi) Włochy od Germanów, którzy doń wtargnęli pod wodzą *Radagaisa*. Ale w tej potrzebie odwołał legie z Gallii i Brytanii, a wówczas *przekroczyły Ren* ludy germańskie: Wandalowie, Alanowie, Swewowie, Alamanowie, Burgundowie i Frankowie i załaty całą *Gallię* i *Hiszpanię*. Wówczas to udało się narodowej partyi rzymskiej przekonać chwiejnego Honoryusza, że Stilicho pragnie korony Wschodu, gdzie właśnie umarł Arkadyusz, dla własnego syna i cesarz skazał go na śmierć r. 408. Na wiadomość o tem pociągnął Alaryk do Włoch i złupił dwukrotnie Rzym r. 410. Alaryk zmarł wkrótce w Cosenza nad Busento, a następcą jego *Ataulf* zajął w południowej Gallii Narbo i ożenił się z Placydją, siostrą Honoryusza. Po nim zdobywał *Wallia* (415) Hiszpanię i wstąpił w służbę u Honoryusza, który dozwolił na założenie państwa Wizygotów w południowej Gallii i Hiszpanii (królestwo tolozańskie) po wyparciu Wandalów, Swewów i Alanów. Po bezpotomnem zejściu r. 423 Honoryusza uznano za wpływem cesarza wschodnio-rzymskiego *Teodozjusza II* (408—450) nieletniego syna Placydyi *Walentyniana III* (423—455) władcą. Natychmiast wybuchły niesnaski o wpływy na dworze między namiestnikami Afryki *Bonifacyuszem* i *Aecyuszem*. Bonifacyusz wezwał na pomoc Wandalów, którzy przybywszy pod *Genzerykiem* z Hiszpanii założyli państwo korsarskie w Afryce. Cesarstwo rzymskie traciło jedną prowincję za drugą. W Gallii wschodniej rozsiedli się na południu *Burgundowie*, na północy *Frankowie*, w środku tylko utrzymał się Aecyusz. *Alamanowie* zajęli *Windelicyę*, *Noricum* i *Pannonię* *Ostrogoci*. W *Brytanii* założyły plemiona saskie, po wyjściu legionów rzymskich, pod *Hengistem* i *Horsą* państwo *anglo-saskie*.

Attyla (433—453). Gdy nad Hunnami, którzy mieszkali za Dunajem i Cisą objął rządy *Attyla*, nadał hordom swym taką organizacyę, iż stworzył olbrzymią *monarchię* od Wolgi po Dunaj, pokonawszy ludy słowiańskie i germańskie. Nareszcie wyruszył ów istny *Biez Boży* na podbicie całego Zachodu. W Gallii połączył się Aecyusz z Frankami i Wizygotami i na polach *katalońskich* między Chalons a Troyes przyszło r. 451 do morderezej bitwy, po której *Attyla* cofnął się. Ale w następnym roku ruszył na Włochy,

zniszczył Akwileję i północną część tego kraju (*założenie Wenecyi*), a od pochodu na Rzym wstrzymały go prośby *papieża Leona W.*, choroba wojska i podążająca odsiecz Aecyusza. Attyla umarł wkrótce (r. 453), a podzielone między synów państwo upadło. Aecyusza kazał niewdzięczny Walentynian III zamordować (454), ale w najbliższym roku **455** spotkał i jego ten sam los.

Upadek cesarstwa zachodnio-rzymskiego. Po śmierci Walentyniana III straciła władza cesarska wszelkie znaczenie; cesarze stali się lalkami w rękach wodzów germańskich. Podobną rolę jak Stilicho i Aecyusz odgrywał przez dłuższy czas dowódca germański *Ricimer* († 472). Germanowie rozprzestrzeniaли się coraz bardziej w granicach państwa rzymskiego, szczególnie zaś ucierpiały około r. **455** Włochy od napadów Wandalów, którzy pod Genzerykiem strasznie złupili Rzym (*wandalizm*). Ostatni cesarz zachodnio-rzymski *Romulus Augustulus* młodzieniec 17-letni został złożony z tronu r. **476** przez *Odowakra* wodza Herulów i naczelnika gwardyi cesarskiej. Odowaker odesłał oznaki cesarskie do Konstantynopola, a sam założył we Włoszech *królestwo germańskie*. Z ustaniem tytułu cesarskiego na zachodzie upadł r. **476** *świat starożytny*.

KONIEC PIERWSZEJ CZĘŚCI.

SPIS RZECZY.

Str.

A) Ludy wschodnie.

1- Chińczycy	6
2. Egipcyanie	7
3. Chaldejczycy i Assyryjczycy	10
4. Izraelici	12
5. Fenicyanie	14
6. Aryowie	17
8. Medowie, Persowie i Lidyjczycy	19

B) Grecya.

Okres pierwszy. Czasy przedhistoryczne.

1. Najstarsza cywilizacya	22
2. Wędrówki Dorów	24

Okres drugi. Tworzenie się państw.

3. Kolonie greckie	25
4. Dzieje Sparty	27
5. Dzieje Aten	28
6. Cywilizacya grecka	31

Okres trzeci. Czasy świetności.

7. Wojny perskie	35
8. Hegemonia Aten	38
9. Wiek Peryklesa	40
10. Wojna peloponezka	46
11. Hegemonia Sparty	50
12. Hegemonia Teb. Związek Aten	51
13. Hegemonia Macedonii	53

Okres czwarty. Czasy hellenizmu.

14. Aleksander Wielki	55
15. Hellenizm	57

C) Historia rzymska.

Okres pierwszy. Tworzenie się państwa rzymskiego.

1.	Italia i jej ludy	60
2.	Rządy królów	61
3.	Walki plebejuszów z patrycjuszami. Wojny postronne	64
4.	Podbój Włoch	68

Okres drugi. Podbój świata.

5.	Pierwsza i druga wojna punicka	71
6.	Hegemonia Italii	76
7.	Reformy Grakchów	81
8.	Maryusz i Sulla. Pierwsza wojna domowa	84
9.	Pompejusz, Cezar. Druga wojna domowa	88
10.	Antoniusz i Oktawian	96

Okres trzeci. Czasy świetności.

11.	Rzym za Augusta	100
12.	Cesarzowie z domu Juliuszów	104
13.	Dynastia Flawiuszów	108
14.	Złoty wiek cesarstwa	111

Okres czwarty. Upadek państwa rzymskiego.

15.	Absolutyzm wojskowy	113
16.	Czasy Dyoklecjana i Konstantyna	115
17.	Wędrówki. Cesarstwo zachodnie upada	117

30889/

2